FACULTEIT LETTEREREN & WIJSBEGEERTE

HISTORISCHE PRAKTIJK: MASTERPROEF

ACADEMIEJAAR 2008-2009

Het Secreet in Secretenboeken

De vroege Paracelsusreceptie in een 16de-eeuws volkstalig secretenboek uit de Zuidelijke Nederlanden

Greet De Lathauwer
Master Geschiedenis

Promotor: Prof. Dr. S. Vanden Broecke

Universiteit Gent
Examencommissie Geschiedenis
Academiejaar 2008-2009

Verklaring in verband met de toegankelijkheid van de scriptie

Ondergetekende, **Greet De Lathauwer**, afgestudeerd als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit van Gent in het academiejaar 2008-2009 en auteur van de scriptie met als titel:

Het Secreet in Secretenboeken. De vroege Paracelsusreceptie in volkstalige secretenboeken uit de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 16de eeuw.

verklaart hierbij dat zij geopteerd heeft voor de hierna aangestipte mogelijkheid in verband met de consultatie van haar scriptie:

- de scriptie mag steeds ter beschikking worden gesteld van elke aanvrager;

o de scriptie mag enkel ter beschikking worden gesteld met uitdrukkelijke, schriftelijke goedkeuring van de auteur (maximumduur van deze beperking: 10 jaar);

o de scriptie mag ter beschikking worden gesteld van een aanvrager na een wachttijd van … jaar (maximum 10 jaar);

o de scriptie mag nooit ter beschikking worden gesteld van een aanvrager (maximumduur van het verbod: 10 jaar).

Elke gebruiker is te allen tijde verplicht om, wanneer van deze scriptie gebruik wordt gemaakt in het kader van wetenschappelijke en andere publicaties, een correcte en volledige bronverwijzing in de tekst op te nemen.

Gent, 07/08/2009
Ondergetekende, Greet De Lathauwer

DANKWOORD

Nu de laatste hand aan deze masterscriptie is gelegd, kan ik terugblikken op de voorbije maanden waarin mijn leefomgeving grotendeels beperkt bleef tussen enerzijds de veilige woonomgeving, waar mijn ogen aan dit scherm, mijn handen aan dit toetsenbord en mijn hele lichamelijke gestel aan deze stoel gekluisterd waren, anderzijds de, na al die jaren, al deels vertrouwde universitaire studeer- en werkomgeving en de ergerlijke Gentse fietspaden die de verbinding tussen beiden verzorgen. Eveneens aanschouw ik een behoorlijk vlot afgelegd academisch parcours, waarin de aanvankelijk als onoverkomelijk beschouwde hindernissen clichématig de meeste vruchten afwierpen, zij het daarom niet resulterend in hoge cijfers, maar desalniettemin in een rijke portie ervaring en kennis van reeds bewezen belang. Want het schrijven van een geschiedkundige masterscriptie is zich deels ook realiseren welke kwantiteit aan historische studiestof op vier jaar tijd het hoofd wordt ingepompt en zich in alle stilte de vraag stellen hoe vaak daar de volgende jaren nog naar teruggegrepen zal worden.

Dergelijke overpeinzingen leiden echter ook tot het inzicht dat, door het volledig opgaan in het onderzoek, de tijd aan enorme snelheden voorbij is gevlogen en het lijkt alsof ik een hele periode lang leefde in een academische zeepbel. Nu deze laatste in het niets dreigt op te gaan, is het betamelijk vooreerst mijn erkentelijkheid tot uitdrukking te brengen ten aanzien van enkele individuen die er ondanks het bestaan van die wand in slaagden mij op directe of indirecte wijze bij te staan in het scriptieproces.

Een dergelijke dankbetuiging gaat in eerste instantie uit naar mijn promotor prof. dr. Steven Vanden Broecke, die me de voorbij twee academiejaren onder begeestering van een onuitputtelijk enthousiasme en een gezonde portie nieuwsgierigheid en verwondering heeft begeleid en gemotiveerd.

Naast de medewerkers van de Gentse universiteitsbibliotheek en in het bijzonder Roland, Goddelieve en Sofie van de handschriftenleeszaal, wil ik ook de heer Luc De Broe graag bedanken voor het aanreiken van veel meer dan enkel de hoogstnodige publicaties. Twee middagen per week kon ik in de afdeling 'geschiedenis van de geneeskunde' van de biomedische bibliotheek in het Universitair Ziekenhuis te Gent rekenen op diens vrijwillige en deskundige begeleiding.

Tot wat voor mij nog als rechtstreekse bijstand aan deze scriptie kan worden beschouwd, behoren ook de ongeplande bezoekjes en telefoongesprekken die ik in allerijl mocht plegen, de tonnen aan mails met telkens een steunend, begripvol of regelrecht hilarisch antwoord en de vele motiverende en opkrikkende gesprekken. Daarvoor dank ik jou in het bijzonder, Emmelien!

Tot slot richt ik voor de tekstuele, morele, financiële en familiale steun een oprecht woord van dank aan mijn oudjes. Ik ben er mij ten volle van bewust met mijn gat in de boter te zijn gevallen, zeker met Els die ik er als zus, steun en toeverlaat gratis en voor niets bij kreeg.

Greet De Lathauwer

INHOUDSTAFEL

1. INLEIDING 1
1.1 Situering 1
1.2 Probleemstelling 1
1.3 Historiografie 2
1.5 Vraagstelling 5
1.6 Overzicht 5

2. LITERATUURSTUDIE 7
2.1 Inleiding 7
2.2 Orale versus schriftelijke cultuur toegepast op *technè* 7
2.2.1 Artes-literatuur 7
2.2.2 Schriftelijke weergave & rationalisering 11
2.2.3 Moderne objectiviteit & standaardisering 13
2.2.4 Geheugen- & lichaamsdimensie 14
2.3 Technologisering van wetenschap via experimentele cultuur 15
2.3.1 Inleiding 15
2.3.3 Sociale & economische context 16
2.3.4 Volkstalige tekstboektraditie & sociaal-economische context 17
2.3.5 Religie 18
2.3.6 Magie & alchemie 19
2.3.7 Rol van ambachtslieden 20
2.3.8 Moderne wetenschappelijke manifestaties 26
2.4 Besluit 27

3. HERMANNI & ROELANTS 29
3.1 Inleiding 29
3.2 Historisch context 29
3.2.1 Boekdrukkunst 29
3.2.2 Volkstaal 31
3.3 Philippus Hermanni 32
3.4 Jan Roelants 34
3.5 Ziekten 35
3.6 Besluit 36

4. GENEESKUNDE 38
4.1 Inleiding 38
4.2 Wetenschap in de Middeleeuwen 38
4.2.1 Geneeskunde in de Middeleeuwen 40
4.3 Onderwijs in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd 41
4.4 Renaissance & Humanisme 42
4.4.1 Geneeskunde in de Renaissance 43
4.5 Pokken in de vroegmoderne tijd 47
4.5.1 Inleiding 47
4.5.2 Pokken als een 'evenement' 47
4.5.3 Academische medici 51
4.5.4 Hermanni 55
4.6 Besluit 60

5. PARACELSUS 61
5.1 Inleiding 61
5.2 Biografie 61
5.3 Auteur 63
5.3.1 Naam 63
5.3.2 Publicaties 64
5.3.3 Bronnen 64
5.3.4 Volkstaal 67
5.3.5 Bibliografie 67
5.4 Filosofie & ideologie 68
5.4.1 Belang van context 71
5.4.2 Oud versus nieuw 72
5.4.3 Geneeskundig systeem 75
5.5 Besluit 77

6. HERMANNI'S SECRETENBOEK 79
6.1 Inleiding 79
6.2 Paracelsusreceptie 80
6.3 Comparatieve studie 81
6.3.1 Publicaties 81
6.3.2 Benaming & oorzaak 83
6.3.3 Dwalingen corrigeren 84
6.3.4 Remedie & therapie 87
6.3.5 Paracelsus als medisch profeet 90

6.4 Besluit 92

7. BESLUIT 93

8. OPGAVE VAN BRONNEN & LITERATUUR 95
8.1 Opgave van bronnen 95
8.2 Opgave van literatuur 95

9. BIJLAGEN 103
9.1 Transcriptie 103

1. INLEIDING

1.1 Situering

Op basis van de vele teksten die ons uit de klassieke periode overgeleverd zijn, is het mogelijk om de oorsprong en het ontstaan van de moderne wetenschap te traceren. Voor zover bekend kan men de eerste empirische onderzoeken situeren in het antieke Griekenland. Na het toepassen van wetenschappelijke methodes die ontwikkeld werden in de middeleeuwen volgde in de vroegmoderne periode het ontstaan van de moderne wetenschap door wat men vanaf de 20ste eeuw de wetenschappelijke revolutie ging noemen. Dit concept werd bedacht om de grote verandering mee aan te duiden die vanaf de 17de eeuw plaatsvond in Europa doordat men de natuur niet langer in termen van analogieën en metaforen ging bestuderen en beschrijven, maar gebruik maakte van mathematische en mechanische termen. Chronologisch gezien wordt hiermee de periode afgebakend tussen de publicatie van Copernicus' *'De Revolutionibus Orbium Coelestium'* over de omwenteling van de hemelse sferen (1543) en Newton's *'Philosophiae Naturalis Principia Mathematica'* over de wiskundige beginselen van de natuurfilosofie (1687).[1]

Een aanzienlijke hoeveelheid van de wetenschappelijke publicaties die tijdens de maatschappelijke secularisering van de Nederlanden in de periode 1450-1650 het licht zagen, behoorde tot de 'secretenliteratuur'. Deze werken over *secreta* en *experimenta* zijn verzamelingen van recepten en formules, die beloven een toegang te bieden tot de geheimen van de natuur en de kunsten, van bepaalde groepen mensen of van meer abstracte noties die vaak al eerder ontsluierd waren in manuscripten of drukwerken.[2]

1.2 Probleemstelling

De wetenschapsgeschiedenis is verwant met de wetenschapsfilosofie en maakt als specialisme deel uit van de historische wetenschap. Ze is gericht op de veranderende verhouding tussen het individuele streven naar kennis en het vormen van een sociale gemeenschap doorheen de eeuwen. Het gaat hierbij niet over een uiteenzetting van de relatie tussen wetenschappelijke kennis en de historische context waarin deze geconstrueerd wordt, noch over een optekening van moderne wetenschappelijke prestaties. De geschiedschrijving van de wetenschap tracht na te gaan hoe een kennismaatschappij georganiseerd wordt en rond welke

[1] De dominante traktaten over de wetenschappelijke revolutie zijn samengevat door E.J. Dijksterhuis, *The Mechanization of the World Picture*, Oxford, Oxford University Press, 1961. Voor een evaluatie over de periodisering en (ideologische) inhoud van het concept, zie R. Porter, "The Scientific Revolution: A Spoke in the Wheel?", in: M. Teich (ed.), *Revolution in History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, pp. 290-316.
[2] W. Eamon, "From the Secrets of Nature to Public Knowledge", in: D.C. Lindberg & R.S. Westman (eds.), *Reappraisals of the Scientific Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 340.

gemeenschappelijke doelstellingen en technieken de kennisverwerving en gemeenschapsvorming een verbinding aangaan.

Met de focus op een volkstalig vroegmodern secretenboek uit de 16de-eeuwse Zuidelijke Nederlanden, wil deze masterscriptie een duidelijker beeld geven of en hoe rond zulke werken een kennisgemeenschap gecreëerd werd. Een eerste stap daarvoor was een kritische synthese van de secundaire literatuur betreffende de overgang van een christelijke naar een politieke sociale orde door middel van handelingen die gebaseerd zijn op menselijke regels, zoals men ze in dergelijke secretenliteratuur terugvindt (cf. hoofdstuk 2). Hieruit blijkt dat zulke werken gericht waren op een orale sociale levensvorm, alsook op de schriftelijke overlevering van praktische vaardigheden en daardoor als schakel fungeerden tussen de ambachtelijke en de geleerde kennisgemeenschap. Het hele debat over technologisering maakt duidelijk dat ze door die benadering van het technische ook een rol speelden in de overgang naar een wetenschappelijke gemeenschap met een experimentele cultuur. De vraag wat dit vertrouwen in het uitvoeren van handelingen en de onderneming om deze in receptenvorm uit te schrijven kon garanderen, bleef echter onbeantwoord.

Om deze leemte tegemoet te komen was het vooreerst van belang na te gaan welke bronnen hiervoor in aanmerking kwamen en hoe daarin een selectie gemaakt kon worden. Op basis van Smith's '*The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution*' was ik voor het eerst in aanraking gekomen met het intrigerende gedachtegoed van Paracelsus en daarom besloot ik op zoek te gaan naar aanverwante secretenboeken die tijdens de vroegmoderne periode in onze streken het licht zagen. Onder de noemer 'Paracelsus' bood Jansen-Siebens '*Repertorium*' als basisoverzicht van de Middelnederlandse artes-literatuur heel wat treffers. Terzelfdertijd las ik in '*Geschiedenis van de wetenschappen in België*' dat verscheen onder redactie van Halleux, Opsomer en Vandersmissen, evenals in '*Wetenschap in de taal der Vlamingen*' van Blondeau, dat een zekere Philippus Hermanni de eerste bleek te zijn die secretentraktaatjes met verwijzingen naar Paracelsus uitbracht. Uit de literatuur die ik over deze laatste doornam, bleek algauw dat slechts weinige van diens geschriften gepubliceerd waren tijdens zijn leven (1493-1541). Om in staat te zijn te bestuderen of en in welke hoeveelheid Hermanni paracelsistisch materiaal overnam, koos ik in eerste instantie voor diens pokkentraktaat, aangezien een van de weinige in zijn tijd reeds gepubliceerde werken van Paracelsus een behandeling over de Franse ziekte omvatte.

1.3 Historiografie

Deze scriptie kadert eerst en vooral in de geschiedschrijving van de wetenschap en de technologie die de veranderingen doorheen de tijd bestudeert van het menselijk begrip van de natuurlijke wereld en de mogelijkheid om deze te manipuleren. Een geschiedenis van de

wetenschap werd voor het eerst beschreven door William Whewell (1794-1866) in zijn *'History of the Inductive Sciences'* (1837) en *'The Philosophy of the Inductive Sciences, founded upon their History'* (1840), als een manier om de deugden van de wetenschap aan het publiek te communiceren. Vanaf de vroege jaren 1930 gingen historici zich focussen op de manieren waarop wetenschappelijke praktijken verbonden waren met de behoeftes en motivaties van hun context. Hopend dat het publiek de technologie en wetenschap beter zou kunnen begrijpen in een wereld waarin dit een steeds grotere rol ging spelen, werden de grootschalige onderzoeken na de Tweede Wereldoorlog omgezet in het oprichten en onderrichten van een discipline. In de jaren 1960 werd het daarbij vooral de bedoeling op een kritische manier de wetenschappelijke onderneming te onderzoeken.[3]

Dit laatste gebeurde voornamelijk onder invloed van *'The Structure of Scientific Revolutions'* (1962), waarin Thomas Kuhn het idee poneert dat wetenschap niet geleidelijk evolueert, maar stabiele periodes kent die afgewisseld worden door paradigmawisselingen. Na de eerste fase van de pre-wetenschap, waarin geen paradigma en dus ook geen overeenstemming voorkomt, volgt het stadium van de normale wetenschap, waar door een het ontstaan van een paradigma vooruitgang mogelijk wordt. Wanneer onverklaarbare verschijnselen of anomalieën herkend worden, heerst een crisis die door middel van een revolutie een nieuwe normale wetenschap doet ontstaan. Hierdoor verliet Kuhn de logisch positivistische zienswijze en benaderde hij het wetenschappelijk proces als historicus en socioloog door te zoeken naar de rechtvaardiging en legitimatie die versterkt wordt in termen van geldigheid of waarheid.[4]

Onder invloed van de *cultural turn* van de jaren 1960 bestudeert de academische discipline van de wetenschapsgeschiedenis naast de economische en politieke, ook de culturele impact van wetenschappelijke innovatie. Naar aanleiding van het gelijknamige boek van Lynn Hunt (1945-) uit 1989 ontstond de *New Cultural History* die vanuit de Franse *Annales* school, de Britse marxistische historicus Edward Thompson (1924-1993) en de antropologie heel wat invloed uitoefende op de geschiedschrijving.[5]

Tot in de 20ste eeuw bleven de termen cultuurgeschiedenis en beschavingsgeschiedenis echter synoniemen onder invloed van het modernistische gedachtegoed, met het mensbeeld van het vrije autonome en rationele subject en de voorstelling van de geschiedenis als het proces waarin de mensheid zich door systematische ontplooiing van haar verstandelijke vermogens in de wetenschap bevrijdt van de dwang die natuur en traditie op haar uitoefenen. Als reactie op dit concept van 'dé vooruitgang van dé beschaving van dé mensheid als één

[3] Voor een overzicht van de wetenschapsgeschiedenis als discipline, zie: J.A. Bennett, "Museums and the Establishment of the History of Science at Oxford & Cambridge", in: *British Journal for the History of Science*, 1997, 30, pp. 29-46; A.-K. Meyre, "Setting up a Discipline: Conflicting Agendas of the Cambridge History of Science Committee, 1936-1950", in: *Studies in History and Philosophy of Science*, 2000, 31.
[4] A. Bird, "Thomas Kuhn", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2003 Edition), in: Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/entries/thomas-kuhn>, geraadpleegd op 27/07/2009.
[5] P. Burke, *Wat is Cultuurgeschiedenis?*, Utrecht, Bijleveld, 2007, p. 79.

ontplooiings- en emancipatieproces met één rationele motor en één progressieve richting',[6] dat in de praktijk van eenpartijstaten met hun politieke leer gebaseerd op dé ene waarheid gruwelijke voorbeelden geleverd had, benadrukt het postmodernisme vanaf de jaren 1960 het belang van een radicale en niet-reduceerbare pluraliteit. Als aanvoerder van deze beweging met namen als Jacques Derrida, Hayden White, Roland Barthes en Jean-François Lyotard, pleitte Michel Foucault in zijn *'Geschiedenis van de waanzin'* (1964) en *'Discipline en straf: de geboorte van de gevangenis'* (1975) voor het verlaten van de geschiedenis van de grote uitsluiting, waarbij alle gedragingen die afweken van een als 'normaal' gedefinieerde cultuur in toenemende mate gestigmatiseerd werden en diegene die zulke gedragingen vertoonden, afgezonderd werden om hen te normaliseren of te disciplineren.[7]

Door de nadruk van het postmodernisme op multiculturalisme en op het bestaan van een veelheid aan gedecentreerde geschiedenissen, valt de traditionele hermeneutische vooronderstelling van continuïteit tussen de onderzoeker en het onderzochte weg, waardoor het onmogelijk wordt om anderen te begrijpen via mentale verplaatsing en inleving. Hieruit volgt dan ook de afwijzing van metafysische ideeënstelsels en 'grote verhalen' en de voorkeur voor micro-geschiedenis, waarvoor Carlo Ginzburgs *'De kaas en de wormen'* (1980) en LeRoy Laduries *'Montaillou'* (1975) model staan.[8]

Een ander kenmerkend aspect van het postmodernisme is de vervanging van de werkelijkheid door de representatie ervan in teksten, met als gevolg dat enkel de onderlinge relaties tussen de teksten en hun betekenis aan de orde wordt gesteld. Hierdoor wordt het probleem van verwijzing vervangen door het probleem van de intertekstualiteit. Voor de historische antropologen en nieuwe cultuurhistorici bood de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz (1926-2006) in *'The Interpretation of Cultures'* (1973) het advies om culturen als teksten te interpreten en te beschrijven via *thick description*, waarbij naast de menselijke gedragspatronen ook de context verklaard wordt, zodat de gedragingen betekenisvol worden voor een buitenstaander.[9] In de geschiedschrijving was het vooral de Amerikaanse historicus Robert Darnton (1939-) die met *'The Great Cat Massacre'* (1984) focust op *l'histoire des mentalités* door een tekst van de eigen (verleden) beschaving op dezelfde wijze te bestuderen als antropologen vreemde culturen benaderen.

1.4 Methodologie

Vertrekkend vanuit de geschiedenis van de wetenschap tracht deze scriptie na te gaan hoe een kennismaatschappij georganiseerd werd rond een 16de-eeuws volkstalig secretenboek

[6] C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Boom, Amsterdam, p. 119.
[7] *Ibidem*, p. 119-120.
[8] *Ibidem*, p. 120.
[9] *Ibidem*, p. 132-3.

uit de Zuidelijke Nederlanden en rond welke gemeenschappelijke doelstellingen en technieken de kennisverwerving en gemeenschapsvorming een verbinding aangingen. Aangezien men voor het uitoefenen van recepten zoals deze in dergelijke secretenliteratuur beschreven worden, keuzes maakt volgens bepaalde regels van geschiktheid, waarden en symbolen die karakteristiek zijn voor een bepaald cultureel gebied in een bepaalde periode, zijn deze net zo veranderlijk als de lokale culturele orde en evenzeer afhankelijk van de economische beperkingen, de samenleving met haar sociale klassen, de generaties en de technieken. Door het herkennen van deze pluraliteit en de daarmee gepaard gaande afwijzing van een enkelvoudig lineair historisch proces, wordt geopteerd voor een kwalitatieve tekstuele benadering in de vorm van een microstudie, waarbij de methode van *thick description* het belang van de historische context benadrukt.

1.5 Vraagstelling

Bij het analyseren van de bron lag de nadruk vooral op volgende vragen: wie is de auteur Philippus Hermanni, waar haalt hij zijn gegevens vandaan en hoeveel echt paracelsistisch materiaal gebruikt hij? Op basis van een comparatieve tesktanalyse wil deze scriptie een duidelijker beeld scheppen van de vroege Paracelsusreceptie in een 16de-eeuwse volkstalig secretenboek van de Zuidelijke Nederlanden, in de hoop op die manier een antwoord te kunnen bieden op de vraag wat het vertrouwen in het uitvoeren van handelingen, zoals deze geïntendeerd worden in de geschreven recepten van dergelijke secretenliteratuur, kon garanderen of wat het statuut was van de geheime of 'secrete' sfeer waar zulke werken in verhuld bleven.

1.6 Overzicht

Na dit inleidende hoofdstuk volgt de kritische synthese van de secundaire literatuur aangaande de overgang van een christelijke naar een politieke sociale orde door middel van handelingen die gebaseerd zijn op menselijke regels, zoals deze in de secretenboeken werden neergeschreven. Hierbij wordt de afwezigheid aangestipt van een antwoord op de vraag wat vertrouwen biedt in het uitvoeren van zulke handelingen en rond welke gemeenschappelijke doelstellingen de kennisverwerving en gemeenschapsvorming een verbinding aangaan in het verband van secretenboeken.

Alvorens in te gaan op de inhoud van de bron, wordt in hoofdstuk drie aandacht geschonken aan de auteur en de drukker van het werkje en de algemene historische context van beiden.

Door eerst te focussen op de instituten en het milieu waar wetenschap en vooral geneeskunde bestudeerd en beoefend werd tijdens de Renaissance en nadien in een casus aan te tonen hoe er werd gereageerd op de komst van pokken, biedt hoofdstuk vier een interessante invalshoek om de crisis in garanties op overleven te verbinden met deze voor het uitoefenen van handelingen.

Nadat werd aangekaart hoe het probleem van het omgaan met praktijk en observatie in de geleerde geneeskunde werd gelegitimeerd, is het voor een onderzoek van het een vroeg paracelsistisch volkstalig secretenboek uit de 16de-eeuwse Zuidelijke Nederlanden van belang de daarin vermeldde bron en diens auteur onder de loep te noemen. Op die manier wordt in hoofdstuk vijf duidelijk welke oplossing Paracelsus bood voor de vertrouwenscrisis ten aanzien van dingen en acties.

De methodologie van een kwalitatief microhistorisch onderzoek wordt concreet in de comparatieve tekstanalyse van hoofdstuk zes, met aansluitend de resultaten die dit onderzoek opleverde voor de vraag hoeveel echt paracelsistisch materiaal verwerkt werd in Hermanni's traktaat, of er afwijkingen zijn ten aanzien van zijn bron en hoe die al dan niet verklaard kunnen worden. Door terug te grijpen naar de status die Paracelsus zichzelf toeschreef, wordt het dan ook mogelijk een antwoord te bieden op de vraag wat nu het geheim is dat een secretenboek maakt tot wat het is.

Tot slot biedt hoofdstuk acht een overzicht van deze scriptie en een formulering van het besluit.

2. LITERATUURSTUDIE

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk wil een kritische synthese geven van de secundaire literatuur betreffende de overgang van een christelijke naar een politieke sociale orde door middel van handelingen die gebaseerd zijn op menselijke regels, zoals men ze in de secretenliteratuur kan terugvinden. Hierbij wordt aandacht besteed aan het vertrekpunt van de auteurs, hun methodologische invalshoeken en de bereikte resultaten met bijhorende positieve of negatieve aspecten. Het is de bedoeling via een grondige literatuurstudie na te gaan of de secretenboeken daadwerkelijk een 'geheim' onthullen, wat dat geheim dan wel inhield en in welke zin gemeenschapsvorming daarmee gepaard ging op schriftelijk, technologisch-wetenschappelijk en sociaal vlak.

2.2 Orale versus schriftelijke cultuur toegepast op *technè*

In dit onderdeel is het de bedoeling om de verschillende visies van historici na te gaan omtrent de rol van de secretenliteratuur in de overgang van een orale naar een schriftelijke gemeenschap en het belang van deze verschuiving voor de inhoud van zulke werken. Wat zegt de secundaire literatuur over de rol van receptenboeken op filologisch, lexicologisch, epistemologisch en stilistisch vlak? Welke cultuurhistorische informatie is bekend over hun receptie en gebruikssfeer en over hun verspreiding, bronnen, auteurs en onderlinge verwantschap?

2.2.1 Artes-literatuur

John Ferguson was de eerste die de secretenboeken identificeerde als een apart genre. Hij stelde een bibliografie samen van honderden 16de- en 17de-eeuwse gedrukte edities van de secretenliteratuur uit de Lage Landen.[10] Een overzichtswerk van de talrijke verwante manuscripten in de volkstaal uit onze gebieden werd verzorgd door Ria Jansen-Sieben.[11] Volgens deze laatste vormen de secretenboeken een groot deel van de Middelnederlandse vakliteratuur, een term die overeenkomstig haar definitie van toepassing is op 'alle geschriften die een

[10] J. Ferguson, *Bibliographical Notes on Histories of Inventions and Books of Secrets*, Londen, The Holland Press, 1959, 2 dln.
[11] R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-Literatuur*, Utrecht, Hes, 1989, 533 p.

utilitair, instructief en niet (hoofdzakelijk) recreatief, religieus of emotioneel doel beogen'.[12] De vakliteratuur is dus in de eerste plaats een gids voor praktische of artistieke verwezenlijkingen en laat daardoor een groot deel van de geestelijke literatuur buiten beschouwing. Er werden ook enkele kritische bedenkingen geuit omtrent de criteria die door het *'Repertorium'* worden gehanteerd om te beslissen of een tekst al dan niet tot de artes-literatuur behoort. Strijbosch stelt zich de vraag in hoeverre 'als werkelijkheid ervaren' een criterium is om een tekst tot deze categorie te rekenen. Gaat het hierbij om werkelijke efficiëntie of om de legitimatie van een handeling? Ze vermeldt de stelling van Christoph Gerhardt die aantoont dat de observatie, dat iets werkelijk mogelijk was voor een middeleeuwer, ten onder ging in de macht van de traditie en het allesoverheersende idee dat voor God niets onmogelijk is. Hieruit besluit Strijbosch dat, om te bepalen of een tekst al dan niet tot de vakliteratuur behoort, de intentie van het werk belangrijker is dan het criterium 'als werkelijkheid ervaren'.[13]

Sinds Gerard Eis erop wees dat de wereldlijke vakliteratuur bijna volledig ondergebracht kan worden in de scholastische wetenschapsindeling van *artes liberalis*, *artes mechanicae* en de *artes magicae*, duidt men de schriftelijke overlevering zoals die door Jansen-Sieben werd gedefinieerd ook wel aan met de term artes-literatuur.[14] De oudste Middelnederlandse artesteksten dateren uit de 13de eeuw en zijn voornamelijk berijmde verhandelingen over de inrichting van de kosmos, de natuur en de kunst van het regeren. De 14de eeuw kende een geleidelijke overgang naar proza als medium voor kennisoverdracht en een uitbreiding van het spectrum aan onderwerpen. In de periode tussen 1250 en 1600 ontstond een omvangrijke en vooral op de praktijk gerichte, 'niet-literaire' volkstalige literatuur, die zich volgens W.P. Gerritsen bevindt in het gebied tussen de officiële wetenschap die zich van het Latijn bleef bedienen en de mondeling overgeleverde vakkennis van landbouwers en ambachtslieden.[15]

De Middelnederlandse artes-literatuur bevat teksten over wetenschappen en technieken die reeds eeuwen zijn vergeten. Gerritsen stelt vast dat deze werken ons veel kunnen leren over de wijze waarop de gemeenschap toen greep trachtte te krijgen op de werkelijkheid.[16] Volgens hem zijn deze onopgesmukte gebruiksteksten veel directer dan andere literaire bronnen en reflecteren ze de vooronderstellingen, het denken en de mentaliteit van de mensen voor wie ze bestemd waren. De indrukwekkende expansie van de artes-literatuur in de 14de en 15de eeuw stond zonder in twijfel verband met een toename van de geletterdheid, aldus Gerritsen. Een systematische doorlichting kan volgens hem belangrijke nieuwe cultuur-

[12] R. Jansen-Sieben, "Middelnederlandse Vakliteratuur", in: G. Keil & P. Assion (eds.), *Fachprosaforschung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artes-literatuur*, 1975, p. 24.
[13] W.P. Gerritsen, A. Van Gijsen & O.S.H. Lie (eds.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*, Hilversum, Verloren, 1991, p. 159-162.
[14] R. Jansen-Sieben, "Middelnederlandse Vakliteratuur", in: G. Keil & P. Assion (eds.), *Fachprosaforschung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artes-literatuur*, 1975, p. 24.
[15] W.P. Gerritsen, A. Van Gijsen & O.S.H. Lie (eds.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*, Hilversum, Verloren, 1991, p. 9.
[16] *Ibidem*, p. 9-10.

historische inzichten opleveren over de wijze waarop het alfabetiseringsproces zich heeft voltrokken, welke maatschappelijke groepen zich de technologie van de schriftelijke communicatie eigen maakten, wie de beoogde doelgroep vormde en de wijze waarop deze geacht werd de inhoud tot zich te nemen.[17]

Op die vraag welke sociale groepen het lezerspubliek vormden van deze secretenboeken zou een grondige studie van drukkersrekeningen, verkoopsakten of aantekeningen en nota's in de geschriften misschien een antwoord kunnen bieden. Daar waar moraliserende onderdelen uit de brontekst niet meer terug te vinden zijn in de vakliteratuur en zakelijkheid en pragmatiek veeleer de overhand hebben, besluit Herman Pleij dat de auteur vermoedelijk een burgerlijk lekenpubliek voor ogen had. Volgens hem getuigt hiervan ook de relatief vroege en grote belangstelling voor de artes-literatuur in de Lage Landen.[18] Huizenga sluit hierbij aan door te stellen dat de weloverwogen ordening van een astrologisch-medisch compendium denkelijk op een gebruikssfeer van lekenartsen duidt. In de late middeleeuwen verkregen deze volgens hem hun kennis deels uit de volkstalige en deels uit de Latijnse traktaten.[19]

Ook Hogenelst wijdt een kort essay aan de problematiek aangaande de receptie van berijmde artes-literatuur. Wanneer de Middelnederlandse vakliteratuur in proza gesteld was, werd deze waarschijnlijk meestal gelezen, maar Lie kwam tot de conclusie dat de artes-teksten op rijm auditieve aansporingen bevatten die mogelijk wijzen op een luisterend publiek. Daartegenover staat de visie van Scholz die stelt dat het imperatieve gebruik van het werkwoord 'horen' niet zonder meer bewijst dat een tekst bedoeld is om beluisterd te worden. Lie doelt echter ook op de geschriften waarin de auteur zijn publiek doorheen de kennis begeleid als 'docerend leraar' en waarbij moeilijke begrippen worden uitgelegd, vreemde woorden worden vertaald en belangrijke punten worden benadrukt of herhaald. Ook de versvorm zorgt er volgens haar voor dat het publiek het gehoorde beter kon onthouden.[20] Hogenelst besluit dat deze benaderingswijze van auteurs zonder twijfel gericht kon zijn aan een luisterend publiek, maar het even goed kon gaan om een publiek van 'minder geoefende lezers' of eenvoudigweg een leestekst om de gepresenteerde informatie makkelijk te onthouden. Het rijm was toen immers de vorm waarmee een lekenpubliek via voordrachtsituaties het meest vertrouwd was en vaak ging het ook gepaard met eenvoudige zinsconstructies. Daarbij benadrukt hij dat al het voorgaande louter berust op veronderstellingen.[21]

Daarnaast blijven ook de gegevens over het auteurschap vaak obscuur. Volgens Kieckhefer gaat het hier vooral om leken beoefenaars die via leerling-meester relaties een soort opleiding hadden genoten die vermoedelijk eerder praktisch dan theoretisch gericht was. Mogelijkerwijs trokken sommige van hen rond en hadden ze toegang tot middeleeuwse hand-

[17] W.P. Gerritsen, A. Van Gijsen & O.S.H. Lie (eds.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*, Hilversum, Verloren, 1991, p. 9-10.
[18] *Ibidem*, p. 148.
[19] *Ibidem*, p. 93.
[20] *Ibidem*, p. 88-89.
[21] *Ibidem*, p. 89-91.

schriften over de antieke periode, maar waarschijnlijk vertrouwden de meesten van hen daarnaast vooral op de volkse wijsheden en eigen ervaring. Verder bestonden er volgens hem ook non-specialisten of compilators die vermoedelijk geen speciale competentie bezaten, maar gebruik maakten van magische technieken die handig en nuttig waren in het dagelijks leven. Vanaf de 14de en 15de eeuw nam de geletterdheid toe onder het lekenvolk en werd papier steeds meer beschikbaar als materiaal voor boeken, bijgevolg merkt men dat de Europese steden in die periode overstroomd werden met populaire geschriften over allerlei onderwerpen, waaronder ook medische werken die de mensen leerden hoe ze zichzelf konden genezen.[22]

Net als Jansen-Sieben benadrukt Gerritsen het belang van de artes-literatuur niet enkel voor cultuurhistorische informatie, maar ook op filologisch, lexicologisch en stilistisch vlak.[23] Voor dergelijke onderzoeken van de artes-literatuur en om heuristiekgebonden vragen te kunnen beantwoorden, kan men Jansen-Siebens *'Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur'* raadplegen, alsook de opmerkingen en ideeën omtrent deze literatuur die in het daarbij aansluitende werk *'Een school spierinkjes'* aan bod komen. Dit laatste geeft op basis van het *'Repertorium'* enkele mogelijke benaderingen om de verwantschap tussen artes-teksten na te gaan of om te zoeken naar eventuele (Latijnse) bronnen. De auteurs benadrukken enkele incorporaties van vakliteratuur in epische literatuur en omgekeerd, alsook het belang en de verspreiding van de kennis die erin behandeld wordt of de afwezigheid van bepaalde zaken. Ook vertalingen kunnen volgens hen belangrijke informatie meedelen, vooral wanneer de vertaler een beroep doet op eigen kennis, ter aanvulling van de bron. Verder worden er enkele mogelijke onderzoekspistes in aangestipt die op basis van deze literatuur verricht kunnen worden.[24]

Een eerste punt dat wordt aangestipt zijn de vormen van taalgebruik in deze Middelnederlandse teksten, die veel minder gestileerd zijn en dichter bij de werkelijkheid staan dan andere literaire producten. Soms bevatten ze woorden die uit geen enkele andere bron bekend zijn en vaak zijn ze geschreven in een stijl die op een logische, heldere en beknopte wijze iets aan het publiek uiteenzet. Hieruit blijkt dat de auteur zijn taal grondig moet kennen en zuiver moet kunnen hanteren.[25]

Een ander essay handelt over het begrip 'tekst' binnen de artes-literatuur, wat volgens Mertens voor het *'Repertorium'* een minder geschikte invalshoek blijkt te zijn dan de overlevering. Net als de niet-literaire geestelijke teksten tonen volgens hem ook de artes-teksten een massale, zeer gevarieerde overlevering die weinig eerbied toont voor het origineel dat als 'afgesloten, zelfstandig geheel door de auteur geschreven' werd. Een kenmerk van de 'open',

[22] R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 60-63.
[23] W.P. Gerritsen, A. Van Gijsen & O.S.H. Lie (eds.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*, Hilversum, Verloren, 1991, p. 10.
[24] *Ibidem*, 192 p.
[25] R. Jansen-Sieben, "Middelnederlandse Vakliteratuur", in: G. Keil & P. Assion (eds.), *Fachprosaforschung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratuur*, 1975, p. 25.

niet-literaire teksten is de structuur waarin kleine afgesloten elementen in associatief verband achter elkaar staan, waardoor ze makkelijk weggelaten, vervangen of toegevoegd kunnen worden zonder dat het geheel fundamenteel wordt aangetast. De artes-literatuur bestaat volgens Mertens uit paratactisch opgebouwde teksten, waarvoor het voortbestaan gegarandeerd wordt door de directe functionaliteit en de daarmee verbonden variatieflexibiliteit en publieksgerichtheid.[26]

2.2.2 Schriftelijke weergave & rationalisering

Een andere visie over het auteurschap van deze secretenboeken, evenals de context en de culturele implicaties ervan, vertrekt van het feit dat in het 15e-eeuwse Italië en Zuid-Duitsland een duidelijke proliferatie ontstond van deze literatuur en wordt verder uitgewerkt door Pamela O. Long in haar artikel '*Power, Patronage and the Autorship of Ars: From Mechanical Know-How to Mechanical Knowlegde in the Last Scribal Age*'.[27] Door erover te gaan schrijven, stegen de mechanische vaardigheden volgens haar in status, omwille van de schriftelijke rationalisering en verbinding met antieke tradities, aldus Long.[28] De vraag is dan waarom men precies op dat moment overging tot de opschriftstelling van praktische kennis, aangezien deze statusverhogende middelen reeds lang aanwezig waren. Vanuit het bestaan van het grote aantal en de rijke variëteit aan zulke codices die toen het licht zagen, ontwikkelt Long haar antwoord op deze vraag, door nadruk te leggen op de patronageverhoudingen die in deze periode gevormd werden door de nieuwe alliantie tussen politieke en militaire *praxis* enerzijds en de *technè* van de mechanische kunsten anderzijds. Met de opkomst van stedelijke patriciaatelites en laatmiddeleeuwse beneficianten van het commerciële kapitalisme werden nieuwe machtsconfiguraties gecreëerd. De controle die deze mannen initieel verwierven via militaire kracht werd nadien vervangen door andere zichtbare machtsmanifestaties, zoals gebouwen en infrastructuurwerken. Hierbij gaat Long akkoord met Smith dat de materiële manifestaties van de rationele en mathematische principes, die werden uitgewerkt in deze boeken, indicatief waren voor de autoriteit van de staat.[29]

Dergelijke werken vereisten een zekere openheid die duidelijk in contrast stond met de welgedocumenteerde geheimhouding van de laatmiddeleeuwse ambachtsgilden. Vaak bevatten ze zelfs duidelijke aanwijzingen omtrent (gewenste) patronage en dienden ze als geschikte geschenken voor staatsleiders. Dit doet Long besluiten dat de artisanale auteurs behoorden tot een select groepje ambachtsmannen, waarvan de meeste zich hadden afgekeerd van

[26] W.P. Gerritsen, A. Van Gijsen & O.S.H. Lie (eds.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*, Hilversum, Verloren, 1991, p. 120-122.
[27] P.O. Long, "Power, Patronage, and the Authorship of Ars: From Mechanical Know-How to Mechanical Knowledge in the Last Scribal Age", in: *Isis*, 1997, 88 (1), p. 1.
[28] *Ibidem*, p. 1-2.
[29] *Ibidem*, p. 4-5.

de steun van ambachtsgilden en zich richtten naar de patronage van elitaire heersers.[30] Dit auteurschap beïnvloedde volgens haar dan weer de ontwikkeling van het denken door de verandering in status en karakter van bepaalde mechanische vaardigheden, die daardoor werden klaargestoomd voor hun aanwending door de nieuwe experimentele filosofie van het volgend tijdperk.[31]

In haar artikel verdeelt Long de 15de-eeuwse boeken over mechanische kunsten in vier verschillende groepen. De eerste groep omvat de geïllustreerde Latijnse technische traktaten van de eerste helft van de eeuw. De Duitse boeken over buskruit en artillerie die werden samengesteld doorheen de 15de eeuw vormen de tweede groep technische traktaten. Een derde groep technische traktaten bestaat uit humanistische, Latijnse geschriften over mechanische kunsten en tot slot zijn er ook nog diverse traktaten van beoefenaars of ambachtslui, meestal in het Italiaans geschreven tijdens de tweede helft van de 15de eeuw. Aangezien haar studie rust op de 15de eeuw, kan deze dus niet het hele verhaal vertellen, maar enkel aantonen dat de proliferatie van auteurschap in de mechanische kunsten een essentieel hoofdstuk vormt voor het ontstaan van de wetenschappelijke revolutie.[32] De stap in dit proces, waarbij de experimentele filosofie zich de waarden en specifieke kennis van de mechanische kunsten heeft toegeëigend, was volgens Long enkel mogelijk doordat deze waren gestegen in status en cultureel belang. Ze gaat akkoord dat de gecompliceerde voorgeschiedenis die hieraan voorafging verder onderzoek vereist, maar besluit dat de tekstuele en picturale behandeling van de mechanische ambachten in boeken de transformatie mogelijk maakte van de grotendeels oraal overgeleverde artisanale *know-how* om dingen te construeren in de wereld, naar de *knowledge* van rationele of mathematische principes die omvat waren in boeken.[33] De militaire en politieke principes van gemeenschapsvorming worden hierbij duidelijk benadrukt, maar ook aan de religieuze en morele concepten wordt enige betekenis toegekend. Zo kan men de secretenliteratuur benaderen als een schriftelijke uitnodiging tot het individueel uitvoeren van betekenisvolle handelingen. Door ervan uit te gaan dat de natuurfilosofische debatten op maatschappelijk vlak vooral relevant waren door hun verbinding met theologische probleemstellingen, kan men nagaan in hoeverre deze literatuur bijdroeg aan het herdefiniëren van de sociaal-religieuze constellaties.

[30] P.O. Long, "Power, Patronage, and the Authorship of Ars: From Mechanical Know-How to Mechanical Knowledge in the Last Scribal Age", in: *Isis*, 1997, 88 (1), p. 3.
[31] *Ibidem*, p. 1-3.
[32] *Ibidem*, p. 40.
[33] *Ibidem*, p. 3-4.

2.2.3 Moderne objectiviteit & standaardisering

In zijn basiswerk over secretenboeken *'Science and the Secrets of Nature'* gaat Eamon akkoord met de visie van Walter J. Ong dat de geheimen die ontsluierd worden in de secretenboeken behoorden tot het domein van gespecialiseerde ambachtslieden die tot dan toe hun kennis mondeling communiceerden. Volgens Eamon bestond de ambachtelijke wereld van materie en technieken onafhankelijk van het geschreven woord en werd de kennis hoofdzakelijk doorgegeven via relaties tussen meester en leerling.[34] Dit valt echter te betwijfelen wanneer men de toenmalige impact van de Heilige Schrift in acht neemt.

Vanuit modern opzicht beschouwt men de wetenschappelijke communicatie in de middeleeuwen vaak als primitief en gelimiteerd tot spraak en manuscripten. Nieuwe ontdekkingen raakten in deze gemeenschap volgens de humanistische visie van Eamon maar zeer traag verspreid, waarbij veel van de inhoud en/of correctheid verloren ging en waardoor recente uitvindingen vaak niet de kans kregen om door te dringen bij het beperkte publiek. Daartegenover stond een grote tolerantie en flexibiliteit ten opzichte van de ingrediënten die beschikbaar waren en de procedures en technieken die men leerde door imitatie, herhaling of via de oraal overgeleverde traditie.[35]

Ong poneert dat het schrijven de kenner van het gekende onderscheidt en zo de moderne objectiviteit mogelijk maakt.[36] Met dit als uitgangspunt besluit Eamon dat de technische handleidingen, die de secretenboeken waren, bijdroegen aan een groeiende onafhankelijkheidszin en dat de verspreiding ervan leidde tot een groter en beter begrip van de artificiële wereld. Volgens hem zijn het net de recepten van deze literatuur die een dergelijke vooruitgang mogelijk maakten doordat ze de ervaringen van de werkplaats fixeerden in een tekst of beter: in een lijst van ingrediënten met een set van instructies die beschrijven hoe ze werden gebruikt, vaak gespecificeerd in exacte hoeveelheden en volgens een zeker tijdsbestek.[37] Zulke recepten zijn voorschriften voor een experiment en verschillen danig van de orale instructies, waarmee beginnende ambachtslieden de vaardigheden voordien aanleerden. Door ze neer te schrijven in een boek werden ze gedepersonaliseerd en verwierven daardoor een niet-religieuze universaliteit. Wanneer men ze ging verzamelen en compileren in referentieboeken, was het mogelijk om ze te vergelijken, te onderscheiden en te testen. Op die manier ontstonden er volgens Eamon standaardpraktijken die toegankelijk werden voor iedereen die

[34] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*, Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 131.
[35] W. Eamon, "From the Secrets of Nature to Public Knowledge", in: D.C. Lindberg & R.S. Westman, *Reappraisals of the Scientific Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 334.
[36] W.J. Ong, *Ramus, Method and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge, Harvard University Press, 1958, 408 p.
[37] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 131-132.

kon lezen en dit opende dan weer de deur voor nieuwe ontdekkingen en verbeteringen die een stimulans waren voor de latere wetenschappelijke revolutie.[38]

De invloed en het belang van de secretenboeken leidt Eamon af uit de volgende zaken: voor de meeste mensen werd geletterdheid de voorwaarde voor het kennen van ambachtelijke geheimen, daarnaast gaven de boeken ook informatie aan de ambachtslieden zelf over de nieuwste innovaties en droegen daardoor bij aan de standaardisatie van procedures, en tot slot heeft de publicatie van de secretenboeken een blijvende indruk nagelaten op de mentaliteit van de Europese middenklasse. Doordat de geheimen omtrent ambachtspraktijken werden opgehelderd, raakte deze klasse volgens Eamon doordrongen van het besef dat het bij technische vakkundigheid niet gaat om een vaardigheid, maar eerder om de kennis 'hoe iets te doen'.[39]

2.2.4 Geheugen- & lichaamsdimensie

Met de nadruk op de praktijk van het koken, behandelt Luce Giard, in haar bijdrage aan '*The Practice of Everyday Life 2: Living and Cooking*',[40] vragen over hoe men een vaardigheid aanleert, wat daarbij het belang is van kennis uit boeken en welke rol hierbij is toebedeeld aan contextuele factoren. Het kunnen lezen van de informatie die vervat ligt in handleidingen en praktijkboeken is zeker noodzakelijk om te kunnen vergelijken en onderzoeken, maar de auteur stelt vast dat men voor het beoefenen van een vaardigheid niet louter beroep kan doen op geschreven recepten, want ook de zintuiglijke ervaring, de initiële gebaren en ritualisering van technieken, het geheugen, het proces van '*trial and error*' en het improviseren zijn van belang om een bepaalde vakkundigheid in de vingers te krijgen. De noodzakelijke geheugen- en lichaamsdimensie voor het uitvoeren van de recepten kan men dus niet terugvinden in deze boeken.[41]

Volgens Giard bevatten werken als de secretenboeken geen gestandaardiseerde populaire wijsheid, want de kennis die wordt meegedeeld is een verzameling van 'oude wijvenpraat, ongegronde vooroordelen en vage stukken informatie van elders'.[42] Vergeleken met de bestaande woorden en teksten, lijken de technische basisgebaren beter beschermd tegen de oppervlakkige modeveranderingen, want deze blijven bestaan zolang ze gepaard gaan met

[38] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 131-132.
[39] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 113.
[40] M. De Certeau, L. Giard & P. Mayd, *The Practice of Everyday Life 2: Living and Cooking*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1998, 292 p.
[41] *Ibidem*, p. 152-154.
[42] *Ibidem*, p. 167.

een zekere noodzakelijkheid, een bepaalde mening of een geloof dat afhankelijk is van het utilitaire doel of de werkzame intentie.[43]

Het laatste punt waaraan aandacht wordt besteed, is het taalgebruik van receptenboeken. Deze is vaak eenvoudig, hoewel niet altijd even duidelijk omtrent exacte hoeveelheden en tijdsindicaties, en bestaat grotendeels uit informatie over de ingrediënten, de gereedschappen en recipiënten, de beschrijving van de performance en de afgewerkte producten, met vaak ook een uiteenzetting van het productieproces. In de visie die Giard er op nahoudt, worden deze recepten doorgegeven van de ene generatie op de andere en daardoor getuigen ze van een periode waarin leerlingschap bestond uit de observatie van een verwant of meester.[44]

Hierbij aansluitend geeft het voorwoord, waarin de drukker en kaartmaker Joseph Moxon (1627-1691) verduidelijkt waarom hij zijn werk de titel '*Mechanick Exercises'* gaf, een mooi voorbeeld van hoe de auteurs van zulke vroegmoderne secretenboeken zelf dachten over de artisanale voorschriften die via hun receptenboeken gepubliceerd en verspreid werden.

> *'Ik dacht eraan deze Oefeningen de titel* 'De Doctrine van Handwerken' *mee te geven, maar deze doctrine zou ze niet weergeven, want onder handwerken verstaat men vaardigheid of behendigheid van de hand, welke niet geleerd kan worden door woorden, maar enkel verworven wordt door praktijk en oefening. Daarom zal ik niet ondernemen dat met het lezen van deze oefeningen eenieder in staat zal zijn om deze handwerken uit te voeren, maar ik kan u wel vertellen dat deze de regels zijn die iedereen die ze wil uitvoeren, zal moeten volgen.'*[45]

Hier blijkt eveneens dat het raadplegen en doornemen van dit secretenwerk geen garantie biedt op succes. Wat een dergelijke zekerheid daarentegen wel kan bieden, blijft in een geheime sfeer omhuld en maakt daarom een secretenboek tot wat het is.

2.3 Technologisering van wetenschap via experimentele cultuur

2.3.1 Inleiding

De auteurs van secretenboeken beweren in hun recepten de tot dan toe geheime regels te beschrijven die gevolg moeten worden voor het verwerven van een ambachtelijke vaardigheid en vormen daardoor de schakel tussen de schriftelijke neerslag als middeleeuwse grond voor de autoriteit van een getuigenis en de 17de-eeuwse dominantie van directe persoonlijke, lichamelijke ervaring. Vooreerst is het interessant om na te gaan wat precies de positie is van

[43] M. De Certeau, L. Giard & P. Mayd, *The Practice of Everyday Life 2: Living and Cooking*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1998, p. 202.
[44] *Ibidem*, p. 215-221.
[45] P.H. Smith, *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution*, Chicago & Londen, The University of Chicago Press, 2004, p. 230.

deze auteurs ten opzicht van geleerden en ambachtsmannen om nadien aandacht te besteden aan het debat over welke rol de secretenboeken al dan niet gespeeld hebben in de overgang naar een experimentele wetenschappelijke gemeenschap en in hoeverre ze werkelijk bedoeld waren om individuele gebruikers toe te laten zelf ervaring op te doen. Met behulp van het vijfde hoofdstuk uit Cohens *'The Scientific Revolution, A Historiographical Inquiry'*[46] wordt een kritisch overzicht geboden van de verklaringen voor het ontstaan van de wetenschappelijke revolutie die focussen op de wending naar een nieuw dynamisme in de geschiedenis van West-Europa vanaf de vroege 16de eeuw.

2.3.2 Volkstalige ambachtelijke literatuur

Door vooral het gebruik van de volkstaal te beklemtonen in de overgang van de scholastische kennis naar ambachtelijke literatuur in Renaissance, bevindt Olschki zich aan de oorsprong van de historiografische traditie die zocht naar een verklaring voor de wetenschappelijke revolutie. In zijn visie heeft de volkstaal het wetenschappelijk denken gedetermineerd, doordat mathematische noties werden toegepast op praktische zaken die afkomstig waren uit de volkstalige ambachtelijke literatuur, waarin vooral gepleit werd voor ervaring en observatie.[47] Koyré weerlegt dit door te stellen dat de traditie van technische wetenschappers niet voldoende was voor de opkomst van een nieuwe wetenschap, maar dat ook een zekere sociale herkenning voor onderzoek buiten het direct praktische of nuttige noodzakelijk was. Verder beweert hij dat er geen sociologische verklaringen mogelijk zijn voor de wetenschappelijke revolutie.[48]

2.3.3 Sociale & economische context

De volgende bespreking van Cohen omvat de Hessethese, die binnen de marxistische twist van de jaren '30 en '40 past en argumenteert dat het succes van de natuurwetenschap in de 16de en 17de eeuw verklaard kon worden door de desintegratie van de feodale economie, de ontwikkeling van handelskapitaal, internationale maritieme relaties en zware (mijn)industrie, maar vooral ook door de nieuwe behoeftes van het vroege kapitalisme.[49] Deze these, die toonde wat bereikt kon worden door een analyse van de wetenschapsgeschiedenis in termen van de sociale en economische context, bevat volgens Cohen een 'wreed anachronisme', om-

[46] H.F. Cohen, *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry,* Chicago, The University of Chicago Press, 1994, 662 p.
[47] *Ibidem*, p. 322-324.
[48] *Ibidem*, p. 325-328.
[49] *Ibidem*, p. 328-330.

dat ons hedendaagse bewustzijn van de fysische achtergrond van bepaalde technische problemen wordt teruggeprojecteerd op de 16de- en 17de-eeuwse ingenieurs die hun problemen empirisch oplosten.[50]

2.3.4 Volkstalige tekstboektraditie & sociaal-economische context

Om de 17de-eeuwse groeiende consensus op wetenschappelijk gebied en de overgang naar een mechanische natuurfilosofie en experimentele methode te verklaren, verenigt J.A. Bennett in zijn artikel *'The Mechanic's Philosophy and the Mechanical Pilosophy'* het belang van zowel de volkstalige ambachtelijk georiënteerde literatuur en het belang van de sociaal-economische context, doordat in zijn visie binnen een gemeenschap van zelfbewuste beoefenaars met een collectieve identiteit een tekstboektraditie in de volkstaal ontstond, waarin zowel economische, politieke als territoriale ontwikkelingen behandeld werden. Zulke boeken maakten volgens hem van de wetenschappen actieve en coherente disciplines waarin geen onderscheid werd gemaakt tussen de meer theoretische of de meer praktische aspecten.[51] De groep beoefenaars was actief buiten de universiteiten en beschouwde mathematica als basis en model voor kennis, waarvan de toepassingen getest en verbeterd moesten worden door praktische inspanningen en instrumenten, die vooral bedoeld waren om problemen op te lossen en dus niet om te onderzoeken. Volgens Bennett waren historici vaak enkel geïnteresseerd in optische en natuurfilosofische instrumenten en negeerden ze daardoor de mathematische instrumenten die eraan vooraf gingen.[52]

Verder keert Bennett zich ook tegen het operatieve onderscheid dat in bestaande historische benaderingen gemaakt wordt tussen hoge en lage wetenschap. Deze visie berust op de onmogelijkheid dat de mechanicus een breuk kan veroorzaken op wetenschappelijk gebied, omdat de ambachtsman per definitie niet begaan is met natuurfilosofische zaken. Hall en Westfall trachten binnen deze analyse voorbeelden te geven van een tekort aan echt contact tussen de verdedigers van utilitaristische projecten en de ambachtslieden,[53] terwijl een andere groep van historici de wetenschappelijke reputatie van de universiteiten probeert te redden. Feingold veronderstelt bijvoorbeeld de onwetendheid van mathematische beoefenaars en legt de nadruk op de centrale rol van universitaire wetenschappelijke activiteiten. De algemene theoretische nauwkeurigheid van de universitaire gemeenschap was volgens hem verantwoordelijk voor de bloei van de wetenschap in de 17de eeuw. Doordat deze visie niet refereert aan de rol van tekstboekschrijvers en instrumentenmakers en verder niet kan ver-

[50] H.F. Cohen, *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry,* Chicago, The University of Chicago Press, p. 331-332.
[51] J.A. Bennett, "The Mechanic's Philosophy and the Mechanical Pilosophy", in: *History of Science*, 1986, 24, pp. 1-28.
[52] *Ibidem*, p. 2.
[53] *Ibidem*, p. 7-8.

klaren hoe de mathematische geletterdheid van universitair opgeleide individuen kon bijdragen aan het interpreteren van een wetenschappelijke verandering, voldoet ze niet voor Bennett.[54]

De verklaringen voor de opkomst van de mechanische natuurfilosofie, die berusten op een ontwikkeling vanuit de praktische mathematische traditie van de 16e eeuw, zijn over het algemeen niet zo populair bij wetenschapshistorici. A.R. Hall herkent de opkomst van 'het praktisch mathematische professionalisme', maar degradeert deze tot louter verantwoordelijk voor randactiviteiten zoals het opgooien van fenomenen voor de consideratie ervan door anderen. Hij aanvaardt de marxistische propositie dat de globale omvang van de ontwikkeling van handel en industrie in de Renaissance een bepaald soort intellectuele activiteit in Europa stimuleerde, waaronder ook het bovenvermelde professionalisme, maar verwerpt verder elke causale gevolgtrekking in verband met de natuurfilosofie. Anderen, waaronder Shea en Westfall, beschouwen het renaissancistische naturalisme als aanleiding voor een spontane beweging naar de experimentele methode en de mechanische natuurconceptie, vanwege de appreciatie voor de ambachtelijke traditie, het utilitaristische oordeel over wetenschap en het vertrouwen in experimenteren.[55]

2.3.5 Religie

In de opvatting van Cohen bood Clark de enige mogelijkheid om de Hessethese te kunnen aanvaarden, door de rol van het economische en sociale leven te combineren met religie. Weber ging akkoord dat het technische en religieuze aspect duidelijk verstrengeld waren in heel wat vroegmoderne literatuur. Volgens hem was het vooral de protestantse religie, met haar predestinatieleer en haar binnenwereldse ethiek voor het bereiken van verlossing, die bevorderlijk was voor een toenemend rationeel gedrag op het domein van economie, administratie, politiek en wetenschap. Daarnaast zorgde ook de absolutistische protestantse kosmologie, waarin God mirakels kon uitvoeren wanneer hij dit wenste en verder zelf ageerde volgens de wetten van de natuur, voor een groeiende secularisatie of 'onttovering' van de wereld. Deze religieuze waarden boden een stimulans voor een concept van rationaliteit dat de moderne wetenschap vormgaf, aldus Weber in *'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus'* (1904-1905).[56]

Merton werkte dit verder uit door de toenemende beroepsinteresse in wetenschap causaal te verbinden met de Puriteinse ethiek van de 17de eeuw. Volgens hem waren het vooral de waarden van een sterk utilitarisme waarbij succes en efficiëntie verworven werden door methodische handelingen, een binnenwerelds ascetisme dat de studie van natuur

[54] J.A. Bennett, "The Mechanic's Philosophy and the Mechanical Pilosophy", in: *History of Science*, 1986, p. 8-9.
[55] *Ibidem*, 24, p. 3-5.
[56] M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Londen, Allen & Unwin, 1967, 292 p.

noodzakelijk maakte, gekoppeld aan een vergaand empirisme en het anti-traditionalisme of het expliciet en individueel betwijfelen van autoriteiten die de wetenschap hielpen bevorderen, rechtvaardigen en zo de sociale steun legitimeerden.[57]

Aansluitend stelt Keith Thomas dat de protestantse theologen een onderscheid maakten tussen religieuze akten ter bemiddeling enerzijds en magische akten als dwangrituelen om het goddelijke te manipuleren anderzijds. Deze grens tussen religie en magie kon men volgens hem echter pas voor het eerst duidelijk trekken op het eind van de 17de eeuw, nadat de middeleeuwse magische religie vervangen was door een moderne religie waaruit het magische aspect verdwenen was.[58]

2.3.6 Magie & alchemie

Ook de studie van Annelies van Gijsen handelt over de vroegmoderne Middelnederlandse auteurs en het belang van esoterisme in deze periode. Haar boek *'Joos Balbian en de Steen der Wijzen'* vertrekt vanuit het werk van één alchemistische auteur die twee gepubliceerde collecties en een verzamelhandschrift van alchemistische teksten produceerde. Dit laatste beschouwt van Gijsen als een 'additief compendium', welke volgens de definitie van Ria Jansen-Sieben bestaat uit een aantal teksten die allen bijeengebracht zijn om op één gebied zoveel mogelijk informatie te bieden. Dit is een algemeen herkende weergave wanneer het om theoretische alchemieteksten gaat en kan verklaard worden uit het enigszins monomaan geïnteresseerde publiek en het hermetische karakter van deze literatuur.[59] Van Gijsen besluit uit haar onderzoek dat de verbinding van deze collectie alchemistische teksten met een 16de-eeuwse samensteller bijdraagt tot het inzicht dat men in deze periode van radicale vernieuwing, door het teruggrijpen naar alchemie toch ook stevig geworteld bleef in een traditie van eerbiedwaardige opvattingen, waardoor de nieuwe ideeën zich slechts zeer geleidelijk manifesteerden.[60]

In de visie van Yates is de moderne wetenschap echter net ontstaan doordat de renaissancistische natuurlijke magiër in contact kwam met alchemistische en typische magische geschriften (zoals het Hermetische corpus), waaruit het belang bleek van motivatie, handelen en 'scheppen' door het lichaam beschikbaar te stellen om de natuur te imiteren en dat alles in

[57] H.F. Cohen, *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry,* Chicago, The University of Chicago Press, 1994, p. 332-336.
[58] S. J. Tambiah, *Magic, Science, Religion, and the Scope of Rationality,* Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 18-24.
[59] A. Van Gijsen, *Joos Balbian en de steen der wijzen. De alchemistische nalatenschap van een zestiende-eeuwse arts*, Leuven, Peeters, 2004, p. 196.
[60] *Ibidem*, p. 58.

overeenstemming met het geloof. Hiervoor boden recepten met gedetailleerde beschrijvingen van handelingen en ingrediënten de juiste methode.[61]

Verder merkt Kieckhefer op dat de auteurs niet expliciet begaan waren met de relatie tussen wetenschap en magie, noch aangaven welke van hun middelen of methodes 'occulte' krachten bezitten. Het belangrijkste was dat het werkte en de ervaring bewees of dit al dan niet het geval was. Toch is Kieckhefer in staat om in deze geschriften enkele elementen aan te duiden die volgens hem wijzen in de richting van wat men later 'magie' noemde, zoals de inachtneming van taboes bij de bereiding van een geneesmiddel voor een behouden zuiverheid en toenemende kracht van de genezende substantie of de keuze van geneeskrachtige ingrediënten die soms werd ingegeven door symbolische consideraties van sympathische magie.[62] De medische procedures bevatten volgens hem vaak een expliciete of impliciete aandacht voor de effecten van de hemelse lichamen en net als esoterisch taalgebruik om te suggereren dat de genezing mysterieuze ingrediënten of processen omvat.

2.3.7 Rol van ambachtslieden

a) De Zilsel-these

De these die poneert dat ambachtslieden een zekere invloed hebben uitgeoefend op de vroegmoderne wetenschap en meer bepaald op de ontwikkeling van de experimentele filosofie, werd voor het eerst verkondigd door Edgar Zilsel.[63] Doordat wetenschap slechts één manier van menselijk denken is, die ontstaan is in een bepaalde periode en onder bepaalde voorwaarden, pleit Zilsel voor een sociologische analyse van de oorsprong ervan. Als marxist vindt hij het vanzelfsprekend dat de sociale veranderingen die gepaard gingen met de transitie van feodalisme naar kapitalisme, de noodzakelijke voorwaarden waren voor de vroegmoderne wetenschap.[64] De universiteiten met hun scholastische en traditionele religieuze doctrines, de humanisten met hun seculiere kennis en de ambachtsmannen die vooruitgang boekten op technologisch vlak, vormden volgens hem de drie sociale lagen van intellectuele activiteit tussen 1300 en 1600. Pas rond 1550 brak de sociale barrière, waardoor eindelijk de empirische observaties en de experimentele methode van de ambachtsmannen verenigd kon worden met de theorie en mathematica van de geleerden. In zijn *'Scientific Revolution'* merkt

[61] S. J. Tambiah, *Magic, Science, Religion, and the Scope of Rationality,* Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 24-31.
[62] R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 67-68.
[63] E. Zilsel, *The Social Origins of Modern Science*, Dordrecht, Kluwer, 2000, 267 p. (eds. D. Raven, W. Krohn & R.S. Cohen).
[64] H.F. Cohen, *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry,* Chicago, The University of Chicago Press, 1994, p. 336-337.

Cohen op dat Zilsel echter geen enkele verklaring geeft voor de oorzaak van deze sociale breuk.[65]

b) Artisanaal auteurschap

Volgens Cohen waren het vooral de geschriften van renaissancistische denkers, die geïnteresseerd waren in de natuur en de praktische wijsheid die verkrijgbaar was op straat en in werkplaatsen, die zorgden voor de hervorming van de wetenschap. De stelling van Hooykaas over het toegenomen respect voor handwerk dat blijkt uit deze geschriften en de visie van Rossi dat Bacons ideaal van collaboratieve wetenschap uit de werkplaatspraktijken haalde, bevestigden nogmaals de these van Zilsel. Paolo Rossi besteedde vooral aandacht aan de technologische traktaten van de 16de eeuw, die volgens hem een universelere kennis nastreefden en het middeleeuwse esoterisme achterwege lieten.[66]

Ook Long past in deze traditie, maar zij herziet de these op twee manieren. Enerzijds beklemtoont ze het auteurschap als een belangrijke en voordien genegeerde vorm van ambachtelijke invloed en anderzijds verzet ze zich tegen de visie van Zilsel dat ambachtsmannen op elke manier gescheiden waren van de geleerde en elitaire groepen, door te stellen dat artisanaal auteurschap tot stand kwam via patronage van oligarchen en heersers.[67]

c) Eamon

Door de rol van de secretenboeken te benadrukken in het prijsgeven van tot dan toe geheime ambachtelijke kennis, bevestigt ook Eamon in navolging van Zilsel en Rossi dat het openlijke karakter van informatie een essentieel element is voor wetenschappelijke vooruitgang.[68] Volgens Eamon is de term *Dark Ages* niet van toepassing op de hele middeleeuwen, maar enkel op de wetenschapsbeoefening die zich toen situeerde in precaire ideologische condities. Het Europese Westen erfde namelijk de esoterische traditie over van de late antieke oudheid en bleef tot in de 12e eeuw grotendeels onwetend over de Griekse natuurfilosofie.[69] In de Hellenistische periode ontstond het geloof in een geheime wetenschap die slechts door een selecte groep van ingewijden gekend kon worden via goddelijke openbaring. Dit denken en het wantrouwen van rationeel onderzoek werd doorgegeven via de Hermeti-

[65] H.F. Cohen, *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry,* Chicago, The University of Chicago Press, 1994, p. 338-340.
[66] *Ibidem*, p. 350.
[67] P.O. Long, "Power, Patronage, and the Authorship of Ars: From Mechanical Know-How to Mechanical Knowledge in the Last Scribal Age", in: *Isis*, 1997, 88 (1), p. 2-3.
[68] W. Eamon, "From the Secrets of Nature to Public Knowledge", in: D.C. Lindberg & R.S. Westman (eds.), *Reappraisals of the Scientific Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 346.
[69] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 15.

sche traktaten, die telkens een aansporing tot geheimhouding bevatten. De encyclopedieën die daaruit ontstonden en later werden overgeleverd door de Romeinen, bevatten ook praktische informatie voor specifieke doelen en waren in grote mate afhankelijk van geschreven autoriteiten. De stelling van Eamon dat de traditie van de *libri secretorum*, net als het vertrouwen in literaire bronnen en de suprematie van goddelijke openbaring over rationele zekerheid, voortsproot uit de encyclopedische gefragmenteerde antieke overlevering,[70] sluit aan bij Yates's these dat het teruggrijpen naar esoterische en magische geschriften aanleiding gaf tot het ontstaan van een wetenschappelijke mentaliteit.

Eamon gaat akkoord met Bolgar dat de *secreta* en *experimenta* van de vroegmoderne periode producten zijn van een zogenaamde 'onderwereld van de kennis' die bestond uit fysici, ambachtsmannen en graduaten die geen academisch beroep uitoefenden, maar besteedt verder geen aandacht aan argumenten voor het bestaan van deze wereld.[71] Door het ontstaan van de drukpers en nieuwe instituties voor wetenschappelijk onderzoek, leverde de publieke en openlijke kennis die in de 16de en 17de eeuw tot stand kwam, volgens Eamon een belangrijke contributie voor het ontstaan van de wetenschappelijke revolutie.[72] Het centrale punt in zijn visie is dat net de secretenboeken de *'missing link'* vormen tussen enerzijds de middeleeuwse notie van *experimentum* als een onverwachtse en private ervaring uit de ambachtelijke orale tradities en anderzijds het concept van experimenteren volgens Bacon als een wetenschappelijk programma met het gezamenlijk testen en communiceren van de resultaten door een gemeenschap van wetenschappers.[73] Door dit standpunt in te nemen verzet Eamon zich tegen de bewering van Thomas S. Kuhn die stelt enkel de klassieke universitaire wetenschappen getransformeerd werden door de wetenschappelijke revolutie. De schrijvers van de secretenboeken zijn volgens de eerste immers non-academici en ambachtsmannen die door hun auteurschap bijdroegen aan de ontwikkeling van de 'baconiaanse' wetenschappen.[74]

Eamon is van mening dat de secretenliteratuur een vroegmoderne wetenschappelijke cultuur ontwikkelde, een nieuw concept van experimenteren articuleerde en door het openlijk communiceren van resultaten de voorloper vormde van de baconiaanse traditie en de *Royal Society*.[75] Onder invloed van de commerciële en industriële interesses van de opwaartse mobiele middenklasse werd een nieuwe ethiek over wetenschap en een nieuwe conceptie van de artiest gevormd. Het aristocratische nutsconcept ontwikkelde een *venatio* of agressieve jacht op de diepste natuurgeheimen, waarbij de ervaring diende als gids voor ontdekkingen

[70] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 16-27.
[71] W. Eamon, "From the Secrets of Nature to Public Knowledge", in: D.C. Lindberg & R.S. Westman (eds.), *Reappraisals of the Scientific Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 337.
[72] *Ibidem*, p. 333-334.
[73] W. Eamon, "Science and Popular Culture in Sixteenth Century Italy: The 'Professors of Secrets' and their Books", in: *Sixteenth Century Journal*, 1985, 16 (4), p. 484.
[74] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 6-7.
[75] *Ibidem*, p. 349-352.

en het experiment als empirische verificatie van een recept.[76] Ten slotte vermeldt Eamon ook het ontstaan van patenten en copyrights om plagiaat tegen te gaan, wat volgens hem dan weer beantwoordde aan het groeiende bewustzijn dat kennis ingezet kon worden voor het praktisch nut en dat de geheimhouding van nieuwe ontdekkingen de vooruitgang van de kennis verhinderde.[77]

d) Smith

Ook Pamela Smith herkent de belangrijke bijdrage van ambachtsmannen en hun schriftelijke neerslag voor de vorming van een experimentele gemeenschap in de vroegmoderne periode. *'The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution'* is een lijvig boek, waarin vooral de identiteitsvorming en afbakeningsstrijd van deze beoefenaars uiteengezet wordt.[78]

Vanuit de artisanale epistemologie groeide volgens Smith het vertrouwen in zintuiglijke ervaring, lichamelijk engagement en praktische *technè* voor het bereiken van zekere kennis van de natuur, waaruit een theorie of *scientia* gevormd kon worden. Het geloof dat de ware kennis door iedereen bereikt kon worden via zintuiglijke kennisverwering uit onderzoek van de natuur en het belang van een groeiende uitwisselingseconomie, de globale handel en de praktische interesse van machthebbers en drukkerijen, leidde volgens Smith tot een bewustzijn bij de ambachtsmannen van hun eigen productieve macht, welke radicale sociale en intellectuele autoriteit tot gevolg had.[79]

Bij het publiceren van boeken waarin praktische processen van hun ambachtelijke geheimhouding werden ontdaan of bij het verkopen van hun producten op de markt, bleef het gevaar om gezien te worden als een handelaar die zijn goederen louter verkoopt voor winst. Daarom zochten vele beoefenaars naar een eigen identiteit die hen onderscheidde van deze ambachtsmannen en handelaars, maar ook van de geleerden. Ondanks hun lage origine en opleiding heerste een zekere trots voor de artisanale capaciteiten, waaruit ze hun autoriteit als 'ervaren artiest' opeisten en op die manier het concept van een onafhankelijke en belangeloze experimentele filosoof creëerden.[80]

Op basis van de theorie van Peter Burke, die poneert dat in de periode van toenemende verstedelijking de nieuw geïnstalleerde stadsbewoner zich trachtte te definiëren ten opzichte van de 'lagere' cultuur van de plattelandsbewoners, stelt Smith vast dat ook de am-

[76] W. Eamon, "Science and Popular Culture in Sixteenth Century Italy: The 'Professors of Secrets' and their Books", in: *Sixteenth Century Journal*, 1985, 16 (4), p. 481-484.
[77] W. Eamon, "From the Secrets of Nature to Public Knowledge", in: D.C. Lindberg & R.S. Westman (eds.), *Reappraisals of the Scientific Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 339.
[78] P.H. Smith, *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution*, Chicago & Londen, The University of Chicago Press, 2004, 367 p.
[79] *Ibidem*, p. 237-238.
[80] *Ibidem*, p. 166-177.

bachtelijke beoefenaars zich probeerden te onderscheiden op basis van hun opleiding en de mate waarin ze werkten met hun handen, dan wel met hun geest.[81] De waarden van de nieuwe experimentele filosofie hadden belangrijke wortels in de intellectuele en materiële uitwisseling tussen geleerden en ambachtslieden in de 16de en 17de eeuw. Er ontstond een wisselwerking tussen humanisten, geleerden en praktische beoefenaars, die allen dezelfde belangen dienden. De studie van de antieken gold als basis voor het onderwijs en dat werd aangevuld door de praktijk.[82] Toch werd het antieke probleem van betrouwbaarheid van de zintuigen, of de macht om te misleiden, nooit geheel verlaten. Vele natuurfilosofen geloofden dat mathematica moest worden toegepast op de zintuiglijk verworven kennis, anderen stelden dan weer dat men deze kennisverwerving moest optimaliseren door het gebruik van instrumenten.[83]

De oplossing voor dit probleem werd de constructie van een 'emotieloze *scientia*'. Hierbij was zekere kennis nog steeds gebaseerd op zintuiglijke perceptie, maar moest de onderzoeker een objectieve methode hanteren en weerstand bieden aan de verleidingen, door de rede te oefenen om moderatie te bereiken. Aangezien geen enkel individu deze perfecte eigenschappen bezat, moesten groepen van geleerden samenwerken om de methode van *ratio* en *experientia* toe te passen.[84] Uiteindelijk zorgde Bacon voor een hervorming van de wetenschap die gebaseerd was op de mechanische kunsten, waarbij hij echter een gedegradeerd beeld weergaf van ambachtslui, omdat hun commerciële doeleinden hindernissen vormden voor het filosoferen. Op die manier ontstond volgens Smith een institutionalisering van de nieuwe wetenschap, waarbij de artisanale lichamelijke ervaring werd geabsorbeerd door de natuurfilosofie, terwijl de ambachtsman er zelf werd uitgehaald.[85]

e) Van Berkel et al.

Een vroegere generatie wetenschapshistorici was geneigd om nationale tradities toe te schrijven aan verschillende 'volkskarakters', terwijl een jongere generatie de wetenschap als een intellectueel, maar vooral als een maatschappelijk verschijnsel beschouwt. Het boek van Klaas van Berkel, *'In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940'* en zijn bijdrage in de door hem verzorgde uitgave van *'A History of Science in The Netherlands. Survey, Themes and Reference'*, pleiten duidelijk voor wetenschap als een internatio-

[81] P.H. Smith, *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution*, Chicago & Londen, The University of Chicago Press, 2004, p. 201.
[82] *Ibidem*, p. 220-221.
[83] *Ibidem*, p. 222.
[84] *Ibidem*, p. 201-202 & p. 226-228.
[85] *Ibidem*, p. 238-239.

nale aangelegenheid.[86] Doordat mensen werken binnen bepaalde maatschappelijke en institutionele verbanden, waarbij een interactie bestaat tussen het individu en de omgeving, zullen onderzoekers zich volgens Van Berkel afzetten tegen of aansluiten bij bepaalde tradities en opvattingen.[87]

Ook in Van Berkels visie vangt de modernisering van de wetenschap aan bij een klasse van technici die voortkwam uit de praktisch gevormde handwerkers, maar zich samen met de instrumentenmakers hiervan gaat onderscheiden op basis van een uitgebreide empirische kennis en een wiskundige wetenschappelijke grondslag. Samen met de rekenmeesters die onderwijs gaven in het handelsrekenen, vormden ze een nieuwe sociale categorie tussen de academische geleerden en de ongeletterde handwerkers.[88] Door deze klasse van ingenieurs te herkennen, doorbreekt van Berkel Zilsels expliciete scheiding tussen de ambachtsman en de geleerde en geeft hij een mogelijke oorzaak voor de sociale breuk die volgens deze laatste plaatsvond omstreeks 1550.

De wetenschap van deze ingenieurs, landmeters en rekenmeesters kende een uitgesproken praktisch karakter en een argumentatiewijze voor een zo breed mogelijk publiek. Daardoor bereidden ze volgens van Berkel de moderne wetenschap voor met hun experimentele methode, maar raakten uiteindelijk steeds meer uitgesloten, wanneer de geleerden zorgden voor een mechanisatie en mathematisering van de wetenschap.[89]

Tot slot nog enkele opmerkingen van andere auteurs die hun bijdrage leverden aan het overzichtswerk *'A History of Science in the Netherlands'*. Doordat humanisten de klassieke theorieën gingen zuiveren en hervormen voor contemporaine behoeftes, kwamen ze volgens Huisman tot de ontdekking dat er nog vooruitgang mogelijk was via het verzamelen van empirische data, met zintuiglijke observatie als onderzoeksmethode en met hulp van informele netwerken van verzamelaars, geleerden en drukkers voor de verspreiding van de nieuwe kennis. In zijn visie werd dit innovatieve onderzoek aangezet door individuen en groepen, zoals professoren, handwerklieden, mathematici, fysici, handelaars, magistraten, artiesten en wetenschappers.[90]

Peter de Clercq legt bij het ontstaan van de moderne wetenschap vooral de nadruk op het lang genegeerde belang van 'instrumenten van de wetenschap', die praktische problemen trachtten op te lossen, natuurfenomenen konden registreren, assisteerden in observaties of de wetten van de natuur demonstreerden.[91]

---

[86] K. Van Berkel, *In het Voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*, Amsterdam, Boom Meppel, 1985, 244 p. & K. Van Berkel, A. Van Helden & L. Palm (eds.), *A History of Science in The Netherlands. Survey, Themes and Reference*, Leiden, Brill, 1999, 659 p.
[87] K. Van Berkel, *In het Voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*, Amsterdam, Boom Meppel, 1985, p. 7-10.
[88] *Ibidem*, p. 17-18.
[89] *Ibidem*, p. 36-37.
[90] *Ibidem*, p. 252-277.
[91] *Ibidem*, p. 311-328.

2.3.8 Moderne wetenschappelijke manifestaties

Vele manifestaties van de ontluikende Europese moderniteit werden ook causaal verbonden met de wetenschappelijke revolutie. Voor Landes is de mechanische klok het eindpunt van een zeven eeuwen lange weg naar meer accuraatheid, terwijl het voor Koyré een tweestadige zaak is met rond 1600 de mechanische klok als het hoogtepunt van ambachtelijk werk. Volgens Cohen was de invloed van deze revolutie in tijdszaken enkel merkbaar in astronomie en het oefenen van mechanische vaardigheden die noodzakelijk waren om wetenschappelijke instrumenten te maken.[92] Hooykaas stelt dan weer dat de ontdekkingsreizen vanaf de vroege 15de eeuw door Portugese mariniers langs de kust van Afrika en de simultane introductie van humanistische waarden in Portugal zelf, het geloof in wetenschappelijke autoriteiten stilaan opgaf ten voordele van de empirische methode.[93]

In haar werk *'The Printing Press as an Agent of Change'* ontwikkelt Elizabeth Eisenstein haar visie over de drukpers als fundamentele agent voor de overgang naar moderne wetenschap.[94] De drukcultuur zou geleid hebben tot de herontdekking en het kritisch onderzoek van de antieken en op die manier beschouwt ze de typografie als een verklarende oorzaak voor de wetenschappelijke revolutie. Door het argument dat drukkers het aantal beschikbare werken deden toenemen en op die manier ook strijdige teksten over het zelfde onderwerp uitgaven om zo de mogelijkheid te creëren voor een uitgebreid literatuuronderzoek, verdedigt Eisenstein zich tegen de stelling van Sarton en Thorndike dat drukkers in de 16de eeuw door de popularisatie van foute boeken de vooruitgang van de wetenschap belemmerden.[95] In de voetsporen van de Mertonthese veronderstelt ze dat protestantse drukkerijen veel betere zakelijke aangelegenheden waren en meer riskante teksten durfden te publiceren dan hun katholieke tegenhangers.[96]

Cohen benadrukt vooral het tekort aan inzicht van Eisenstein dat de drukkunst dienst kan doen als ontbrekend element in de Zilselthese. Volgens hem lijkt het vanzelfsprekend dat de geleerde en de ambachtsman elkaar ontmoetten in drukkerijen, waar de ambachtelijke geheimhouding werd opgegeven.[97]

Eamon sluit zich gedeeltelijk aan bij deze visie, doordat hij de directe rol van de drukkunst herkent voor het aanmoedigen van het auteurschap van de secretenboeken en voor het verspreiden van nieuwe interesses en disciplines. Terwijl Eisenstein zich vooral gebaseerd heeft op de ontwikkeling van de astrologie en de kosmologie, stelt Eamon dat deze net min-

[92] H.F. Cohen, *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry,* Chicago, The University of Chicago Press, 1994, p. 351-354.
[93] *Ibidem*, p. 354-356.
[94] Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, 794 p.
[95] H.F. Cohen, *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry,* Chicago, The University of Chicago Press, 1994, p. 359-360.
[96] *Ibidem*, p. 361-364.
[97] *Ibidem*, p. 365-366.

der afhankelijk waren van boeken en dat de drukpers in het algemeen een relatief passieve invloed uitoefende op de klassieke wetenschappen.[98]

Doordat haar studie gelimiteerd is tot de mechanische kunsten in de context van de schriftelijke cultuur, vraagt ook Pamela O. Long een modificatie van Eisensteins beruchte these. Ze gaat akkoord dat de drukkunst zorgde voor een toename in het aantal technische boeken en voor een grote belangstelling van praktijkgerichte en geleerde auteurs, maar de positieve evaluatie van de mechanische kunsten en hun rol voor de legitimatie van de heerschappij waren volgens Long voornamelijk culturele fenomenen die zich duidelijk ontwikkelden in de eeuw die voorafging aan de boekdrukkunst.[99]

2.4 Besluit

John Ferguson was de eerste die de secretenboeken herkende als een apart literair genre binnen de artes-literatuur. Deze technische teksten bevatten heel wat cultuurhistorische, filologische, lexicologische en stilistische informatie en kunnen daardoor ook als directe bronnen fungeren voor de mentaliteit van de auteurs en van het geïntendeerde publiek, zo besluiten Jansen-Sieben en Gerritsen.

Daarnaast besteed de literatuur ook heel wat aandacht aan het algemeen debat dat leeft onder wetenschapshistorici omtrent de technologisering via de experimentele cultuur in de vroegmoderne periode, waarbij het gevaar heerst dat men uiteindelijk zowat alles wat aan de wetenschappelijke revolutie voorafging, gaat beschouwen als een oorzaak of aanleiding ervan. Zaken als ontdekkingsreizen, de ontwikkeling van technische instrumenten (waaronder de mechanische klok), het gebruik van volkstaal in de ambachtelijke literatuur, de opkomst van het kapitalisme en de daarmee gepaard gaande nieuwe burgerlijke klasse hebben volgens diverse historici allen hun aandeel in de overgang naar de experimentele methode. Andere auteurs benadrukken dan weer het religieuze aspect. Merton en Eisenstein leggen hierbij de nadruk op de rol van het protestantisme voor de wetenschappelijke vooruitgang, terwijl Van Gijsen en Yates opmerken dat de vroegmoderne wetenschap teruggreep naar antieke esoterische tradities, waarbij enkel een oprecht geloof in God en het leiden van een moreel deugdelijk leven zou resulteren in kennis.

Een zeer invloedrijke these waarin ambachten een zekere rol speelden voor de ontwikkeling van de moderne wetenschap, is die van Zilsel. Hoewel Cohen opmerkt dat hij geen grondige reden geeft voor het verdwijnen van de sociale barrière tussen de ambachtsman en

[98] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 6.
[99] P.O. Long, "Power, Patronage, and the Authorship of Ars: From Mechanical Know-How to Mechanical Knowledge in the Last Scribal Age", in: *Isis*, 1997, 88 (1), p. 40-41.

de geleerde, geven andere auteurs enkele mogelijke opties. Velen hiervan, waaronder Rossi, Hooykaas, Cohen en Eamon, besluiten dat, met aandacht voor Eisensteins these omtrent de rol van de drukpers, de technische traktaten - waartoe ook de secretenboeken behoren - de '*missing link'* vormen tussen de middeleeuwse private ervaring van de orale ambachtelijke tradities en het experiment als een openlijke en gezamenlijke test door een gemeenschap van wetenschappers.

In dergelijke secretenboeken werden ambachtspraktijken beschreven, die volgens Pamela O. Long net daardoor in status toenamen. Het feit dat dergelijke literatuur juist in de vroegmoderne periode is ontstaan, kan volgens haar toegeschreven worden aan de secularisering die gekenmerkt wordt door een verval van de christelijke eenheid en de groei van de staat en haar machtsmanifestaties. Ook Eamon, in navolging van Ong, is er van overtuigd dat het neerschrijven de kenner van het gekende onderscheidt, waardoor beschreven praktijken gedepersonaliseerd en gestandaardiseerd worden.

Smith en Van Berkel merken echter op dat de groep van deze auteurs en ingenieurs, de groep die ontstond tussen de ambachtsmannen met hun orale traditie en de geleerden met hun schriftelijke autoriteiten, uiteindelijk zelf uitgesloten werd uit het proces van experimentele wetenschappelijke kennisverwerving doordat de universitaire deskundigen hun mathematische en mechanische methodes gingen toepassen op de bereikte resultaten. Hieruit blijkt dat het onderscheid tussen de universiteit als pedagogisch instituut en haar *scientia* of theoretische kennisverwerving via het bestuderen en becommentariëren van de klassieken, en aan de andere kant de concrete fenomenale volkscultuur die resulteerde in academiën als wetenschappelijke instituties gericht op *technè* of technische kennisverwerving via empirische observaties, als sociaal onderscheid behouden bleef tot in de vroegmoderne periode.

Dit hele debat over technologisering van wetenschap maakt duidelijk dat secretenboeken door hun benadering van *technè* een rol speelden in de overgang naar een wetenschappelijke gemeenschap met een experimentele cultuur. Op de vraag wat het bereiken van succes garandeerde bij de technische uitvoering van de recepten uit zulke werken, geeft de literatuur echter geen sluitend antwoord. Giard benadrukt dat dergelijke praktijken ook onderhevig zijn aan cultuurgebonden waarden en dat naast het lezen, ook het lichamelijke en het geheugenaspect noodzakelijk zijn voor het uitoefenen van zulke vaardigheden. Uit Moxons voorwoord blijkt eveneens dat het raadplegen en doornemen van zijn secretenboek geen garantie biedt op succes.

3. HERMANNI & ROELANTS

Figuur 3.1: Deze houtsnede toont de rijksadelaar met de guldenvliesketting en de keizerskroon. Uit: Philippus Hermanni, *Een excellent Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen (…)*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 34 r.

3.1 Inleiding

De meerderheid van de secretenboeken beschrijft recepten die beloven een toegang te bieden tot de geheimen van de geneeskundige praktijken, net als de bron van deze masterscriptie: een 16de-eeuws pokkentraktaat in de volkstaal waarvan een exemplaar raadpleegbaar is in de handschriftenleeszaal van de Gentse Universiteitsbibliotheek. Alvorens in te gaan op de inhoud van dit drukwerkje, wordt in dit hoofdstuk aandacht geschonken aan enkele aspecten van het literair en maatschappelijk kader van deze periode, om op die manier de bron, met haar auteur en drukker te kunnen situeren in deze context.

3.2 Historisch context

3.2.1 Boekdrukkunst

Een belangrijk gegeven dat zowel de literaire als de maatschappelijke wereld sterk beinvloed en gewijzigd heeft, was de uitvinding van de boekdrukkunst in Europa rond 1450, met ongeziene uitgeversmogelijkheden als gevolg. Na het gebruik van de blokdruk, waarbij men taferelen met of zonder onderschrift in hout sneed en op losse bladeren afdrukte, was

er nu een meer goedkope, snelle en efficiënte vermenigvuldigings- en verspreidingsmethode van geschriften ontstaan door het drukken met losse of verplaatsbare letters. Mede dankzij de doorbraak van de papiermolen hadden Europese drukkersateliers rond 1500 al meer dan zes miljoen boeken uitgegeven en alleen al van de bijbel waren meer dan 100 drukken beschikbaar.[100]

Ruwweg waren er drie sectoren waarin een auteur zijn schrijversgeluk kon beproeven: de academisch-humanistische werken, de technische geschriften en de korte traktaten of pamfletten.[101] In de eerste categorie verschenen edities van klassieke werken in het Latijn, het Grieks of in de volkstaal en daarnaast produceerden eigentijdse humanisten originele werken met klassieke teksten als inspiratiebron. Door samenwerking met een team van technici en humanisten, waren drukkers in staat om indrukwekkende decoratieve volumes te vervaardigen,[102] maar omwille van het beperkte verkooppotentieel van zulke grote folio's verschenen ook toegankelijkere samenvattingen en tekstboeken op de boekenmarkt.

Een alternatief voor de humanistische uitgaven waren de praktische handboeken die verschenen in de lagere rangen van de drukpersindustrie. Aanvankelijk deed men hiervoor beroep op werken van middeleeuwse oorsprong, maar algauw zagen ook originele medische en wetenschappelijke uitgaven het licht, al dan niet in de vorm van compilaties. Indien een student of andere medische beoefenaar informatie zocht over de praktische zijde van de geneeskunde kon deze een beroep doen op de geschriften van Hippocrates, Galenus en Avicenna of gebruik maken van de vaak gedrukte practica die soms handelden over de oorzaak van ziekten en veelal over de tekenen waaraan men deze ziekten kon herkennen en een gedetailleerde uiteenzetting van de vereiste of noodzakelijk geachte behandeling. In de Renaissance werden vaak pogingen ondernomen om de middeleeuwse manuscriptpractica te 'humaniseren', met als gevolg dat deze steeds meer begaan waren met het definiëren, verdelen en bediscussiëren van hun onderwerpen.[103]

Vooral onder invloed van het lutheranisme kenden de jaren 1520 een krachtige toename in het aantal gedrukte werken dat op de markt verscheen en het verspreiden van volkstalige bijbels zorgde bovendien voor een toenemende geletterdheid. Na enige tijd nam de invloed van het lutheranisme in de drukkerswereld af, maar opvallend was de voortdurende bloeiende medische boekproductie die kenmerkend werd voor de hele eerste helft van de 16de eeuw. Daarvan maakten ook de kortere traktaten of pamfletten deel uit met religieuze en sociale zaken als onderwerp, maar waarvan de stijl en aanpak ook toepasbaar was voor

[100] R. Vermeir, *Geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd*, Gent, 2005-2006 p. 107..

[101] Er waren natuurlijk geen duidelijke demarcatielijnen tussen de sectoren van de boekenhandel. Humanistische uitgevers produceerden vaak compilaties die grotendeels afgeleid waren van klassieke autoriteiten, maar toch enig origineel materiaal bevatten. Deze werden eerst geproduceerd in het Latijn, maar daarna algauw vertaald in de volkstaal.

[102] Voor een geschiedenis van de boekaspecten van de medische humanistische uitgaven, zie: I. Maclean, *Logic, Signs and Nature in the Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, p. 36-67.

[103] A. Wear, "Explorations in the Renaissance Writings on the Practice of Medicine", in: A. Wear, R.K. French & I.M. Lonie, *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 119-21.

andere doeleinden. Als goedkope en toegankelijke publicaties in de volkstaal bereikten ze een groot publiek, vaak met directe herkenning en naambekendheid van de auteur als gevolg.[104]

3.2.2 Volkstaal

Ook de volkstaal ging ook steeds meer een rol spelen in de schriftelijke wereld en wat volgt is een beknopte samenvatting van de evolutie van de Vlaamse volkstaal in wetenschappelijke geschriften zoals dit door Blondeau werd geschetst in zijn '*Wetenschap in de taal der Vlamingen*'.[105]

Met de verovering van West-Europa door de Romeinen had het Latijn ingang gevonden in onze gebieden. Het werd de taal van de kerk en de eredienst en aangezien de wetenschappelijke kennis verder uitsluitend door kloosterlingen werd bestudeerd en becommentarieerd, had ook de wetenschap sindsdien haar eigen taal en milieu. De voorliefde voor de antieke cultuur in acht genomen, was er in de Renaissance aanvankelijk van drukwerken in de volkstaal dan ook weinig sprake, omdat de drukpersen te zeer in beslag genomen waren door een toevloed aan werken uit de Grieks-Latijnse wereld. Auteurs die hunkerden naar internationale herkenning en circuleerden in de academische kringen kenden door het hanteren van het Latijn als communicatietaal ook geen onderlinge taalbarrière. Het nadeel hiervan was echter dat de universitaire wereld op die manier buiten de maatschappij kwam te staan en langzaamaan begon de bruikbaarheid van de landstaal zich dan ook te demonstreren, eerst in Italië in de 14de en 15de eeuw, nadien in Frankrijk en vervolgens ook in Engeland, Duitsland en de Nederlanden.[106]

Van de geschriften in de volkstaal die tijdens de Merovingische en Karolingische periode opgetekend werden, is niets tot ons gekomen. De oudste bekende volkstalige teksten dateren van de 12de eeuw en getuigen reeds van een zekere taalbeheersing, hoewel van een standaardtaal nog lang geen sprake was. Het was vooral onder invloed van de literaire bedrijvigheid in Frankrijk dat steeds meer Middelnederlandse vertalingen van Franse en soms van Latijnse teksten het licht zagen, maar een groeiend nationaal bewustzijn wekte in Vlaanderen op het einde van de 13de en het begin van de 14de eeuw een strijd om zelfstandigheid op met de Guldensporenslag als hoogtepunt en in de literatuur vond dit zijn uitdrukking in het aanwenden van de volkstaal. Bovendien was de vrije poorterstand of burgerij rijk geworden dankzij de gunstige ligging van onze gewesten in het steeds intenser wordende handelsverkeer in het noorden van West-Europa, maar deze werd niet aanvaard in de adellijke kringen

[104] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic And Mission at The End of Time,* New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 14, 42 & 49.
[105] R.-A. Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen. Vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademieën*, Gent, Reinaert – Het Volk N.V., 1991, inleiding, hoofdstuk 1 en 2.
[106] *Ibidem*, p. 14, 65 & 106.

en als reactie keerde de burgerlijke geest zich af van de ridderroman, het dierenepos en de gewijde hoofse verhalen, op zoek naar kennis en geestelijke ontwikkeling.[107] Het was Jacob van Maerlant die hierop een antwoord bood met zijn didactische werken in de volkstaal, op de voet gevolgd door de vakliteratuur of geschriften die rechtstreeks betrekking hadden op het praktische leven. Tot deze laatste behoorden onder meer de almanakken met prognosticaties of astrologische voorspellingen en aanwijzingen die buitengewoon veel succes kenden. Niet alleen het werk van Copernicus en Vesalius vormen voorbeelden voor het groeiende belang dat werd toegekend aan onderzoek. Ook de plantkunde wist zich te ontdoen van de invloed van het werk van de Griekse arts Dioskorides met vernieuwers als Rembert Dodoens en de breuk met de traditionele geneeskunde die steunde op de leer van Griekse, Romeinse en Arabische grootmeesters was vooral de verdienste van Paracelsus.[108] Het was echter niet makkelijk om wetenschappelijke materie te verwerken in de volkstaal, want de termen die in het Latijn voor het grijpen lagen, hadden nog geen volkstalige tegenhanger, maar in navolging van Elaut besluit Blondeau dat de medische werken die tussen 1545 en 1575 in het Nederlands geschreven werden, 'een opmerkelijke zuiverheid van taal in woorden en wendingen vertonen'. [109]

3.3 Philippus Hermanni

Het is in deze traditie van 16de-eeuwse volkstalige medische werken uit de Zuidelijke Nederlanden dat de bron van deze masterscriptie gesitueerd moet worden. Het titelblad van desbetreffend traktaat luidt als volgt:

> '*Een excellent Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen / ende bynae alle siecten met seer hooghen ende schoonen Consten gheciert / ghetoghen uit den Boecken des hooch gheleerden Doctoors ende prince der Medicijnen Theophrastus Paraselses / gecopuleert door den wel gheleerden Man Philippus Hermanni Medicum et Chirurgum. Gheprint Thantwerpen op dye Lombaerde Veste in onser liever Vrouwen Thoren by my Jan Roelants Anno M.D.LVII. Men vintse te coope Thantwerpen op onse lieven Vrouwen Kerckhof onder den Thoren. Met Gratie ende Previlegie.*'[110]

Uit de informatie van het titelblad blijkt dat dit werkje van de hand is van Philippus Hermanni, een auteur die beweerde werkzaam te zijn als arts en chirurg, maar waarvan verder geen biografische gegevens bekend zijn. Voor wat betreft de bibliografie van deze auteur vermeldt zowel Blondeau in zijn *'Wetenschap in de taal der Vlamingen'* als Van De Velde in

[107] R.-A. Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen. Vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademieën*, Gent, Reinaert – Het Volk N.V., 1991, p. 18, 104-7.
[108] *Ibidem*, p. 68, 86, 91.
[109] L. Elaut, "Een voortreffelijk vertaler, de chirurgijn Jodocus van Sterthem", in: *Handelingen der Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*; 12 (1958), p. 85.
[110] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, titelblad.

diens '*Zuid- en Noord-Nederlandsche Bibliografie over Natuur- en Geneeskunde tot 1800*'[111] naast bovenstaand traktaat nog drie afzonderlijk overgeleverde drukwerken. Het eerste dateert uit 1552 en is getiteld:

> *Een Constelijck Distileer Boec inhoude(n)de de rechte en(de) waerachtige conste der Distilatie(n) om alderhande Watere(n) der Cruyde / Bloemen / en(de) Wortelen en(de) voorts alle ander dingen te leeren Distileren opt alder constelijckste / alsoo dat dies ghelijcke noyt en is gheprint geweest in geenderley sprake / Wa(n)t de geleerde de selve const verborge / en(de) noyt geopenbaert en hebben. Nu beschreven van eene(n) gheleerde(n) Meester geheete(n) Philippus Hermanni ghelijck als hi tselve veel Jaren gheexperimenteert en(de) gheuseert heeft, so dat hi hier in verclaert en(de) gheleert heeft alle tgene dat der const der Distilatien mogelijc is sonder eenich secreet te verberghen oft achter te laten. Met noch een cleyn Tractaet vanden selven Meester hoemen Ghebranden Wijn sal Distileren oft make(n) al met sonderlinghen Consten en(de) Figuren verchiert. Met Gratie en(de) Previlegie.*

Na dit werk over het distilleren van planten en het maken van brandewijn verscheen in 1553 een heelkundig traktaat met als titel:

> *Die Peerle der Chirurgijen. Inhoudende den rechten gront en waerachtige Const om alle versche Wonden, Oude seeren, Verbrantheyt, beten van dullen Honden, ende dyerghelijcken Fenijnighe dieren als Slanghen, Padden, oft Aderen ende dyerghelijcken te ghenesen [...] ghetrocken met grooter naersticheyt uut den Boecken Domini Doctoris Parcelsi.*

Blondeau merkt op dat het hier gaat om een bewerking van Paracelsus' *Grosse Wund-arzney* uit 1536, met gegevens die ontleend zijn aan Bernard van Gordon en Hieronymus Brunschwig.[112] Ook het overige werk van Hermanni maakt aanspraak op de geschriften van Paracelsus en verscheen net als de andere exemplaren bij drukker Jan Roelants in Antwerpen:

> *Dat Secreet der Philosophijen inhoudende hoemen alle aertliche dinghen ghelijck als Alluyn / Solfer / Coperroot en(de) dyer ghelijcken bereyden sal en(de) ghebruycken / ende oock hoemen alle Olien uit den Metalen Distileren en(de) maken sal / Met noch veel ander Secrete ende onghehoorde Consten daermen wonderlijcke Curatien mede doet in allen swaren en(de) ongheneselijcken sieckten so dat des ghelijcx noyt gheprint en is gheweest in gheenderley Sprake altesamen ghetoghen uit den Boecken Paracelsi / door den hoochgheleerden en(de) experten Meester inder selver Const Philipuus Hermanni Medicijn ende Chirurgijn.*

Van het pokkentraktaat bezit de Universiteitsbibliotheek van Gent een exemplaar uit 1557. Het privilegie van deze druk is echter gedateerd van 1553, zodat het vermoeden de kop opstak dat er een vroegere druk moet hebben bestaan, maar Sudhoff heeft destijds nergens een exemplaar van een uitgave van 1553 kunnen achterhalen. De collectie Arenberg

[111] A.J.J. Van De Velde, *Zuid- en Noord-Nederlandsche Bibliographie over Natuur- en Geneeskunde tot 1800*, Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, verslagen en mededeelingen, Ledeberg, Erasmus, 1939, p. 68-71.
[112] R.-A. Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen. Vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademieën*, Gent, Reinaert – Het Volk N.V., 1991, p. 88.

die in 1960 tentoongesteld werd in Den Haag en Brussel bracht echter zulk een exemplaar van 1553 aan het licht.[113] Hieronder de drukkersprivilegie in kwestie:

> '*Dit Boeck gheintituleert Een excellent Tractaet hoemen dye Pocken ende ander Sieckten ghenesen sal &cet. Is ghevisiteert by Heere M. Jan Goosens / licentiaet inder Godheyt / va(n)der R. Majesteyt daer toe gecommitteert / ende is voorts byder H. Maiesteyt toeghelaten / gheconsenteert / ende gheoctroyeert Jan Roelants dat hi den tijt van drie Jaren naestcomende tvoorschreven Boeck alleene sal moghen printen ende vercoopen / ende also wordt byder voorschreven Reyserlijcke Maiesteyt verboden allen anderen Printers ende Boeckvercoopers tvoorschreven Boeck niet nae te printen oft te conterfeyten den voorschreven tijt durende op dye verbuerte van XX Carolus Guldens / alst blijckt byder Octroyen hem hier op verleent. Ghegeven tot B(r)uessel Anno M.D.LIII. den sevensten dach in Junio. Onderteekent M. Ph. de Leus.*'[114]

3.4 Jan Roelants

De wereldlijke overheid kende octrooien toe aan drukkers die hun de wettelijke toegang tot het beroep verleenden en privilegiën waarbij ze het alleenrecht verkregen onuitgegeven werken te publiceren of de toelating een bepaald boek heruit te geven, dit om hen zowel te beschermen als te controleren. Vanaf 1520 begonnen bepaalde drukkers in de Lage Landen zich te specialiseren in het uitgeven van reformatorische teksten in de volkstaal, wat leidde tot talrijke boekverbrandingen en keizerlijke plakkaten met een verbod op het drukken, verkopen en lezen van protestantse werken. Ondanks de eerste index van verboden boeken die verscheen in 1521 en de verplichting van drukkers om hun publicaties voor te leggen aan de geestelijke goedkeuring of approbatie, bleek dat er voor 1542 al 36 uitgaven van Luthers bijbel gepubliceerd waren in het Nederlands. Een tweede index volgde al in 1546. In de Habsburgse Nederlanden vielen ook heel wat slachtoffers ten gevolge van de strenge en gewelddadige onderdrukking van het hervormde gedachtegoed door Filips II in de tweede helft van de 16de eeuw: sommigen werden gevangen genomen, andere werden aan de kaak gesteld, stierven op het schavot of werden voor eeuwig verbannen.[115]

Deze strenge maatregelen waren ook van kracht in Antwerpen, de internationale handelsmetropool van 1550 tot 1565, de stad die reeds in het begin van de 15de eeuw beroemde drukkers en uitgevers huisvestte en ook de stad waar de drukker van Hermanni's traktaten woonachtig en werkzaam was. Jan Roelants, alias Van den Langenbergh, had zijn drukkerij '*op dye Lombaerde Veste in onser Lieve Vrouwen Thoren*' en zijn boekhandel '*op onser liever Vrouwen*

[113] L.J. Rosenwald, *Oude drukken uit de Nederlanden: boeken uit de collectie Arenberg thans in de verzameling Lessing J. Rosenwald*, Tentoonstelling Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Tentoonstelling Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Den Haag, Nijhoff, 1960, p. 105.
[114] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, p. 1.
[115] A. Rouzet, *Zestiende-eeuwse drukkers in onze provincies*, Tentoonstelling Koninklijke Bibliotheek Albert I Galerij Houyoux Kunstberg Brussel, van 6 december tot 24 januari, p. 7-9.

Kerchof onder den Thoren'.[116] Een ander werk dat bij hem in 1558 verscheen, draagt de vermelding: '*Gheprint Tantwerpen in die Cammerstraet teghen over den witten Valck, in onser Vrouwen Thoren, by mi Jan Roelants*'.[117] Heel wat – zoniet de meeste – boekdrukkers, boekverkopers en uitgevers in Antwerpen hadden hun werk- en woonplaats in de Cammers(Brouwers)straat en de omliggende straten, samen met lettergieters, graveerders, boekbinders en andere ambachtsmannen die min of meer van de boekdrukkunst afhankelijk waren.[118]

De naslagwerken van Olthoff en Rouzet over drukkers uit de Zuidelijke Nederlanden onthullen dat Jan Roelants omstreeks 1511 geboren werd te Zundert in Noord-Brabant, in 1537 het poorterschap van Antwerpen verkreeg, maar pas in 1559 als meester-drukker opgenomen werd in het Sint-Lucasgilde.[119] Tegen het betalen van een bijdrage werden in het gilde de rechten van drukkers als vrijmeesters gevrijwaard en werd hun geldelijke hulp verleend. Met zijn eerste echtgenote Maria Gielis had Jan Roelants een dochter Elizabeth, die de vrouw werd van de Antwerpse drukker Jan van Waesberghe, onder meer bekend van *Labyrinthus oft Doolhof vande dwalende Medecijns des hoochgeheleerden Docteurs Theophrastus Paracelsus, overghesedt uuten Latijn in Nederlandtsche duytsche Spraecke* (1563). Alles samen publiceerde Roelants tussen 1540 en 1567 een veertigtal werken in de Nederlandse volkstaal: godsdienstige verhandelingen, didactische boeken, ordonnantiën, muntboeken, de '*costuymen'* van Mechelen, een bundel volksliederen en traktaatjes zoals deze van Phillipus Hermanni. Toen hij weduwnaar werd, hertrouwde hij met Elizabeth Dijckstrate en in 1569 werden beiden vervolgd voor het verkopen van ketterse boeken. Terwijl zijn vrouw levenslag verbannen werd en zijn goederen verbeurdverklaard, werd de drukker in het Steen (de staatsgevangenis) opgesloten, waar hij tengevolge van een slechte behandeling en vermoedelijk aangetast door een besmettelijke ziekte stierf in 1570.[120]

3.5 Ziekten

Zulke besmettelijke ziekten vormden een voortdurende bron van angst en onzekerheid voor de bevolking en de overheid. Uit *De Pest in de Nederlanden* blijkt dat vanaf het einde van de 15de en gedurende de gehele 16de eeuw in onze gewesten vooral tyfus, syfilis en de

[116] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 33v.
[117] F. Olthoff, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot op onze dagen,* Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1891, p. 87.
[118] *Ibidem*, p. i.
[119] A. Rouzet, *Dictionnaire des Imprimeurs, Libraires et Editeurs Belges des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle,* Nieuwkoop, B. De Graaf, 1975, p. 191.
[120] R.-A. Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen. Vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademieën*, Gent, Reinaert – Het Volk N.V., 1991, p. 95.

pest verantwoordelijk waren een groot dodenaantal.[121] Vanaf de eerste epidemie in 1349 tot de laatste uitbarsting in 1669 was de Zwarte Dood – dit is de naam die men sinds de 19de eeuw aan de pest toeschreef – aanwezig in de Zuidelijke Nederlanden, maar over de hoeveelheid slachtoffers dat deze ziekte veroorzaakte in de 16de eeuw is weinig bekend gezien het schaarse bronnenmateriaal. In de literatuur wordt toch vaak van enkele algemene pestopstoten gesproken, maar daarbij gaat het om jaren waarin de pest op nationale, regionale en interregionale schaal toesloeg, terwijl Thoen en Devos opmerken dat sterftecrisissen als gevolg van epidemieën gewoonlijk heel lokale verschijnselen waren.[122] De belangrijkste jaren van algemene pestgolven voor de 16de eeuw zijn volgens Biraben: (1494), 1502, 1506, 1522, (1537), 1545, 1557, 1564, 1580, 1586, (1592), 1599, 1604, waarbij onderlijnde jaartallen een opmerkelijk groot aantal slachtoffers kenden en deze tussen haakjes eerder minder.[123] Het was dan ook de periode waarin volkstalige pestboekjes, voorzien van recepten en voorbehoedsmiddelen, een snelle en succesvolle verspreiding kenden. In deze lijn past ook het werk van Hermanni, dat beloofde de oorzaak, de tekenen en de behandeling van pokken (syfilis) uiteen te zetten. Het woekeren van een algehele pestopstoot in 1557 kan daarom als een mogelijke reden beschouwd worden voor de heruitgave in 1557 van Hermanni's werk uit 1553.

3.6 Besluit

Naast het hoge dodental ten gevolge van besmettelijke ziekten als pest en syfilis gaf ook de verhoogde belastingdruk, de strenge godsdienstvervolgingen door Filips II en de economische ontreddering die er heerste sinds de jaren 1550 aanleiding voor een groeiende politieke tegenstand in de Zuidelijke Nederlanden, die zou leiden tot het ontketenen van de Tachtigjarige Oorlog tegen het Spaans-Habsburgse bewind. Daarnaast zorgde een verbeterde boekdruktechniek en de opmars van de volkstaal in de literatuur ervoor dat heel wat auteurs hun geluk gingen beproeven door het uitgeven van praktisch gerichte medische traktaten, met uiteenzettingen over de oorzaak, de diagnose en de behandeling van ziekten, om een soort houvast te bieden in deze moeilijke tijden. Hermanni, over wie verder weinig biografische gegevens bekend zijn, publiceerde voor zover bekend vier volkstalige traktaten bij de Antwerpse drukker Jan Roelants, die een ongelukkig lot beschoren was na beschuldigd te zijn van het drukken en verkopen van verboden boeken. Naast een heelkundig traktaat, '*Die Peerle der Chirurgien*', verscheen ook een werkje over distilleren, '*Een Constelijck Distileer Boec*',

[121] Vierde symposium geschiedenis der geneeskundige we-tenschappen, *De Pest in de Nederlanden. Medisch historische beschouwingen 650 jaar na de zwarte dood*, Koninklijke Academie voor geneeskunde van België, Acaemia Regia Belgica Medicinae, Dissertationes, Series Historica, Brussel, 1998, DSH 7, p. 36.
[122] *Ibidem*, p. 21, 27 & 32.
[123] J.N. Biraben, "Les Hommes et la Peste en France et dans les pays méditerranées", in: *Annales. Economies, Sociétiés, Civilisations* , 1981, 36 (3), p. 125.

over chemie, '*Dat Secreet der Philosophijen*' en ook voor het vierde beweerde de auteur beroep te doen op de geschriften van Paracelsus, een beroemd en berucht controversieel arts en theoloog. Het volgende hoofdstuk schenkt aandacht aan het onderwijs en de beoefening van geneeskunde in de Renaissance, om aansluitend '*Een excellent Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen*' van Hermanni te kunnen plaatsen in deze traditie.

4. GENEESKUNDE

Figuur 4.1: Houtsnede van een arts op bezoek bij een ziek, bedlegerig persoon. Uit: Philippus Hermanni, *Een excellent Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen (…)*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 34 r.

4.1 Inleiding

Gedurende de 15de en 16de eeuw werd Europa geteisterd door verschillende epidemieën, terwijl op artistiek en literair vlak enkele nieuwe fenomenen het licht zagen als gevolg van een terugkeer naar antieke voorbeelden. In dit hoofdstuk wordt aangetoond dat beide aspecten een verschuiving teweegbrachten op medisch vlak. Door eerst aandacht te besteden aan de instituten en het milieu waar wetenschap en vooral geneeskunde werd bestudeerd en beoefend en nadien aan te tonen hoe er werd gereageerd op de komst van pokken, is het mogelijk om die verschuiving tastbaar te maken.

4.2 Wetenschap in de Middeleeuwen

Terwijl men in de zuidelijke Europese streken tijdens de vroege middeleeuwen kon genieten van de overblijfselen van de antieke wetenschappelijke cultuur, was dit in de Vlaamse gewesten veel minder het geval. Na de verwoestingen van de Noormannen in deze gebieden volgde een groeiperiode van de kerkelijke organisatie met het ontstaan van hervormingsbewegingen en de heropbouw van kloosters met scholen die daaraan verbonden waren. De monniken die er werkzaam waren, vertaalden geschriften van befaamde geleerden uit de

oudheid naar het Latijn en boden op die manier de basisteksten voor het onderricht aan de universiteiten die in de 12de, 13de en 14de eeuw werden opgericht.[124]

Voor verdere behandeling van deze materie voor de middeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, vormt het overzichtswerk *Geschiedenis van de wetenschappen in België, van de Oudheid tot 1815*, dat geredigeerd werd door Halleux, Opsomer en Vandersmissen, een handige leiddraad.[125] Een van de hoofdstukken, geschreven door Van den Abeele, handelt over de didactische literatuur van de late Middeleeuwen en vangt aan met de encyclopedische traditie. Deze methodisch opgebouwde compilaties van gevulgariseerde kennis over de natuur en het universum waren volgens hem bestemd voor een publiek van geestelijke en wereldlijke geletterden, waarbij de kennis diende tot stichting. Daarnaast ontstonden ook nog encyclopedische kosmografische en astronomische werken, reisverhalen, en een uitvoerige geneeskundige literatuur.[126]

Hierbij sluit het onderdeel aan van Halleux en Vandersmissen over de achteruitgang in de 12de en 13de eeuw van de wetenschapsbeoefening in de Zuidelijke Nederlanden. Uit de bibliotheken van abdijen en kloosters die instonden voor het elementair onderwijs, leidden de auteurs af dat er een veelzijdige interesse was, maar weinig intellectuele productie. De kathedralen en collegiale kapittelscholen van de seculiere geestelijkheid waren onafhankelijke kerkelijke en juridische entiteiten in het centrum van de stad, waar de opleiding in handen was van onderlegde scholasters. Wetenschappelijke werken zijn er pas terug te vinden vanaf het einde van de 14de eeuw.[127]

Eamon merkt op dat de middeleeuwse wetenschap van de officiële Latijnse universitaire cultuur er een was waarbij professoren hun kennis doorgaven aan studenten via lezingen, colleges, commentaren en discussies. Deze *litterati*-gemeenschap baseerde zich op analyse van tekstuele autoriteiten. Het was een autonoom corporatief lichaam dat zichzelf bestuurde door eigen regels en exclusieve reservatie, waar *scientia* beschouwd werd als demonstratieve kennis en wetenschap.[128] Daartegenover stond de populaire of concrete 'fenomenale' cultuur van de *illiteratus*-gemeenschap die bestond uit leken, boeren en andere mensen van het gewone volk. In de middeleeuwen gold de Latijnse wetenschap dus duidelijk als sociale barrière tussen deze twee groepen, besluit Eamon.[129]

[124] R.K. French, "Berengario da Carpi and the use of Commentary in anatomical Teaching", in: A. Wear, R.K. French & I.M. Lonie, *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 63.
[125] R. Halleux, C. Opsomer & J. Vandersmissen (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België. Van de Oudheid tot 1815*, Brussel, Gemeentekrediet, 1998, 463 p.
[126] *Ibidem*, p. 57-67.
[127] *Ibidem*, p. 71-78.
[128] W. Eamon, "From the Secrets of Nature to Public Knowledge", in: D.C. Lindberg & R.S. Westman, *Reappraisals of the Scientific Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 334-335.
[129] W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 93-94.

4.2.1 Geneeskunde in de Middeleeuwen

Tijdens de vroege middeleeuwen vond de geneeskunde vooral plaats binnen de kloostermuren met het kopiëren van recepten en het doorgeven van kennis van de ene generatie op de andere. Dat de middeleeuwse geneeskunde ook inhoudelijk sterk verbonden was met de religie blijkt uit de algemeen aanvaarde overtuiging dat ziekte als een teken van zonde werd beschouwd. De priester kon dan als 'spirituele dokter' bijdragen aan de fysieke en mentale gezondheid van zijn parochianen door een invocatie van Gods hulp en een biechtafname van de patiënt in kwestie.[130]

Vanaf de 12de eeuw nam het aantal geneesheren of *medici* buiten de kloostermuren toe onder invloed van de grote intellectuele onderwijscentra waaruit later de universiteiten groeiden en naderhand werd aan monniken het verbod opgelegd zich aan de geneeskunde te wijden. Door kennismaking met de bronnen uit de Grieks-Romeinse en Arabische wereld en onder invloed van het autoriteitsgeloof van de scholastiek, ging de geneeskunde zich als intellectuele discipline toespitsen op het bestuderen en becommentariëren van klassieke werken, in het bijzonder de geschriften van Galenus en diens commentator Avicenna.[131]

Deze tekstuele oriëntatie van geleerde geneeskundige artsen zorgde in de late middeleeuwen voor een strikt onderscheid tussen geneeskunde en heelkunde of chirurgie, waarbij het laatste beschouwd werd als een ambacht of handwerk, geschikt voor kleine interventies als aderlatingen, het verzorgen van wonden, het rechtzetten van beenderen en het behandelen van zweren en abcessen. De grotere chirurgische ingrepen als amputaties, het verwijderen van blaasstenen en middelen tegen hernia of cataract werden overgelaten aan rondtrekkende specialisten.[132]

Naast de geleerde traditie bestond echter ook een soort volksgeneeskunde die doortrokken was van magische en semireligieuze elementen en te verkrijgen was bij wijze vrouwen, tovenaars, astrologen, kruidkundigen en empirici. Deze beoefenaars werden door de geleerde artsen vaak afgedaan als ongeletterde genezers zonder bevoegdheden of kwakzalvers die enkel uit waren op winst.[133]

---

[130] H. de Waardt, "Chasin' demons and curing mortals: the medical practice of clerics in the Netherlands', in : H. Marland & M. Pelling (eds.), *The Task of Healing. Medicine, Religion and Gender in England and the Netherlands, 1450-1800*, Den Haag, Erasmus Publishing, 2000, pp. 171-203.

[131] R.-A. Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen. Vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademieën*, Gent, Reinaert – Het Volk N.V., 1991, p. 38.

[132] F. Huisman, "Medicine and Health Care in the Netherlands, 1500-1800", in: K. Van Berkel, A. Van Helden & L. Palm (eds.), *A History of Science in the Netherlands. Survey, Themes and Reference*, Leiden, Brill, 1999, p. 271.

[133] R.-A. Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen. Vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademieën*, Gent, Reinaert – Het Volk N.V., 1991, p. 37-39.

4.3 Onderwijs in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd

Met behulp van het naslagwerk *Geschiedenis van de wetenschappen in België. Van de Oudheid tot 1815* is het mogelijk een overzicht te bieden van de verschillende onderwijsinstellingen in de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode.

In de middeleeuwen was het onderwijs voornamelijk een aangelegenheid van en voor de geestelijkheid in de vorm van kloosterscholen en kapittelscholen. Met het ontstaan van de steden en de nieuwe behoeften die dit met zich mee bracht voor handel en nijverheid ontstonden in de 12de eeuw kleine scholen verbonden aan een parochie, waar leken het basisonderwijs lezen, rekenen en schrijven aangeleerd kregen in de volkstaal.[134]

Een eerste mogelijkheid van verder gezet onderwijs en voorbereiding op de universiteit waren de Latijnse stadsscholen, waar naast kennis van het Latijn ook het *trivium* of de eerste drie van de zeven *artes liberales* werden aangeleerd: grammatica, dialectica en retorica.[135]

Het aanleren van een stiel gebeurde al eeuwen op basis van een leercontract, maar vanaf de late 15de eeuw richtten wezen- en vondelingenhuizen de eerste werkscholen op waar jongens naast lezen, schrijven en godsdienst ook een vak onderricht kregen en meisjes ingewijd werden in de huishoudelijke vaardigheden. Ook armenscholen en zondagsscholen waren een typisch stedelijk fenomeen.[136]

Als antwoord op de stedelijke groei en de daarmee gepaard gaande sociale veranderingen, zoals de opkomst van de burgerij, ontstond de nood aan een goed boekhoudkundig systeem waarmee men de grotere financiële complexiteit en administratie in kaart kon brengen. Vanaf de 14de eeuw kwamen tal van diensten en officies tot stand, die de vakkennis en tradities overnamen van praktische meesters. In de loop van de 15de eeuw namen deze beroepen toe in belang en rees de vraag naar meer scholing en leermiddelen. Op die manier werd de wiskundige kennis ook nuttig en zelfs onontbeerlijk buiten de Latijnse universitaire wereld en in de late 15de en 16de eeuw bood de stad Antwerpen hiervoor wellicht de beste voorzieningen. Aan de *Walsche* (Waalse of Franse) school kon men er naast alle Europese talen ook wiskunde, boekhouding en handelscorrespondentie leren op hoog niveau.[137]

De hoogste onderwijsinstelling was de universiteit die haar ontstaan in de 12de en 13de eeuw dankte aan een vereniging van mensen met gelijkaardige taken die hun belangen wensten te verdedigen in een corporatie. De eerste universiteit in de Nederlanden werd in 1425-6 gesticht te Leuven. Tot het einde van het ancien regime telde een universiteit vier faculteiten, waarvan één lagere artesfaculteit die zich na de oprichting van de Latijnse scholen vooral concentreerde op onderricht van het *quadrivium*, met name *arithmetica* of rekenkunde, *geometri-*

[134] R. Halleux, C. Opsomer & J. Vandersmissen (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België. Van de Oudheid tot 1815*, Brussel, Gemeentekrediet, 1998, p. 71-78.
[135] *Ibidem*, p. 80-84.
[136] R. Vermeir, Geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd, Gent, 2005-2006, p. 148-9.
[137] R. Halleux, C. Opsomer & J. Vandersmissen (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België. Van de Oudheid tot 1815*, Brussel, Gemeentekrediet, 1998, p. 115-116 & 123.

ca of meetkunde, *musica* of muziektheorie en *astronomia* of algemeen natuurkunde en in het bijzonder sterrenkunde. Wanneer studenten over voldoende kennis en vaardigheden beschikten om zelf les te geven kregen ze een licentie en werden ze *licentiatus* genoemd, maar het diploma waarmee de opleiding aan de artesfaculteit werd afgesloten was dat van *magister*. Nadien kon men zich aan de drie hogere faculteiten specialiseren in theologie, rechtsgeleerdheid en geneeskunde en daar de studies afsluiten met een doctoraatsdiploma. Slechts weinig studenten behaalden echter de doctorstitel in de geneeskunde, maar deze was dan ook niet vereist voor het uitoefenen ervan en evenmin om te mogen doceren aan de universiteit.[138]

4.4 Renaissance & Humanisme

Het is vooral de verdienste van Jacob Burckhardt (1818-1897), een Zwitsers historicus en een van de voorlopers van de cultuurgeschiedenis, dat omstreeks het midden van de 19de eeuw het beeld ontstond van de Renaissance als een periode waarin de wederkering van de klassieke westerse beschaving zorgde voor een seculiere wereldvisie en een toename in het zelfbewustzijn van de gewone man. In *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) wordt de periode van ca. 1300 tot ca. 1600 gekenmerkt door een heropleving van de kunst en cultuur van de antieke oudheid en het ontstaan van creativiteit na de vele duistere middeleeuwen. Door de ontwikkeling van het handelskapitalisme en politieke autonomie in de stadsstaten en de toenemende rijkdom van de stedelijke oligarchieën als gevolg van de gunstige ligging in de handel tussen West-Europa en het Oosten, kreeg men op het Italiaanse schiereiland in de 14de en 15de eeuw opnieuw aandacht voor de erfenis van Rome. Sinds enkele decennia hebben heel wat mediëvisten echter aangetoond dat ook het 12de-eeuwse Karolingische rijk een renaissance had gekend en dat de idealen van de zogenaamde 'nieuwe' opvattingen en kunstvormen die de kop op staken vanaf de 14de eeuw nog sterk wortelden in het traditionele middeleeuwse gedachtegoed.[139]

De term 'renaissance' is daarom met betrekking tot de vroegmoderne tijd vooral relevant voor een reeks nieuwe fenomenen op artistiek vlak (met name in de beeldende kunsten) die een blijvende invloed uitgeoefend hebben op de Westerse cultuur: het gebruik van klassieke thema's, het realisme, het antropocentrisme en de anatomie van het menselijk lichaam, het lineair perspectief, harmonie en symmetrie. Iemand die vertegenwoordiger was van de vernieuwingsbeweging op vlak van taal en literatuur wordt aangeduid met een term waarmee men oorspronkelijk een docent benoemde in de menswetenschappen of *studia humanitatis*: een humanist. Grammatica, retorica, poëzie, moraalfilosofie en geschiedenis waren de disci-

[138] C. Vandenghoer et al. (eds.). *300 Jaar Chemie te Leuven, 1685-1985*, Tentoonstelling in de Universiteitshal, 14 november - 7 december 1985, Leuven, J. Roegiers, 1985, p. 21-27.
[139] R. Vermeir, Geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd, Gent, 2005-2006, p. 101-3.

plines die geacht werden 'de mens te vervolmaken', maar daarnaast hadden heel wat humanisten belangstelling voor antieke teksten over wiskunde, geneeskunde of astronomie.[140]

Het gedachtegoed van de renaissance en het humanisme verspreidde zich vanuit Italië via allerlei kanalen over heel Europa en oefende een grote invloed uit op diverse gebieden van het openbare leven: niet alleen in de kunst, maar ook op technisch en wetenschappelijk vlak met de ontwikkeling van astronomie en anatomie. De theorie van het heliocentrisme zorgde samen met het empirisch onderzoek en de ontdekkingsreizen voor een nieuw wereldbeeld en in het onderwijs bleek de impact van het geloof in de maakbaarheid van de mens.[141]

4.4.1 Geneeskunde in de Renaissance

In de lijn van het humanisme ging men ook in de academische geneeskunde visies van auteurs en autoriteiten verzamelen volgens de epistemologische traditie die medische kennis als cumulatief, gemeenschappelijk en progressief beschouwde. Door de purificatie van de antieke werken en het inpassen ervan in het bestaande medische corpus met Arabisch-Islamitische en middeleeuwse tekstboeken, koesterden de medische auteurs van de 16de eeuw het idee dat ze iets volledig of essentieel nieuw creëerden. Door voor hun intellectuele behoeftes beroep te doen op de antieke geschriften en voor de praktische toepassing ervan op de Arabische en andere middeleeuwse auteurs, probeerden de humanistische medici volgens Huisman de geneeskunde te verbeteren en een professioneel leefmilieu te creëren voor zichzelf. Daarbij merkt hij op dat de klassieke eruditie cruciaal was voor elke medische humanist, want de waarde van medische kennis in deze context werd niet bepaald door de therapeutische doeltreffendheid, maar eerder door de institutie die het bekrachtigde.[142] Vanuit dit sterke zelfbewustzijn ging men het professionele wetenschappelijk geneeskundig domein isoleren door middel van duidelijke demarcatielijnen om zich op die manier te beschermen tegen externe concurrentie. De humanistische arts moest als *philosophus* trouw blijven aan de antieke geneeskundige leer en wou zich als *medici docti* strikt onderscheiden van de *medici indocti* die geen academische opleiding hadden genoten. In tegenstelling tot deze laatste konden de medische humanisten herkenning afdwingen door hun rol in de samenleving als hofarts of stadsfysicus, als docent of professor aan de universiteit, als organisatoren van gast- en weeshuizen en armenzorg en nadien ook op vlak van anatomie en botanie.[143]

Kenmerkend voor alle humanisten was het gevoel van een zekere afstand tussen henzelf en hun antieke voorouders. Gewapend met dit historisch bewustzijn probeerden ze de

[140] R. Vermeir, Geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd, Gent, 2005-2006, p. 101-6.
[141] *Ibidem*, p. 108-112.
[142] F. Huisman, "Medicine and Health Care in the Netherlands, 1500-1800", in: K. Van Berkel, A. Van Helden & L. Palm (eds.), *A History of Science in the Netherlands. Survey, Themes and Reference*, Leiden, Brill, 1999, p. 242-4.
[143] *Ibidem*, p. 245-250.

vele commentaren en vertalingen van klassieke teksten te zuiveren door middel van wetenschappelijke tekstkritiek en door terug te grijpen naar de oorspronkelijke tekst (*ad fontes*).[144]

De klassieke autoriteiten waar de humanisten beroep op deden voor de geneeskunde waren Hippocrates van Kos (ca.460-370 vr. Christus) en diens commentator Claudius Galenus (131-201/216). Beiden aanvaardden net als Empedocles van Agrigentum (495-435 vr. Christus) dat alle materie was samengesteld uit de vier bestanddelen aarde, water, lucht en vuur. Elk element werd gekarakteriseerd door een paar van de kwaliteiten warm, koud, droog en vochtig en in het lichaam vormden de elementen en de kwaliteiten samen de vier lichaamssappen bloed (warm en vochtig), gele gal (warm en droog), zwarte gal (koud en droog) en flegma of slijm (koud en vochtig). Deze bepaalden respectievelijk het temperament sanguinisch (optimistisch en gepassioneerd), cholerisch (prikkelbaar en opvliegend), melancholisch (depressief) en flegmatisch (kalm en rustig). In gezondheidstoestand bevonden de humeuren zich in evenwicht, maar door een overvloed of tekort aan een bepaalde kwaliteit werd de juiste proportie verstoord. In hun therapie vertrouwden de artsen op behandeling door tegengestelde remedies als aderlating, uitdrogende of verkoelende medicijnen, purgeren, zweten of overgeven. Aangezien het bloed voortkwam uit het voedsel speelde ook een juist dieet hierin een belangrijke rol.[145]

Alle academisch opgeleide artsen deelden deze basismeningen over de aard en de aandoeningen van het menselijk lichaam, maar uit de uiteenzetting van een medisch dispuut aan het hof van Ferrara in *The Great Pox* blijkt dat ze daarnaast elk een eigen voorkeur hadden voor een bepaald antiek model. De essentiële antagonisten, betrokken bij medische disputen, waren dan ook niet de humanisten en de scholastici, maar wel de hellenisten tegenover de andere humanisten.[146] Tot deze laatste behoorde de meerderheid van het universitaire establishment die zich identificeerde met de laatmiddeleeuwse medische traditie en het Galenisme aanhing zoals dit in Avicenna's *Canon* (1025) werd verenigd met diens eigen ervaring in Islamitische geneeskunde en met Aristoteliaanse metafysica en denkbeelden uit de antieke Perzische, Mesopotamische en Indiase geneeskunde. In contrast hiermee ontwikkelde zich in de 15de eeuw de nieuwe intellectuele tendens van het Latijns medisch humanisme als gevolg van de ontdekking van Aulus Cornelius Celsus' *De Medicina* (ca. 47 vr. Christus), geschreven in eloquent en hoogstaand Latijn. Als derde strekking binnen de universitaire geneeskunde ontstond na de tweede helft van de 15de eeuw het medisch neoplatonisme onder invloed van Marsilio Ficino's werk en diens studie van mystieke teksten uit de late oudheid. Toch werd op het gebruik van Latijnse of Arabische auteurs ook heel wat kritiek geleverd. Vertrekkend van het principe dat deze inadequate teksten tot foute praktijken kon leiden, werd vanuit hel-

[144] R.K. French, "Berengario da Carpi and the use of Commentary in anatomical Teaching", in: A. Wear, R.K. French & I.M. Lonie, *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 64.
[145] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 59.
[146] *Ibidem,* pp. 56-87.

lenistische hoek geopperd voor juiste en accurate vertalingen van de oorspronkelijke Griekse teksten.[147] De auteurs van *The Great Pox* besluiten dat de academische disputaties voortkwamen uit de verschillen tussen groepen universitaire artsen die afhankelijk waren van de autoriteiten waarmee deze zich verbonden, maar het is duidelijk dat ze allen teruggrepen naar een medisch verleden om de waardigheid van hun beroep te versterken, om hun eigen kennis en de praktijk van de geneeskunde te verbeteren en uiteindelijk ook om geloofwaardigheid te zoeken voor nieuwe systemen door te claimen dat de antieken er ook iets van kenden.[148]

De vroegmoderne medische praktijk was echter extreem divers en zowel Huisman als Cook benadrukt dat slechts weinig patiënten in die tijd toegang hadden tot een arts die enige vorm van formeel onderwijs genoten had. In de 16de eeuw zocht de meerderheid van de bevolking medische hulp bij mannen en vrouwen zonder formele opleiding, maar met heel wat praktijkervaring en waarvan de kennis deel uitmaakte van de orale cultuur.[149] De sociale achtenswaardigheid van zulke genezers steeg immers als gevolg van een gebrek aan diensten van de academische geneeskunde om de grote groepen van de bevolking te behandelen en de sociale discriminatie tussen arm en rijk die daaruit voortkwam, alsook door de inefficiënte behandelingen van chronische en ongeneeslijke ziekten zoals de pest en bepaalde huidaandoeningen. Naast de complexiteit en de variabiliteit van patiënten en hun condities was er ook nog het probleem van nieuwe ziektes, waarbij men niet kon teruggrijpen naar een klassieke autoriteit.[150]

De intellectuele waarden van raad en advies waarop de academische artsen hun ideeën en praktijken baseerden, hadden eveneens hun wortels in de antieke geschriften, zij het enigszins aangepast onder invloed van de islamitische en oriëntale tradities van de late middeleeuwen. Die oudere waarden die grondige studie gelijkstelden met een goed karakter en wijs oordeel strookten niet langer met de meer utilitaire en commerciële wereld, merkt Cook op. Als antwoord op de intellectuele, sociale, politieke en economische transformaties van die tijd ging men meer belang hechten aan het verkrijgen van remedies tegen ziekten, dan aan goed advies voor een betere levenswijze om op die manier ziektes te vermijden.[151] De mannen en vrouwen met praktijkervaring haalden hun voordelen uit de verkoop van geneesmiddelen voor langdurige ziekten, omdat hun remedies goedkoper waren dan het honorarium van een geleerd arts en sneller werkten dan een behandeling door de laatste. De medische beoefenaars zonder formele opleiding pretendeerden dat hun geneesmiddelen geschikt

[147] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 61-69.
[148] *Ibidem*, p. 84-87.
[149] F. Huisman, "Medicine and Health Care in the Netherlands, 1500-1800", in: K. Van Berkel, A. Van Helden & L. Palm (eds.), *A History of Science in the Netherlands. Survey, Themes and Reference*, Leiden, Brill, 1999, p. 250.
[150] L. Garci-Ballester, "Academicism versus empiricism in practical medicine in 16th-century Spain with regard to morisco practitioners", in: A. Wear, R.K. French & I.M. Lonie, *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 249.
[151] H.T. Cook, "Good Advice and Little Medicine: The Professional Authority of Early Modern English Physicians", in: *The Journal of British Studies*, 1994, 33 (1), p. 12-18 & 29.

waren voor alle patiënten van om het even welke conditie en dus eerder specifiek waren voor de ziekte dan voor de patiënt, vandaar dat ze bekend werden onder de naam *specificia*.[152]

De geleerde artsen waren uiteraard verontrust over de bloeiende handel in *specificia* en beschuldigden verkopers en personen die zulke middeltjes toedienden van het praktiseren van interne geneeskunde (een monopolie dat aan hen was voorbehouden). In een discussie van Galenus over de medische sekten in Rome vonden ze de term 'empirisch' terug en past- en dit in pejoratieve zin toe op die medische beoefenaars zonder universitaire opleiding. Hun strategie voor het bestrijden van zulke praktijken was dubbel: enerzijds probeerden ze de schijnbaar succesvolle remedies van de empirici over te nemen en te incorporeren in de geleerde geneeskunde, door te argumenteren dat enkel door middel van medische theorie de remedies op een juiste manier toegepast konden worden en anderzijds trachtten ze de geleerdheid en rationaliteit van hun eigen geneeskunde te benadrukken.[153]

De academische geneeskunde en vooral de medische prognose ging vaak gepaard met astrologische voorspelling, hoewel de hellenisten er zich van bewust waren dat Griekse artsen hiervan geen gewag maakten in hun geschriften. Nadat astrologie voordien slechts een kleine rol had gespeeld in de westerse opleiding, maakte het in de 14de en 15de eeuw formeel deel uit van het geleerde geneeskundige apparaat. Toch moest dit aspect voorzichtig behandeld worden, want de Arabische component in astrologische doctrines kon heidens lijken en in het christelijke westen was het moeilijk en vaak oneerbiedig om astrale configuraties als oorzaken voor aardse evenementen te beschouwen. Het voordeel was echter dat het als theorie het belang van studie als essentieel element van de universitair opgeleide arts benadrukte en op die manier bijdroeg aan een professionele reputatie.[154]

Volgens Huisman zorgen al deze mechanismen ervoor dat de medische wereld van de 16de eeuw beschreven kan worden in termen van een medische marktplaats met flexibele grenzen en overlappende competenties.[155] In navolging van het vorige hoofdstuk kan men stellen dat de komst van de boekdrukkunst hierbij zeker een troef was in handen van niet officieel erkende geneesheren om via volkstalige publiciteit en reclame goedkoop gedrukte strooibiljetten en pamfletten te verspreiden, waardoor ze aan een groot en anoniem publiek hun medische producten en diensten konden aanbieden zonder dat persoonlijk contact tussen beoefenaar en patiënt vereist was. Zeker wanneer tijdgenoten een bepaalde ziekte als nieuw ervoeren, kon dit heel wat verwarring omtrent naamgeving, symptomen, oorzaken en behandeling tot gevolg hebben. De plotse verschijning van pokken in Europa op het einde van de 15de eeuw zorgde voor het ontstaan van een reeks meningsverschillen en een variëteit

[152] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, 252-3.
[153] *Ibidem*, p. 253-256.
[154] *Ibidem*, p. 108-120.
[155] F. Huisman, "Medicine and Health Care in the Netherlands, 1500-1800", in: K. Van Berkel, A. Van Helden & L. Palm (eds.), *A History of Science in the Netherlands. Survey, Themes and Reference*, Leiden, Brill, 1999, p. 250.

aan praktijken en behandelingen waardoor de relatie tussen arts en patiënt op de proef gesteld werd.

4.5 Pokken in de vroegmoderne tijd

4.5.1 Inleiding

Hermanni's traktaat leert '*hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen'*. Met de term 'pokken' wordt hier de vroegmoderne geslachtsziekte bedoeld die historici al te snel als 'syfilis' definiëren. *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe* is een naslagwerk over deze ziekte en daarin wordt opgemerkt dat de benaming 'syfilis' wel al was uitgevonden omstreeks 1520 door de Italiaanse arts en humanist Girolamo Fracastoro voor de kwaal waaraan de held uit zijn gedicht leed, maar pas in de 19e eeuw de standaardterm werd over de hele wereld.[156] De vroegmoderne auteurs hadden het over 'de geslachtsziekte' of 'de Franse pokken' en verwezen met deze concepten niet alleen naar syfilis, maar ook naar gonorroe, venerische zweren en heel wat andere genitale klachten die we nu van elkaar onderscheiden.

De Franse ziekte verspreidde zich snel over Europa en al even snel volgde hierop een reactie in termen van publicaties. Deze zeer gevarieerde literatuur reflecteert de mechanismen die werkzaam waren in de samenleving, zoals de intellectuele problemen van geleerde artsen met de opkomst van de ziekte en hun professionele problemen met empirici of de strijd van de humanisten voor het verklaren van de aard en de identiteit van de ziekte. Het omgaan met deze crisis werd ook bepaald door het religieuze aspect in de samenleving en daarnaast merken de auteurs van *The Great Pox* op dat men voor het begrijpen en controleren van de ziekte vaak gebruikt maakte van reeds bestaande reacties en antwoorden.[157]

4.5.2 Pokken als een 'evenement'

De ziekte die Girolamo Fracostoro later syfilis zou noemen verspreidde zich in 1495 over heel Europa in slechts enkele maanden tijd, zo blijkt uit de vele kronieken die het verschijnen ervan als een van de belangrijkste evenementen beschouwden uit die periode.[158] Crosby en Siena zijn het er over eens dat de meeste tijdgenoten ook spraken over een absoluut nieuwe en onbekende ziekte. Dit blijkt volgens hen niet alleen uit de variëteit aan namen die aan deze ziekte werd toegeschreven, maar ook uit het feit dat zulk namen verwijzen naar iets wat geïmporteerd werd uit een andere streek. De meest populaire benaming was *Mal*

[156] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 18.
[157] *Ibidem*, p. 88-90.
[158] *Ibidem*, p. 24.

Francese en deze dankte haar oorsprong aan de Franse troepen van Karel VIII die rond die periode Italië belegerden. Daarnaast bestonden vele andere benamingen die parallel waren aan de geografische verspreiding: de Fransen noemden het *Mal Napoletano* en de Turken spraken over *Male dei Cristiani*.[159] Het kwaad werd duidelijk bestempeld als iets dat van buiten-af kwam, van een naburige streek of liever nog van een vijandig land.

Nog voor er medische werken verschenen, hadden de kroniekschrijvers de karakteristieken van deze uitzonderlijke en rampzalige ziekte reeds beschreven: het ging om een nieuwe aandoening die eerst de geslachtsdelen aantastte en waarmee men besmet raakte via seksuele gemeenschap. Symptomen als pijnen in de gewrichten, vaak verbonden met koorts, zwellingen en wonden die over het hele lichaam korsten achterlieten, werden door een meerderheid van auteurs vermeld. Terwijl men wachtte op en zocht naar een geschikt geneesmiddel, was het noodzakelijk om een verklaring te geven voor dit evenement. Omdat velen niet konden teruggrijpen naar een set van gespecialiseerde doctrines en de oorzaak van ziektes al eeuwenlang werd geïnterpreteerd als aan een straf van God voor de zonden van de mensheid, was men er van overtuigd dat de komst van deze nieuwe ziekte het gevolg was van overmatige wellust op aarde.[160]

Vanaf dat moment vertoont de vroegmoderne venerische literatuur een overdreven tendens in het presenteren van vrouwen als causale agenten, het bespreken van besmetting als bijna enkel in termen van mannelijke slachtoffers en het afbeelden van vrouwen als misleidend en gevaarlijk.[161] De verspreiding van de ziekte koppelde men dan ook aan onnatuurlijke seksuele praktijken bij vrouwen (vooral prostituees) en het hebben van seksueel contact tijdens de menstruatie, waaraan men ook de geboorte van leprakinderen toeschreef. De sociale organisatie was in de vroegmoderne patriarchale periode opgebouwd uit vrouwelijke onderdanigheid en regulering, vandaar dat vrouwelijke seksualiteit problematisch was, omdat het de grenzen die de man creëerde, dreigde te overschrijden. Siena toont aan dat men eerst vooral de praktijk van de prostituee en de min of zoogster in een slecht daglicht stelde en pas nadien alle vrouwen beschouwd werden als potentiële producenten en verspreiders van de ziekte.[162] Het misogyne gedachtegoed strookte met de toen in Europa wijdverspreide Aristoteliaans-Thomistische filosofie waarbij de vrouw als minderwaardig werd beschouwd omdat ze minder rede bezat en dus dichter bij de dieren stond en omdat ze de mensheid met de erfzonde belastte en zelf geschapen was uit de rib van Adam. Dit alles was ook in samenspraak

[159] A. Foa, "The New and the Old: The Spread of Syphilis (1494-1530)", in: E. Muir, G. Ruggiero (eds.), *Sex & Gender in Historical Perspective*, Baltimore & Londen, The Johns Hopkins University Press, 1990, p. 26.
[160] *Ibidem*, p. 27.
[161] Voor gender in de vroegmoderne periode, zie: T. Rosebury, *Microbes and Morals: The Strange History of Venereal Disease*, New York, Viking Adult, 1971, 361 p.; O. Temkin, "On the History of Morality and Syphilis", in: *The Double Face of Janus and other Essays*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1977, 560 p.; J.D. Oriel, *The Scars of Venus: A History of Venereology*, Londen, Springer-Verlag Telos, 1994, 248 p.
[162] K.P. Siena, "Pollution, Promiscuity and the Pox: Englisch Venereology and the Early Modern Medical Discourse on Social and Sexual Danger", in: *Journal of History of Sexuality*, 1998, 8 (4), p. 557-564.

met het gevoel dat rampen zoals epidemieën altijd van buitenaf kwamen: van een andere natie of staat (Frankrijk, Napels, het Turkse Rijk, …) of van het andere geslacht.[163]

In diezelfde periode werd het Europese bewustzijn geconfronteerd met een nieuw ontdekt continent. Wie aanvaardde dat er een Nieuwe Wereld bestond en dat er altijd al promiscue vrouwen hadden bestaan, kon ook geloven dat in zijn eigen leefwereld nieuwe ziekten konden opduiken en sommige auteurs van de 16de eeuw waren dan ook overtuigd van de Amerikaanse oorsprong van pokken. De herkenning van het bestaan van een nieuw continent en een nieuwe ziekte representeerde een positie die verbonden was met een empirische en experimentele visie op geneeskunde, want al snel bleek uit ervaring dat de nabijheid van een zieke persoon vaak resulteerde in het verschijnen van andere zieke personen, ook zonder dat er geslachtsgemeenschap aan te pas kwam. Daardoor ontstond het geloof dat een *contagio* of aanraking over kleine afstand kon leiden tot een *infectio* of besmetting, doordat een bepaalde materie werd doorgegeven via de lucht.[164] Om dit te verklaren, moest men in staat zijn een beschrijving te geven van iets wat niet geobserveerd kon worden, maar waarvan men toch dacht dat het plaatsvond in het lichaam en dat het zichtbare tekens produceerde. Net als de actie of kracht van vergif, van een magneet of van de torpedovis, was dit onverklaarbaar in termen van manifeste kwaliteiten en dus namen vele auteurs hun toevlucht tot verborgen of occulte krachten.[165]

In haar artikel *The New and the Old: The Spread of Syphilis (1494-1530)* merkt Foa op dat door de herkenning van infectueuze ziekten de aandacht fundamenteel verschoof van een bezorgdheid om primaire oorzaken naar de vormen en mogelijkheden van besmettingen.[166] Na de eerste reacties die de oorzaak van de ziekte aan andere naties en het andere geslacht toeschreven, kon de christelijke samenleving nu ook een deel van de schuld terugdrijven tot de verre oorsprong van een andere wereld en een volk dat nog geen plaats had in de culturele context van die tijd: de indianen. Crosby benadrukt dat dit verband pas een generatie na de eerste reizen van Columbus werd gelegd, op het moment dat guaiacum (een extract van een West-Indiaans hout) overal populair werd als geneesmiddel tegen de 'Franse pokken'. Volgens de logica van die tijd zorgde God er altijd voor dat een ziekte en de remedie voor die ziekte dezelfde locatie als oorsprong hebben, dus indien het Amerikaanse guaiacum een doeltreffend geneesmiddel was voor de 'nieuwe' ziekte, moest deze laatste ook wel afkomstig zijn uit de Nieuwe Wereld.[167]

---

[163] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 52.
[164] *Ibidem*, p. 35 & 121-2.
[165] A. Wear, "Explorations in the Renaissance Writings on the Practice of Medicine", in: A. Wear, R.K. French & I.M. Lonie, *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985 p. 130-141.
[166] A. Foa, "The New and the Old: The Spread of Syphilis (1494-1530)", in: E. Muir, G. Ruggiero (eds.), *Sex & Gender in Historical Perspective*, Baltimore & Londen, The Johns Hopkins University Press, 1990, p. 30-31.
[167] A.W. Jr. Crosby, "The Early History of Syphilis: A Reappraisal", in: *American Anthropologist*, New Series, 1969, 71 (2), p. 221.

Tot slot werd de verantwoordelijkheid voor het evenement ook gelegd bij een andere etnische groep met een welbepaalde rol in de Europese christelijke samenleving: de joden. Tijdens de vroege middeleeuwen waren de joodse gemeenschappen vooral aanwezig op het Iberisch schiereiland en ondanks de vele vooroordelen die van kracht waren,[168] werden ze toen nog relatief getolereerd omwille van hun positie op economisch en handelsvlak en hun rol in kredietverlening. Een toenemend christelijk zelfbewustzijn in de 11de eeuw werkte echter het viseren van 'de ander' in de hand, met een politiek van progressieve eliminatie (bekeren of verdwijnen) en de reconquista van het Moorse Spanje tot gevolg. De verovering van het Koninkrijk Granada in 1492 betekende dat het Iberisch Schiereiland weer geheel in christelijke handen was. De benaming *Mal Napolitano* of *Mal de Naples* was niet alleen een poging van de Fransen om de associatie met henzelf te doorbreken, maar omvatte ook de overtuiging dat de ziekte vanuit Spanje via handelsconnecties met Napels naar Italië was uitgezaaid. De kerkelijke kroniekschrijver Sigismondo dei Conti da Foligno zag dan ook een duidelijke parallel in de verdrijving van de joden uit Egypte met de verspreiding van lepra als gevolg en het verzamelen in Napels van de *Marrani* die uit Spanje verjaagd werden, wat leidde tot het verspreiden van syfilis (al dan niet van afkomstig uit de Nieuwe Wereld).[169] In zulke gevallen werd lepra eerder gebruikt als een analogie dan om te beweren dat het om dezelfde ziekte zou gaan. Sinds de middeleeuwen droeg deze vorm van melaatsheid de sterke symbolische waarde als teken voor de zonde van wellust en vormde het de centrale metafoor voor kwade ziekten. Foa stelt vast dat men de afwezigheid van een sterke symbolische en metaforische waarde in het geval van syfilis - voornamelijk als gevolg van de snelle opkomst van deze seksueel overdraagbare aandoening - invulde door terug te grijpen naar de betekenisdragers en de iconografische beeldvorming rond lepra. Zo werd bijvoorbeeld de patroonheilige voor lepralijders ook deze voor syfilisslachtoffers, omdat sommigen die de ziekte beschouwden als een straf van God zochten naar een identificatie met een van de vele onbekende, onaangename, langdurige en schijnbaar ongeneeslijke kwalen waar Sint-Job, de patriarch van het oude testament, aan leidde.[170]

Wanneer we de beschouwingen van Foa, Siena en het overzichtswerk over syfilis in de vroegmoderne tijd *The Great Pox* samen leggen, kan men besluiten dat auteurs van wereldse en geestelijke kronieken het verschijnen van de ziekte door de plotse opkomst en de ongeziene gevolgen als een moreel en religieus evenement ervoeren. Typisch voor de Renaissance is dat men een verklaring geeft in termen van externe principes. Dit blijkt uit de verklaring voor de oorzaak van ziekte als een straf van god voor de zonden van de mens en in het geval van syfilis werd dit verbonden met de algemeen aanvaardde overtuiging van een onnatuur-

[168] De belangrijkste vooroordelen ten aanzien van joodse bevolking in het vroegmiddeleeuwse Europa waren gebaseerd op associaties met woeker en geldgewin, gewild isolement en een identiteit gebaseerd op religie, intellectuele verwaandheid en hoogmoed en ten slotte werden ze ook beschouwd als de moordenaars van Christus.
[169] A. Foa, "The New and the Old: The Spread of Syphilis (1494-1530)", in: E. Muir, G. Ruggiero (eds.), *Sex & Gender in Historical Perspective*, Baltimore & Londen, The Johns Hopkins University Press, 1990, p. 34-6.
[170] *Ibidem*, p. 37-8.

lijke seksuele drift bij vrouwen. Het lijkt erop dat de Europese samenleving van de 16de eeuw erin slaagde de desastreuze ziekte te integreren, omdat de auteurs door middel van projecties op een andere natie, een ander geslacht, een andere wereld en een andere etnische groep de zonde concreet en controleerbaar maakten en op die manier de angst en schuld van de groep waartoe men zelf behoorde, verzwakte.

4.5.3 Academische medici

De competitie op de medische markt maakte dat de geleerde artsen niet konden achterblijven in het debat over pokken. Vanaf 1490 kwamen van uit deze hoek dan ook heel wat traktaten die toegewijd waren aan de geslachtsziekte. Door een grondige studie van deze geschriften konden de auteurs van *The Great Pox* aantonen dat ook hier werd teruggrepen naar de gebruikelijke middelen, namelijk het benadrukken van medische theorie als een intellectueel instrument dat richting gaf aan de praktijk en op die manier een garantie bood voor de superioriteit van de academische geneeskunde.[171] Wat volgt is een overzicht van de verschillende strategieën en technieken die gehanteerd werden om dit te benadrukken.

Voor de geleerde geneesheren van de 16de eeuw leek het idee van een nieuwe ziekte onacceptabel om drie redenen. Epistemologisch was het moeilijk voor hen om zich voor te stellen dat de medische autoriteiten het bestaan van een particuliere ziekte genegeerd hadden. Op kosmologisch vlak verschilde het verschijnen van nieuwe ziekten op andere plaatsen en tijden van het idee van een enkele schepping, waarin de meerderheid van hen geloofde, en professioneel gezien zou het gebrek aan kennis van een universitair opgeleide arts over de identiteit en de behandeling van een ziekte twijfel doen ontstaan over zijn opleiding en professionele vaardigheden.[172]

De geleerde artsen waren het er over eens dat 'de Franse ziekte' een vulgaire volkstalige benaming was die niets meer betekende dan dat het de Franse troepen historisch toevallig eerst was overkomen. Een 'echte' naam zou volgens hen klassiek geweest zijn en betekenen dat de ziekte een identiteit had, omdat men de benaming dan bij de antieke auteurs kon terugvinden. Door zulk een benaming kon men de oorzaak, de aard en de behandeling van de ziekte kennen en dus ook haar plaats in de rationele geneeskunde. De hellenisten geloofden dat in hun tijd dezelfde ziekteoorzaken het werk waren als in de antieke periode en konden niet aanvaarden dat de Grieken er niet in geslaagd waren de ziekte te beschrijven, daarom claimden ze dat het barbarisme van de tussenliggende eeuwen de oude geschriften bedorven of vernietigd had, zodat de juiste benaming was verloren gegaan.[173]

[171] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 236.
[172] *Ibidem*, p. 71.
[173] *Ibidem*, p. 95.

De auteurs van *The Great Pox* tonen aan dat de klassieke causale systemen van ziekte waar de humanisten naar teruggrepen, het over het algemeen eens waren dat er een hiërarchie bestond van oorzaken die zich vertakken in een wereld waar macrokosmos nauw verbonden was met microkosmos. Na een 'eerste oorzaak' volgde een ketting van secondaire oorzaken. De oorsprong en veranderingen van de ziekte opsporen en herkennen, ging noodzakelijk vooraf aan de kennis van de behandeling ervan en is wat men later de natuurlijke geschiedenis van de ziekte ging noemen.[174] In de 15de en 16de eeuw bestonden twee theorieën over die 'onmiddellijke oorzaak' van de Franse pokken. Velen geloofden dat de ziekte ontstaan was uit een goddelijke straf en vertrouwden op Bijbelse precedenten om te claimen dat God de ziekte had losgelaten op de mensen omwille van hun zonden. Anderen grepen terug naar een onderdeel van de astrologische theorie, namelijk de doctrine van de grote conjuncties, dat zeer nuttig was voor het verklaren van desastreuze evenementen die verdeeld waren over lange periodes en waarvan de geïmpliceerde onvermijdelijkheid de arts een uitweg bood indien de behandeling geen succes had. Zij die geloofden in astrologische verklaringen beschreven in detail dat de conjunctie of het op één lijn komen van Saturnus, Jupiter en Mars giftige dampen produceerde waaruit de ziekte ontsproten was. De doctrine van de grote conjuncties was oorspronkelijk van Arabische oorsprong, maar werd in de westerse samenleving ingepast door te poneren dat deze conjuncties geen autonome principes waren, maar instrumenten in Gods handen.[175]

Een andere manier voor de academische arts om zijn autoriteit te benadrukken, was door te verklaren hoe tekens en symptomen verbonden waren met de oorzaak van de ziekte. Omdat de fysieke verschijningen die gepaard gingen met de ziekte volgens hen geen deel uitmaakten van het formele causale systeem, konden ze een onderscheid maken tussen tekens die de arts hielpen om de aard van de ziekte vast te stellen, en symptomen die verbonden waren met de essentie van de ziekte. Daardoor waren ze begaan met zaken van observatie die aan de selectie en toepassing van een remedie voorafging.[176]

Met astrologische omstandigheden of goddelijke wraak als 'eerste oorzaak' van de causale ziektesystemen, hadden humanisten ook een troef in handen om 'het nieuwe' van pokken te ontkrachten door aan te tonen dat dit slechts schijn was. Er kon namelijk geargumenteerd worden dat die ontstaansfactoren zeer zeldzaam waren, waardoor de naam en kennis van de ziekte verloren gegaan was door het grote tijdsinterval. Een andere verklaring was dat de degeneratie van de contemporaine mens er toe geleid had dat de kleine ongemakken die de antieken hadden gekend, uitgegroeid waren tot rampzalige ziekten.[177]

[174] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 5.
[175] *Ibidem*, p. 2, 12, 108-9, 121-3.
[176] *Ibidem*, p. 127.
[177] *Ibidem*, p. 265.

Ook classificatie was een zeer nuttig middel, want het bood een reeks relaties waarvan men gebruik kon maken in een rationele geneeskunde. Zo kon men de gelijkenissen tussen de tekens en de symptomen van lepra en pokken verklaren door te stellen dat een bepaalde ziekte een nieuwe *species* (soort, type of vorm) was van een bestaand *genus* dat bij voorkeur bekend was bij de klassieke geneeskundige autoriteiten. Daaruit volgde het voordeel van een gelijkaardige behandeling bij ziekten met een species-genus relatie en de overtuiging dat de symptomen van een langdurige ziekte konden veranderen, maar de rationele arts in staat was om deze te herkennen als een andere vorm van dezelfde soort.[178]

Een principiële eigenschap van de pokken die de geleerde artsen echter niet konden ontkennen was dat de ziekte net als de pest duidelijk werd doorgegeven van persoon tot persoon. Om die transmissie te verklaren wou men echter niet teruggrijpen naar occulte krachten of subtiele kwaliteiten, omdat deze verborgen waren voor de zintuigen en de rede van de arts en dus niet openstonden voor een logische analyse. Sommigen riepen daarom het idee van zaden of *semina* in, een deel van de natuurlijke filosofie dat afgeleid was uit de fundamentele principes van actie in de wereld, waarbij besmetting werd verklaard in termen van sympathie of hoe een deel van het lichaam leed met een ander zonder een directe lokale oorzaak.[179]

Het herkennen en verklaren van besmetting impliceerde een verschuiving in de perceptie van ziekten als een conditie van het individu naar een ding met een geschiedenis en een toekomst. Dit is een van de belangrijke zaken die de traditionele westerse geneeskunde van de late middeleeuwen langzaam veranderde in de 16de en 17de eeuw door ervaring. De 'Franse ziekte' had nu net als elke andere aandoening een eigen ontologie: het was een entiteit met specifieke eigenschappen en moest daarom ook bestreden worden met specifieke remedies.[180]

Een eerste remedie tegen de pokken bestond uit een behandeling met mercurius of kwikzilver. Dit was een empirisch middel dat al sinds de tijd van Avicenna en Rhazes gebruikt werd tegen huidziekten als scabiës (schurft) en lichen (eczeem) door zowel de alchemisten als de chirurgen.[181] In de ogen van de universitair opgeleide artsen waren er echter twee principiële nadelen aan het gebruik van mercurius: de behandeling vertoonde ernstige neveneffecten en het middel was bedorven door een gebruiksgeschiedenis van chirurgen en ongekwalificeerde medische beoefenaars.

Anderzijds boden de oudere waarden van de rationele geneeskunde, die grondige studie gelijkstelden met een goed karakter en wijs oordeel en waarbij de arts vooral preventief werkte en door middel van een langdurige behandeling, geen efficiënt antwoord op de nieu-

[178] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 263-5.
[179] *Ibidem*, p. 237-46.
[180] *Ibidem*, p. 252-4.
[181] *Ibidem,* p. 139.

we ziekte die snel en op grote schaal schade aanrichtte. Het strookte ook niet langer met de meer utilitaire en commerciële wereld waar snelwerkende middelen aangeboden werden op de markt, zo merkt Cook op. Als antwoord op de intellectuele, sociale, politieke en economische transformaties van die tijd ging men meer belang hechten aan het verkrijgen van remedies tegen ziekten, dan aan goed advies voor een betere levenswijze om op die manier ziektes te vermijden.[182] Om professionele redenen was het daarom essentieel voor de geleerde arts om mercurius in het rijk van de rationele geneeskunde te integreren en aan te tonen dat het correct gebruik ervan enkel een zaak was van opgeleide geneesheren. Een manier om dit te bewerkstelligen was door te argumenteren dat het effect ervan zich inwendig openbaarde en het gebruik van mercurius daarom exclusief in handen van opgeleide artsen mocht zijn.[183]

Een tweede remedie die doeltreffend bleek te zijn in de behandeling van pokken was het guaiacumhout. Het verhaal van dit hout begon bij het Spaanse of Portugese gebruik van guaiacum als empirische remedie tegen pokken dat geschikt leek net omdat men geloofde dat het uit hetzelfde gebied afkomstig was als de oorsprong van de ziekte. Hervormers die zich keerden tegen het medisch establishment schiepen genoegen in het feit dat guaiacum een empirische remedie was, afkomstig van een barbaars land waar geen medische theorie en praktijk bestond die gebaseerd was op de antieke geschriften. Volgens hen benadrukte de doeltreffendheid van het middel het onvermogen van de orthodoxe geneeskunde om met de ziekte om te gaan.[184]

Eens het geïntroduceerd was, werd het steeds in grotere hoeveelheden ingevoerd uit de Nieuwe Wereld, wat de Duitse Fuggerfamilie ten goede kwam dankzij hun monopolie op de guaiacumhandel in Europa. In het tweede decennium van de 16de eeuw werd het hout overal in Europa gebruikt en bewonderd om de miraculeuze resultaten bij het genezen van pokken, vooral omdat de neveneffecten veel minder waren in aantal en ernst dan bij een behandeling met mercurius.[185] Vele geleerde artsen waren tegen de toepassing van guaiacum als een specifiek empirisch geneesmiddel, maar wanneer persoonlijk gebruik hen had overtuigd van de voordelen ervan, trachtten ze het toe te eigenen aan de geleerde geneeskunde door net zoals bij mercurius te claimen dat enkel onder hun leiding het hout waardevol was als geneesmiddel tegen pokken.[186] Enkel indien guaiacum bereid werd op de juiste manier, was het effectief in de behandeling tegen pokken. Net als bij mercurius liepen geleerde artsen ook in het geval van guaiacum het gevaar dat de waardigheid van hun rationele geneeskunde verminderd of bedorven kon worden door associatie met diegenen die lager stonden in de

[182] H.T. Cook, "Good Advice and Little Medicine: The Professional Authority of Early Modern English Physicians", in: *The Journal of British Studies*, 1994, 33 (1), p. 29.
[183] J. Arrizabalag, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 140.
[184] *Ibidem*, p. 100.
[185] *Ibidem*, p. 187-9.
[186] *Ibidem*, p. 101.

medische hiërarchie, zoals apothekers bijvoorbeeld.[187] Deze ethiek van de vroege 16de-eeuwse dokter kon vernietigd worden wanneer ontdekt werd dat een arts en apotheker samenzwoeren rond een remedie als guaiacumhout. Het gevaar voor de arts bestond erin dat zijn recepten onbruikbaar zouden worden indien een ander doeltreffend middel vrij te verkrijgen was. De apothekers die het hout verkochten zagen evenzeer in dat hun handel zou stoppen indien de artsen het hout niet voorschreven of zelfs afkeurden. Dit toont de interesse in het hout van geleerde artsen om het te 'medicaliseren' en van koopmannen of apothekers om er een goede prijs voor te krijgen.[188]

In het geval van pokken ontwikkelde zich een nieuwe medische markt voor geneesmiddelen tegen de langdurige ziekte. Hier genoten de empirici heel wat voordelen, niet alleen omdat hun remedies goedkoper waren dan het honorarium van een academische arts, maar ook omdat ze iets verkochten dat net zoals de ziekte op iedereen van toepassing was. Het veroordelen van deze *specificia* en het denigreren van de praktijk van zulke empirici door te argumenteren dat hun behandeling de symptomen nog erger maakten, was de eerste reactie uit geleerde hoek. Langzamerhand erkende men echter dat sommige middeltjes succes oogstten en bijgevolg ging men deze overnemen en incorporeren door te bekrachtigen dat enkel de geneeskundige theorie met het tot uiting brengen van het ingebed-zijn van het eigen lichaam in de wereld, een juist begrip en effectieve toepassing van de remedies kon bewerkstelligen. Om de autoriteit van geleerde artsen op dit gebied te benadrukken, werd teruggegrepen naar de termen 'canonisch' en 'methodisch'. Beiden impliceren het volgen van een reeks begrijpelijke en rationele regels en procedures in een wereld waar velen gedreven werden naar occulte verklaringen, en vormden op die manier een strategie in handen van academische artsen om zich de empirische behandelingen toe te eigenen of ze te 'medicaliseren'.[189]

4.5.4 Hermanni

De veranderende en gevarieerde medische markt die een onpersoonlijke relatie tussen genezer en patiënt met zich mee bracht en het bestaan van kwakzalvers die louter met oog op winst talrijke middeltjes verkochten, riep de vraag op hoe men als geneesheer dan nog het vertrouwen van de patiënt voor zich kon winnen. Het is precies dit probleem dat Hermanni wou aankaarten in zijn pokkentraktaat, zo blijkt uit figuur 4.1 aan het begin van dit hoofdstuk, de enige houtsnede die zijn werkje telt, alsook uit de proloog:

[187] R.K. French, ""The Medical Ethics of Gabriele de Zerbi", in: A. Wear, J. Geyer-Kordesch & R.K. French, *Doctors and ethics: the earlier historical setting of professional ethics*, Amsterdam, 1993, pp. 72-97.
[188] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, p. 102.
[189] *Ibidem*, p. 252-6.

> *'Wy sullen u leeren hoe ghy op een goede manieren […] sult moghen dye Patienten cureren gaende en(de) staende by der straten al op een beter en(de) perfecter maniere dan tot noch toe gheschiet is oft gheleert is gheweest soo dat ghy de verlatene en(de) troosteloose Patienten sult moghen hulpe en(de) bistant bewijsen en(de) sult moghen volbrenghen tghene dat hi op u betrout ende van u hoopt te crijghen dat is dye gehenesinghe van zijnder Sieckten daer hy nae haeckende is / welcke ghenesinghe hedensdaechs elcken Patient toegheleyt wort vanden ghenen die somtijts nyet en wete(n) wat de siecte is en(de) niet en weten wat si daer teghen besighen souden moghen / en(de) nochtans beloven si hem ghesontheyt'*[190]

Zoals voordien vermeld, gingen steeds meer artsen geloven dat de pokken niet enkel het gevolg waren van een evenwichtsstoring in de humeuren, maar wel van een specifieke externe oorzaak en dat impliceerde de ontwikkeling van een ontologische visie op ziekte als iets van natuurlijke aard dat een vitale cirkel doorloopt van geboorte, groei, maturiteit, afname en dood.[191] Net als bij de humanisten vindt men ook bij Hermanni het vertrouwen terug in de macrokosmos-microkosmos analogie:

> *'Ende om te beter te moghen gheloven datter sout is in allen deele(n) / des mensche(n) lichaems so suldy weten dat des menschen lichaem by alle Philosophi ende ooc by my mede ghehouden wort voor een cleyne werelt dye gheheeten is gheweest Microcosmus welcke cleyne werelt in huer begrijpt alle tghene dat die groote werelt in huer natuerlijck begrijpt soo dat si oock daerom moet sout begrijpen / maer niet lijflijck maer gheestelijck / ende dat dat warachtich is dat machmen daer aen mercken dat al tgene dat den mensche af gaet heel sout is ghelijck als tranen / sweet / vrijne ende dier ghelijcken / daerom so ist noot dat die Patient sout besighe om dat selve te onderhouden gelijc voorschreven is'*.[192]

Geheel in deze lijn benadrukt hij ook het geloof in externe oorzaken voor lokale storingen als ziektes, '*want de aldermeeste oorsake [van pokken] is de influentie des hemels gheweest'*.[193] Vervolgens openbaart de ziekte zich *'eerst ghemeynlijck maer niet altoos inden schamelijcken leden want dat zijn de leden dye eerst vander influentien der sterren / dat is instortinghen der sterren gheinficeert oft besmet zijn gheweest'*.[194] Na de eerste externe oorzaak volgt dus het ontstaan van de ziekte in de voortplantingsorganen en *'daer na tbloet des gheheelen lichaems ende ten lesten de zenuen ende vlees ende been des ghelijcx soo gheschiedet oock dat door den sweet een mensche ghinfixeert wordt'*.[195] Wanneer de ziekte groeit en maturiteit bereikt heeft, volgt nog de afname '*door dat die influentie eens deels verloopen ende over ghegaen is soo sietmen dat die Pocken niet so weeselijc quaet en zijn als si pleghen / ende hoe si ouder worden hoe si meer afgaen sullen'* en tenslotte de dood, '*want elcke Sieckte heeft huer eyghen Remedie daermense mede behoort te ghenesen'*.[196]

---

[190] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, proloog, p. 2.
[191] K.P. Siena, "Pollution, Promiscuity and the Pox: Englisch Venereology and the Early Modern Medical Discourse on Social and Sexual Danger", in: *Journal of History of Sexuality*, 1998, 8 (4), p. 556.
[192] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 12 v.
[193] *Ibidem*, f° 1 r.
[194] *Ibidem*, f° 1 r.
[195] *Ibidem*, f° 1 v.
[196] *Ibidem*, f° 1 v.

Nergens in het hele traktaat wordt melding gemaakt van het feit dat het een nieuwe ziekte betrof. Aansluitend bij wat zonet als een strategie van humanistische artsen werd beschreven, vinden we echter wel een opmerking terug over de grote gelijkenis tussen lepra en pokken *'alsoo dattet nichten en(de) neven'* of twee species *'der selver siecten zijn'* of genus zijn.

> *'sulcken besmetten mensche(n) […] genereren oock besmette kinderen ghelijck als de Melaetsche menschen doen / wa(n)t dese siecte heeft een groote gemeynschap dat is convenientie metter Melaetsheyt / alsoo dattet nichten en(de) neven der selver siecten zijn / daerom soo moeten sulcken gheinficeerde oft besmette menschen besmette kinderen genereren / want dye materie des saets is besmet en(de) namaels soo worden de selve kinderen ooc noch meer verdorven doort voetsel des melckx dat si vander moeder suyghe(n) die besmet ende ghecorrumpeert is'*[197]

Om ondanks de grote overeenkomsten tussen pokken en lepra of andere huidaandoeningen er toch in te slagen de ene van de andere ziekte te onderscheiden, beschrijft Hermanni het teken van pokken *'waeraen men kennen sal dat een mensche daer mede besmet is'*:

> *'Als dese siecte den mensche eerst aen ghecomen is / so gevoelt hy altoos groote prickelinghe tusschen vel ende vleesch gelijc als oft men hem met spellen stake / ende als hy warm beghint te worden soo dat hy nyet ghedueren en can / ende de ghene die sulcke(n) teeke(n) niet en ghevoelt en hebben eene(n) tijt lanck en(de) dat huer grootelijc ghequelt heeft soo en is huer siecte niet soo quaet als si meynen / maer si is uit een ander oorsake ghecomen / si si so leelijck als si wil ende oft gheschiede dat een mensche ghebrec creghe aen zijn schameleheyt / ende creech clapooren / druyper / oft dyer ghelijcken / ende en hadde dat teeke(n) des prickelens oft stekens niet ghevoelt soo suldy weten dat daerom niet seker en is want sulcken ghebreck coemt somtijts voor eer dat teeken hem openbaert / maer als de wonde dan toe ghenesen is ende die natuere niet ghenoech gereynicht en is soo coemt dan dat teeken der steecten eerst ende dander quade ghebreken somtijts veel jaren daer na.'*[198]

'Ende om volma(e)cte kennisse te hebben' van de ziekte, komen vervolgens de symptomen aan bod:

> *'soo suldy weten dat dese siecte een ten ersten huer plaetse neempt inden zenuen ende op die beenen des lichaems en(de) in allen juncturen des lichaems soo dat si uit des Podagra oft dat fleercijn / seer quaet te kennen is want dat openbaert hem oock altoos in sulcken plaetsen / maer dye pijne der pocke(n) is altoos stercker des avonts dan des morgens ende oock zijn si ghemeynlijck cortsachtich ende altoos sonder dat suldy u toevlucht hebben opt voorschreven teeken des prickelens want isser dat niet gheweest so en zijnt gheen pocken maer tfleercijn oft eenighe ander coude sieckte. Ende ist dat die patient veel open gaten heeft die heel rot zijn ende inwendich wit die niet seer om en eten / maer blijven staen sonder veel etters ende en willen gheensins van buyten heelen so suldy weten dat dat oock een groot teeken is nochtans niet soo sterck als deerste / want isser dat teecken des prickele(n)s niet gheweest soo en soudet niet genoech wesen om voor pocken te moghen oordeelen maer voor een ander quade melancol(v)ese sieckte / noch zijnder veel saken dye daer beteekenen de sieckten der pocken ghelijck als groote buylen met grooter pijne(n) opt hooft ende veel roode puysten opt voorhooft onder thayr ende aen den hals / maer hoe wel dat si seer by nae den ghebreken der Pocken ghelijc zijn moghen soo en salmense nochtans daer niet voor oordeelen ten si dat dat voorschreven teeken daer voor*

[197] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 1 r.
[198] *Ibidem*, f° 2 r.

gheweest hebbe / want dat is tsekerste van allen anderen teekene(n) als dat daer voor gheweest heeft soo en twijfelt daer niet aen wa(n)t daer en is gheenen twijfel aen ten zijn pocke(n) ende des te stercker als daer groote buyle zijn oft gaten ghelijck voorschreven is dat buylen gheweest hebben / en(de) ooc des ghelijc alsser seer groote pijne is in dye leden en(de) dat meer des avonts dan anders in de(n) dach / en(de) als dat teeke(n) daer voor geweest heeft so moecht ghi ooc sonder twijfel oordeelen dattet de Pocken zijn'[199]

Hermanni's werkje bestaat uit twee delen, '*waer af deen spreeckt van allen Curen dye tot nochtoe ghebesicht zijn gheweest / soe doort Quicksilver oft anders.*'[200] Hierbij waarschuwt hij patiënten voor kwakzalvers door uitvoerig de neveneffecten te beschrijven van een behandeling met mercurius uitgevoerd door een ongekwalificeerd persoon.

'Een ander maniere van Curatien isser noch ghevonden gheweest vanden Constenaers die pocken te ghenesen / als si ghesien hebben dat al de(n) troost op den Mercurius ghestelt is gheweest / soo hebben si ghenomen den selve(n) Mercurium ende si hebben hem ghedoot met Solfer / ende hebben daer af ghemaect Cinober / op dat den ghemeynen man den selven Mercurium voor gheenen Mercuriu(m) en soude connen ghekennen / want den ghemeyne(n) man en wilde niet gaerne met den Quicksilver ghecureert wesen / aenghesien datter soo veel menschen door den selven Mercurium verdorven ende ghedoot werde(n) / op dat si nu nochtans den Mercurium sou(d)en moghen besighen sonder teghen segghen des Patients / soo brochten si den selven in een ander ghedaente / en(de) oock op een ander maniere te besighen sonder strijcken / want het strijcken was den ghemeynen man oock teghen / daerom vonden si den raet dat si den Patient door de(n) rooc des cinobers dat is vermelioens souden Cureren / want si wisten dat den Mercurius soo subtijl is dat si hem tot allen plaetsen des lichaems in souden moghen drijven door de poros dat zijn sweet gaten / daerom hebbe(n) si den Patient ghestelt onder een Tentken ende hebben hem aen allen side(n) dichttoe ghestopt / ende hebben hem naect in die Tente ghestelt ende tusschen zijn beenen een teyle met gevoncte colen / ende in de teyle hebben si ghestroyt den Cinober / als die Patient begonste te sweeten / in dier manieren soo is den Mercurius int lichaem ghecropen met al zijn substantie ende heeft alle de lede(n) des Patients alsoo gheinficeert ende bedorven dattet een iammer is gheweest te aensien / soo dat deen na langhe ghemarteliseert te wesen ghestorven is dander cruepel ende ongheformeert / dye derde tandeloos ende dyer ghelijcken miserabele accidenten die huer toeghecomen zijn dat een mensche grouwelt diet siet tgene dat si in veel Patienten ghedaen hebben / want den Mercurius als hy soo corporaliter gebesicht wort so heeft hy ee(n) natuere dat hy alle(n) de(n) slijm der pocken in den wont drijft ende want si metten selven Mercurium soo onbehoorlijck ghehandelt hebben / nemende vanden selven meer dant gheoorlooft is soo hebben si des slijms soo veel in Den mont ghedreven dat hy gheenen uitganc abundant genoech en heeft moghen crijghen / daerom is hi weder ghekeert en(de) heeft zijn plaetse ghesocht inde(n) inwendigen leden glijc als in de lever ende longhe(n) ende milte / ende maghe / & cet. Soo dat die somi(m)ghe ghevallen zijn inden sieckten der longhen ghelijck als pluerifis / corten adem / hoesten / uitdrooghen ende dyer gelijcken meer ende by na altesamen ongheneselijcke siecten / andere zijn ghevalle(n) in de siecten der maghe(n) als / overgheven / walghen / groote onverdrachlijcke pijne ende aposteme der maghe(n) / moghende ghee(n) goede spijse verteeren / dander inde siecten der leveren ghelijck als de gheelsucht icteritia gheheeten / dye (w)aterlucht / den bloetganck heete vierighe Cortsen ende dyer ghelijcken / sommighe zijn oock ghevallen inden sieckten der milten als die quar-teyne / den Cancker / den Wolf / ende dye Lasernije / daer si gheensins toe geinclineert oft gheneycht en waren eer si vanden onghefundeerden Meester daer toe ghebrocht waren / ende al de voorghenoemde siecten zijn meest al ongheneselijck ende ten lesten dootelijck / daer om sal hem een yeghelijck wachten den Mercurium te besighen op dyer manieren / maer men sal hem besighen

[199] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 2 r -v.
[200] *Ibidem*, voorblad, p. 2.

> *als hier na volghe(n) sal / soo en sal hy nyet schaden / maermen sal moghen met hem bewijsen tghene datmen den Patient toe gheseyt heeft dat is dye ghenesinghe van zijnder siec-ten*'[201]

Het tweede deel van zijn traktaat '*leert hoemen op een seer goede Maniere sal moghen met den Pock houte (Lignum guaiacum gheheeten) ghenesen ca(n) Cureren alle ghebreken der Pocken*'.[202] Uit volgend citaat blijkt dat Hemanni de patiënten of potentiële genezers vertrouwen wil schenken in dit nieuwe geneesmiddel door aan te tonen dat er een lokaal equivalent bestaat van guaiacum, dat ook al gekend was door de antieke voorouders:

> *'Die Ouders in anderen tijden hebben dit hout wel gekent ende hem sinen naem ghegheve(n) / hoe wel dat dye sommighe contrarie segghen / meynende dat die Ouders dit hout nyet ghekent en hebben / soo segghe ick dat si dwalen / want hoe wel dat het in als niet over een en coemt met Hebena / so segghe ick nochtans dattet anders nyet dan Hebena en is / maer tis een sonderlinghe Specie des selven / Hebenaes / Die Ouders dye segghen dat dat Hebena oft Hebenum niet en drijft / maer gaet te gronde als eenen steen / daerom soo willen die sommighe argueren dattet Pockhout geen Hebenum en is / maer ick segghe dat sulcken nueswijsen den Dioscoriden te rechte eerst besien soude(n) / ick weet wel dat si dye simpel Hof Cruyden oft Coock Cruyden inden selven Diescoridem nau en sullen weten te vinden / want daer zijnder vele dye metter beschrijvinghe nyet over een en come(n) maer by na. Die reden van dyen is dye natuere des Lants dat dye Cruyden daer anders ghewassen hebben dan si in anderen Landen doen / ende somtijts oock doort verplanten soo worden dye Bloemen van anderen verwen ende worden dobbelder van bladeren dan si waren / alsoo ist oock vant Hebenum dat wast in Indien van anderen verwen dant in Griecken pleech te wassen / maer des nyet te min so ist nochtans eens Specie des Hebenums / want het gaet te gronde ghelijck Hebenum ende is oock vander selver cracht ghenesende die selve siecten die Hebenum gheneest.'*[203]

Hermanni poneert met andere woorden dat *hebena* de lokale variant is van guaiacum en zijn geloofwaardigheid steunt enerzijds op het uitzicht van de plant en anderzijds op de transportgeschiedenis ervan. Door de relativiteit van de locatie waaruit Dioscorides schreef, onderbouwt hij de stelling dat het kruid *hebena* uit Griekenland een andere specie is van hetzelfde genus van guaiacum uit Indië.

Met een geloof in de macrokosmos-microkosmos analogie en in een eerste externe astrologische oorzaak met aansluitend een waarneembaar teken van ziekte en bijhorende symptomen die naderhand kunnen veranderen, lijkt Hermanni volledig te passen in de verschuivingen en veranderingen die zo kenmerkend zijn voor de geneeskunde van de Renaissance. Op het eerste zicht lijkt het aanneembaar hem dezelfde strategieën toe te schrijven als deze van de humanistische artsen: het verwerpen van pokken als een nieuwe ziekte, door deze te benoemen als een ander species van een bekend genus en de waarschuwing voor een behandeling met mercurius wanneer deze wordt toegediend door een ongekwalificeerde geneesheer. Toch lijkt dit een al te snelle conclusie, want Hermanni hechtte geen belang aan een antieke benaming voor de ziekte en repte met geen woord over de waarde van medische

[201] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 5 v & 6 r.
[202] *Ibidem*, voorblad, p. 2.
[203] *Ibidem*, f° 15 v & f° 16 r.

theorie. Om na te gaan wat volgens hem dan wel de vereiste kwaliteiten en waarden waren voor een geschikt medisch beoefenaar is het interessant om een beeld te schetsen van de geneeskundige werken die hij als bron hanteerde.

4.6 Besluit

Samen met theologie en recht behoorde geneeskunde tot het hoogste universitair curriculum en vereiste het een voorkennis van de artesopleiding. In navolging van de medische autoriteiten Hippocrates en Galenus beschouwde men een verstoring van het humeurenevenwicht als de oorzaak van ziekte en werd dit verholpen door een persoonlijke behandeling. Opvallend is echter de verschuiving van academische geleerden naar het herkennen van externe oorzaken voor ziekten en de toepassing van specifieke remedies. Dit gebeurde door het ontstaan van een 'medische markt' waar de opgeleide geneesheren of *medici docti* te kampen kregen met concurrentie van de *medici indocti* en blijkt zeer duidelijk uit de casus over pokken. De kroniekschrijvers beschouwden het verschijnen van deze 'nieuwe' ziekte als een moreel en religieus evenement en slaagden erin naast het bevestigen of versterken van de sociale regels ten aanzien van vrouwen, indianen, joden en leprozen ook door ervaring en observatie zaken als symptomen, besmetting en de werking van mercurius en guaiacum te beschrijven. Na stigmatisering van deze *specificia* door het benadrukken van de vele neveneffecten volgde een erkenning van de voordelen van deze empirische remedies en van de noodzaak om ze te 'medicaliseren'. Dit gebeurde door terug te grijpen naar theorie en de waarde van een juiste methode te benadrukken voor het uitvoeren van handelingen. De voorzichtigheid van het omgaan met mercurius of guaiacum lag in het beslissen van de dosis, het moment van inname en de duur van de behandeling en maakte op die manier enkel deel uit van een geleerde en rationele praktijk waarover de universitaire artsen waakten. Er werden heel wat tegenstrijdige dingen geschreven en er waren tal van medische beoefenaars actief waardoor de relatie tussen arts en patiënt een vertrouwenscrisis kende. De geleerde artsen wilden dit herstellen en hun positie verstevigen door de klemtoon te leggen op een correcte methode en een juiste classificatie. Op het eerste zicht lijkt Hermanni ook terug te grijpen naar zulke strategieën, maar om dit met zekerheid te kunnen bevestigen of ontkennen is het van belang eerst een uiteenzetting te geven over de medische autoriteit die hij vooropstelde.

5. PARACELSUS

Figuur 5.1: Portret van Paracelsus op 47-jarige leeftijd door August Hirschvogel (1538). Uit: Allen G. Debus, *The Chemical Philosophy. Paracelsian Science and Medicine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York, Science History Publications, 1977.

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 werd aangetoond hoe het probleem van het omgaan met praktijk en observatie in de geleerde geneeskunde werd gelegitimeerd door terug te grijpen naar theorie en methodiek. Tegen de achtergrond van een nominalistische ontologie blijkt echter dat theorie niet richtinggevend is voor de toekomst, maar enkel voor het verleden en het heden. Op basis van Pagels *'Paracelsus. An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance'* uit 1958 en het recentere *'Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time'* van Webster, twee toonaangevende monografieën inzake het leven en werk van Paracelsus, wordt duidelijk welke oplossing deze laatste bood voor de vertrouwenscrisis ten aanzien van dingen en acties.

5.2 Biografie

Paracelsus of Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493-1541) werd geboren in het Zwitserse Einsiedeln, een klein dorpje niet ver van Zurich, als zoon van Wilhelm von Hohenheim en afstammeling van de oude en nobele Zwabische familie Bombast. Op negenjarige leeftijd verhuisde de jonge Theophrastus naar Villach in Oostenrijk, waar hij kennis opdeed in de mijnbouw, metaalindustrie en de medische praktijk van

zijn vader die er werkzaam was als stadsarts. Behalve de schaarse opmerkingen in Paracelsus' eigen geschriften is niets bekend over zijn jonge jaren en de opleiding die hij volgde. Volgens Pagel is het niet mogelijk om op basis van documentair onderzoek enig bewijs terug te vinden voor het medisch doctoraat dat hij zou behaald hebben in universiteit te Ferrara.[204]

Het leven van Paracelsus onthult het bestaan van iemand die nooit permanent gevestigd was. Vanaf 1522 was hij werkzaam als militaire chirurg in een Venetiaans huurlingenleger en bezocht hij op die manier de Elzas, Zuid-Duitsland, Zwitserland, Tirol, de Bohemen en Oostenrijk.[205] Na een verblijf in Salzburg in 1524 en 1525, leek het alsof Paracelsus zich in 1526 eindelijk vestigde in Straatsburg, waar hij officieel als stadsburger werd herkend. Toen hij in 1527 kon voorkomen dat het been van de bekende humanistische drukker uit Basel Johann Froben of Frobenius werd geamputeerd, beloonde deze laatste hem met de aanstelling tot stadsgeneesheer, waarbij ook het recht op doceren aan de universitaire medische faculteit werd toegekend. In plaats van het gebruikelijke Latijn, gaf Paracelsus lezingen in zijn Zwitsers-Duitse dialect waarbij hij de antieke medische autoriteiten verwierp ten voordele van eigen ervaring en dit bekrachtigde door Avicenna's *Canon* in het vuur te gooien. Door deze tegendraadse gedragingen en het wegvallen van zijn persoonlijke bescherming als gevolg van de plotse dood van Froben in oktober 1527 volgde een golf van spot en satire die hem zelfs de spotnaam 'Cacophrastus' opleverde. Na zijn gedwongen vertrek uit Basel en een tweede reeks reizen door Europa stierf hij in 1541 op 48-jarige leeftijd te Salzburg.[206]

Gezien de overeenkomsten in gedrag en theatrale acties, onstuimige uitingen in de volkstaal en het verwerpen van geleerde voorouders en autoriteiten, was het niet zo verrassend dat sommigen Paracelsus als 'Luther medicorum' of medische hervormer bestempelden. Volgens Koyré stonden de geloofsovertuigingen van Paracelsus echter ver van het lutheranisme dat zijn symbolische start kende in 1517 met het vastnagelen van Luthers 95 stellingen aan de deur van de kerk van Wittenberg. Febvre sluit hier bij aan door in zijn inleiding op het werk van Koyré te poneren dat er tot in de 17de eeuw geen duidelijk onderscheid te bekennen was tussen katholieken en protestanten; er was enkel een wereld die gekenmerkt werd door vertwijfeling en de stem van Luther die men niet langer kon negeren.[207] Verder merkt Pagel op dat Luther vooral begaan was met het preken van een nieuw religieus dogmatisme dat gebaseerd was op het afwijzen van menselijke activiteit en vrije wil, terwijl Paracelsus als pacifist en verdediger van het gewone volk geloofde in de vrije wil. Net als

[204] W. Pagel, *Paracelsus. An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance,* Basel, S. Karger AG, 1958, p. 6-10.
[205] *Ibidem*, p. 11-14.
[206] *Ibidem*, p. 19-22.
[207] A. Koyré, *Mystiques, Spirituels, Alchimistes du XVIe siècle allemand*, Parijs, Librairie Armand Colin, 1955, p. 8-9, 79.

Sebastian Franck (1499-1543) en Hans Denck (ca. 1495-1527) verdedigde hij vooruitgang en hervorming zonder geweld.[208]

5.3 Auteur

Het kiezen van een onafhankelijke richting, weg van zowel de medische als theologische orthodoxie van zijn tijd, was een gewaagde en dappere onderneming die zich uitte in de geschriften en de levensloop van Paracelsus. In tegenstelling tot de academische artsen koos hij ervoor om rond te reizen en vele gebieden te bezoeken, niet enkel om te prediken of omwille van zijn zoektocht naar geschikte geneeskundige remedies, maar ook omdat hij vaak gedwongen werd de stad of streek te verlaten. Zijn ontwrichte levenspatroon mocht dan wel ongebruikelijk lijken voor de professionele tegenhangers met een gevestigde carrière, maar het reizende bestaan was een gangbaar element in het contemporaine leven van vele nonconformisten.[209]

Aangezien Paracelsus geen vast onderkomen had en geen stabiele tewerkstelling, was een carrière als auteur een waardige tweede mogelijkheid.[210] Hij leefde in een tijd van ongeziene druk- en publicatiemogelijkheden en vooral onder invloed van het lutheranisme kenden de jaren 1520 een krachtige toename in het aantal gedrukte werken dat op de markt kwam. Na enige tijd nam de invloed van het lutheranisme in de drukkerswereld af, maar opvallend was de voortdurende bloeiende medische boekproductie die kenmerkend werd voor de hele eerste helft van de 16de eeuw.

5.3.1 Naam

Voor wie een publieke carrière beoogde ten tijde van het humanisme was het essentieel om zorgvuldig na te denken over alle aspecten van zelfrepresentatie en bijgevolg ook van belang een treffende naam te kiezen om respect af te dwingen of status te verhogen.[211] Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim stond hier in een sterke positie, want hij was in het bezit van een respectabele naam die hem verbond met de Zwabische familie Bombast von Hohenheim. Tot aan zijn verblijf in Bazel was Theophrastus von Hohenheim dan ook een voldoende waardige benaming. Wanneer zijn onorthodoxe praktijken hem echter de beschimping 'Cacophrastus' opleverden, koos hij voor 'Paracelsus', enerzijds

[208] Over Franck en Paracelsus, hun mogelijke ontmoeting in Nüremberg in 1529 en het samengaan van hun antidogmatische religieuze attitude, zie: F. Strunz, *Theophrastus Paracelsus, sein Leben und Seine Persönlichkeit*, Leipzig, E. Diederich, 1903, pp. 60-4.
[209] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 25.
[210] *Ibidem*, p. 14.
[211] *Ibidem*, p. 36-38.

als een ruw substituut voor en klassieke vertolking van 'Hohenheim', anderzijds om Cornelius Celsus te overtreffen. Zijn voorkeur voor het prefix 'para' blijkt ook uit de titels van zijn belangrijkste werken '*Paramirum*' en '*Paragranum*'. De vermelding 'Paracelsus' verscheen voor het eerst in een politiek-astrologisch traktaat, terwijl de eerste medische practica de originele benaming 'Theophrastus von Hohenheim' behielden. Met het verschijnen van '*Die Grosse Wundarznei*' in 1537 droeg een geneeskundig werk voor het eerst de opmerking 'dokter Paracelsus'.[212]

5.3.2 Publicaties

Er waren drie sectoren waarin Paracelsus als auteur zijn geluk kon beproeven: de academisch-humanistische werken, de technische geschriften en de korte traktaten.[213] Gezien zijn voorkeur voor het 'nieuwe' leek de optie van de praktische handboeken een voor de liggende keuze, aangezien deze technisch-wetenschappelijke werken een recente ontwikkeling kenden, wat voornamelijk de verdienste was van geïmmigreerde ondernemers.[214] Deze laatste vertrouwden aanvankelijk op de publicaties van geschriften van middeleeuwse oorsprong, maar zagen algauw de voordelen in van compilaties of andere innovatieve werken. Paracelsus opteerde voor de volkstalige handleidingen met technische en wetenschappelijke informatie over allerhande specialismen, omdat deze beknopt, goedkoop, nuttig en toegankelijk waren voor een groot publiek. Daarnaast herkende hij ook de voordelen van de *Flugschriften* of pam-fletten die vooral voor religieuze en sociale doeleinden gebruikt werden en vaak handelden over bovennatuurlijke tussenkomsten die de mensen angst en onzekerheid inboezemden zoals epidemieën, monstrueuze wezens, hemelse en meteorologische formaties die leidden tot extreme weersomstandigheden, overstromingen of aardbevingen.[215] Met het oog op directe herkenning en naambekendheid kreeg de eerste medische publicatie van Paracelsus een der-gelijke flexibele en populaire pamfletvorm en het bleef ook beperkt tot dit medium voor wat betreft het succes dat hij verwierf tijdens zijn auteursleven.[216]

5.3.3 Bronnen

Paracelsus was een onderlegd man, een *chyrurgus* of praktiserend geneesheer die de antieke doctrines en het gebruik van Latijn voor intellectuele aangelegenheden verwierp, maar

[212] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 39-41.
[213] *Ibidem*, p. 42.
[214] *Ibidem*, p. 47.
[215] *Ibidem*, p. 49.
[216] *Ibidem*, p. 50.

bovenal een empirist die vertrouwde op ervaring en observatie van de natuur. Hij bood een radicaal alternatief voor de orthodoxe geneeskunde van de universiteiten, onder meer omdat hij zich verzette tegen geleerde artsen die vertrouwden op Galenus en Hippocrates, door Avicenna's *Canon* in het vuur te gooien en vooral door zijn opmerking dat de klassieke auteurs niet onaantastbaar zijn.[217] *'Verandering van klimaat en levenswijze kunnen nieuwe ziektevormen doen ontstaan'*, zo schreef hij in zijn Defensiones, '*en daarom mag men zich niet blindstaren op boeken die al 2000 jaar oud zijn, want in de wetenschap en de praktijk heeft ook het heden recht op een plaats'*.[218]

Paracelsus haalde zijn kennis dan ook niet uit geschriften, maar leerde ze van oude vrouwen, tovenaressen, populaire praktijken, traditionele recepten en methodes van ambachtsmannen die hij tijdens zijn reizen leerde kennen. Verder steunde zijn kennis op mythologie, folklore, spreekwoordelijke wijsheden, fabels en gezegden. Op een manier was het een poging om orale kennis, ambachtskennis en geheime of halfverboden praktijken (zoals alchemie en magie) in de wereld van de literaire cultuur te plaatsen.[219]

De kritische opmerkingen van Paracelsus tegen de klassieke invloed op de academische geneeskunde waren analoog met de scherpe uitspraken aan het adres van de hegemonie van Rome over de kerk. Zijn geschriften reflecteerden de algemene cumulatieve klachten aangaande alle niveaus en instanties van de Duitse samenleving die volgens hem getransformeerd waren in uitbuitingssystemen ten gevolge van de toenemende commercialisering en comodificatie in zowel de kerkelijke als de seculiere sfeer. De concentratie aan rijkdom in de handen van slechts enkele personen en de onmacht van de armen om aan de exploitatie te ontkomen druiste volledig in tegen de principes van de christelijke vrijheid die Paracelsus omarmde. Als aanhanger van de apostolische levenswijze en de primitieve kerk gebruikte hij het oud testamentaire beeld van de *Magi* die aanwezig waren bij de geboorte van Jezus in Bethlehem om zijn boodschap kracht bij te zetten: zij boden Christus bij diens geboorte de meest waardevolle geschenken, maar aspireerden daarmee enkel het ware geloof en niet het belang van materiële zaken.[220]

De voornoemde elementen die karakteristiek waren voor het leven en werk van Paracelsus leverden hem een kwalijke reputatie en een demonisering van zijn persoonlijkheid op. Doordat de maatschappelijke gevestigde humanistische leiders hun schijnbaar onaantastbare positie wilden behouden en zich niet zomaar lieten beledigen door de uitdaging van iemand die lager stond in rang of klasse, deden heel wat geruchten de ronde over zijn overmatig

[217] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe,* New Haven & London, Yale University Press, 1997, p. 103.
[218] T. von Hohenheim, *Sieben Defensiones (Antwort auf etliche Verunglimpfun-gen seiner Misgönner) und Labyrinthus Medicorum Errantium (Vom Irrgang der Aertze), 1538 (eingeleitet und herausgegeben von Karl Sudhoff)*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1915, p. 8.
[219] A. Wear, R.K. French & I.M. Lonie, The Medical Renaissance of the Sixteenth Century, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. xv.
[220] V. Nutton, "Humanist Surgery", in: A. Wear, R.K. French & I.M. Lonie, The Medical Renaissance of the Sixteenth Century, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 83-86.

drankgebruik en vreemde kleding- en leefgewoontes.[221] Ondanks de meer tolerante houding die gecreëerd werd ten opzichte van natuurlijke magie dankzij de wetenschappelijke procedures en positieve utilitaristische toepassingen van natuurlijke filosofen als Albertus Magnus, Roger Bacon en de Italiaanse neoplatonisten van de late 15de eeuw, bleef de identificatie van natuurlijke magie met hekserijbeschuldigingen voortleven. Op basis van hun diepgewortelde visie op magie als een onwettige, heidense en bijgelovige kunst identificeerden de leden van het establishment Paracelsus daarom als een vervaarlijk waarzegger zonder enige opleiding.[222] Onverschrokken diende deze laatste hen echter van antwoord door te verwijzen naar Christus en diens volgelingen die de basisprincipes van het geloof hadden vastgelegd zonder dat ze een opleiding of studie hadden genoten. Verder was het ook belangrijk om in navolging van hen het levende woord te verkondingen in plaats van zich te concentreren op de dode letters in geschriften van priesters, kerkvaders en theologen.[223] Zulk een woordenschat en de associaties met dwaasheden en misbruiken om rijken en machtigen te kleineren, waren contemporaine gangbare toepassingen, zowel in de praktijken van het populaire amusement en omkeringsrituelen zoals carnaval en de gilde van de blauwe schuit, als in de verfijnde traditie zoals in *Das Narrenschiff* van Sebastian Brant of *Moriae Encomium* van Desiderius Erasmus. Vanuit de literaire sfeer is het ook relevant om de hernieuwde interesse in de klassieke satire te vermelden. Vooral de werken van de Griekse satiricus Lucian van Samosata dienden niet enkel als letterkundig model, maar waren ook inhoudelijk interessant aangezien ook hier de draak werd gestoken met artsen en filosofen.[224]

Net als bij toenmalige neoplatonisten was zijn universum een levende eenheid waarin overal occulte of magische krachten aan het werk waren. Hoewel hun wereldvisie dus grotendeels compatibel was en Paracelsus duidelijk affiniteiten vertoonde met figuren als Marsilio Ficino, Giovanni Pico della Mirandola en Cornelius Agrippa von Nettesheim, is er bijzonder weinig bewijs van een specifiek gebruik of vertrouwen op hun geschriften. Webster merkt op dat de middeleeuwse Duitse mystieke, magische en alchemistische ideeën sterk doorleefden in het werk van Paracelsus, maar de mate van afhankelijkheid van specifieke literaire bronnen tot op heden nog niet werd aangetoond en dus giswerk blijft.[225]

[221] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 19-22.
[222] *Ibidem*, p. 63-64.
[223] K. Bieger, *De Invocatione Beatae Mariae Virginis. Paracelsus und die Marienverehrung*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1990, p. 43.
[224] B. Könneker, *Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus*, Wiesbaden, Steiner, 1966, 390 p.
[225] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 110-5.

5.3.4 Volkstaal

De populaire technische publicaties van Paracelsus hadden niet alleen een vorm die geschikt was om een groot publiek te bereiken, maar demonstreerden daarnaast ook het potentieel van een onopgesmukte uiteenzetting in de volkstaal. Op basis van toenmalige gangbare opvattingen argumenteerde Paracelsus dat het gebruik van vreemde en obscure talen enkel een middel was voor opzettelijke verduistering en misleiding, met als gevolg dat de patiënten vervreemden van hun artsen.[226] In zijn visie was het echter noodzakelijk dat alle aspecten van de natuurlijke filosofie en de geneeskunde toegankelijk waren voor iedereen, vandaar zijn keuze voor de Duitse volkstaal, die gepaard ging met een ideologische weergave van zichzelf als 'een filosoof van het Duitse type'.[227] Webster heeft in zijn naslagwerk duidelijk aangetoond uit welke aspecten van het Paracelsistische corpus deze beeldvorming blijkt. In de eerste plaats zijn er de negatieve uitlatingen over de grote toevloed van zogenaamde bederfelijke, dure en vreemde geneesmiddelen in Duitsland en de pogingen om de waarde van goedkope en lokale producten te promoten. Omdat ook de academische geneeskunde zich baseerde op theorieën van lang vervlogen tijden en veraf gelegen gebieden, opperde Paracelsus voor de ontwikkeling van een eigen medisch systeem dat geschikt was voor de specifieke omstandigheden in de Duitstalige gebieden. Tot slot was de volkstaal ook het meest geliefde communicatiemiddel van de Duitse mystici, de reformatoren en de radicalen en indien het zijn dienst bewees in gewichtige geloofszaken, was het zondermeer ook geschikt voor praktische en technische doeleinden.[228]

5.3.5 Bibliografie

Slechts enkele van de vele geschriften van Paracelsus werden gepubliceerd tijdens zijn leven, waaronder een practicum over astrologische voorspellingen, een traktaat tegen het gebruik van guaiacum (1529), *Von der Frantzösischen Kranckheit drey Bücher* (1530), een werkje over balneologie geheten *Bad Pfäfers* (1535) en *Die Grosse Wundarznei* (1536).[229]

Op basis van een decreet van de medische faculteit van Leipzig werd een verbod uitgevoerd tegen het drukken van Paracelsus' geplande acht boeken over de Franse ziekte. Verder schreef hij onder meer *Tartarus* (1527-8), *Paragranum* (1529-30) over natuurlijke filosofie, astronomie, alchemie en theologie als de vier steunpilaren van de geneeskunde, alsook *Opus Paramirum* (1531), *Astronomia Magna* of *Philosophia Sagax* (1537), *Carinthische Trilogie* (1538) en

[226] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 56.
[227] *Ibidem*, p. 56.
[228] *Ibidem*, p. 56-58.
[229] B. Aschner, *Sämtliche Werke. Nach der 10bändigen Huserschen gesamtausgabe (1589-1591) zum erstenmal in neuzeitliches Deutsch übersetzt. Mit einleitung, biographie, literaturangaben und erklärende anmerkungen versehen*, Jena, Gustav Fischer, Verlag, 1926, p. xxxvi-xxxvii.

Sieben Defensiones (1538).[230] Deze en overige handschriften, als daar zijn de acht boeken over de Franse ziekte en *Labyrinthus Medicorum*, werden in de decennia na zijn dood ijverig verzameld en in delen heruitgegeven door vroege paracelsisten als Adam von Bodenstein, Michael Schütz (Toxites), Johann Schultheiβ von Berg (Johannus Scultetus Montanus) en vele anderen.[231] Nadien zagen de verzamelde edities het licht, waarbij deze van John Huser von Waldkirch in Baden de eerste en enige volledige bleef tot de veertien volumes van Sudhoff verschenen in 1922 en 1933. Verder zijn ook nog *'Theophratus Paracelsuss. Eine kritische Studie'* van Friedrich Mook, John Ferguson's *'Bibliographia Paracelsica'* en Aschners *'Sämtliche Werke'* van belang.[232]

5.4 Filosofie & ideologie

Uit het werk van Paracelsus blijkt duidelijk zijn kennis en invloed van de middeleeuwse alchemistische geschriften. Het uitgesproken doel van de alchemie was het vinden van de steen der wijzen die de transmutatie of het omzetten van onedele metalen in goud mogelijk maakte en zo zou bijdragen tot het levenselixir dat de mens onsterfelijkheid bezorgde. Ook Debus is het eens met de algemene consensus over de oorsprong van alchemie als een fusie van verschillende concepten uit het nabije en verre oosten en het Latijnse westen die niet enkel terug te vinden zijn in filosofische werken, maar ook in praktisch gerichte teksten binnen bepaalde ambachtstradities.[233] Al gauw kreeg dit ook een religieuze inslag, waardoor de beoefening ervan beperkt bleef tot een kleine kring van ingewijden die ervan overtuigd was een geheime traditie verder te zetten. In het westen kende de alchemie haar hoogtepunt in de 13de eeuw dankzij de literaire productie van Albertus Magnus (ca. 1193-1280), Roger Bacon (1214-1294), Arnould de Villeneuve (1235-1312) en Raymondus Lullius (1235-1315).[234]

Deze oude en respectabele wetenschap rond diepzinnige en verheven kwesties die heilzaam was voor de hele mensheid, maar slechts beoefend kon worden door een beperkte begaafde elite werd vaak 'beveiligd' door moeilijke toegangsvormen als vreemde woorden, symbolen, geheimschrift, beeldspraak of het weglaten van bepaalde processtadia, zodat de 'onwaardigen' er niets van begrepen en de geheimen niet bezoedeld werden door de morele status van de gebruikers. Naast hermetische, gnostische en (neo)platoonse denkbeelden had ook

[230] W. Pagel, *Paracelsus. An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance,* Basel, S. Karger AG, 1958, p. 23-28.
[231] Voor een bibliografie van de paracelsisten in de 16de eeuw, zie: K. Sudhoff, "Ein Beitrag zur bibliographie der paracelsisten im 16. Jahrhundert", in: *Centralblaat für bibliotheksswesen*, 1893, 10, p. 316-26 & 385-407.
[232] De gids voor de edities van Paracelsus is: K. Sudhoff, *Bibliograhpia Paracelsica*, Berlijn, Georg Reimer Verlag, 1894 & W. Pagel, *Paracelsus, An Introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basel, S. Karger, 1958., 368 p.
[233] A.G. Debus, *The Chemical Philosophy. Paracelsian Science and Medicine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,* New York, Science History Publications, 1977, p. 4-7.
[234] C. Vandenghoer et al (eds.), *300 Jaar Chemie te Leuven, 1685-1985,* Tentoonstelling in de Universiteitshal, 14 november – 7 december 1985, Leuven, J. Roegiers, 1985, p. 35.

de christelijke heilsgeschiedenis de alchemistische traditie beïnvloed. Om de natuurprocessen te kunnen ondersteunen en bevorderen, moest de alchemist namelijk een goede kennis hebben van de schepping, maar voor dit inzicht diende hij te vertrouwen op God en een vroom en deugdzaam leven te leiden. Een ander aspect van de alchemie is de combinatie van theorie en praktijk. In de traktaten treft men daarom vaak de vorm van een tweeluik aan, met enerzijds een natuurfilosofi-sche of theoretische bespiegeling van de materiële wereld en anderzijds een 'practica' van recepten, die in zeer beknopte vorm instructies meegeven voor bepaalde alchemistische doeleinden. [235]

Op basis van het alchemistische gedachtegoed was Paracelsus in staat chemische mutaties te verklaren. Dit had tot gevolg dat de vier traditionele elementen volledig irrelevant geworden waren en daarom steunde zijn theorie van materie op drie andere primaire principes, de *tria prima* zout, zwavel en kwik of mercurius. Bovendien claimde hij dat elk redelijk persoon op basis van experimenteel bewijs het bestaan van deze principes en zijn nieuwe theorie kon aanvaarden en dit trachtte hij aan te tonen met het voorbeeld van een brandende twijg. Het brandproces was daarbij het werk van zwavel, de rook stelde kwik voor en de resterende as stond voor zout.[236]

Een ander aspect in de filosofie van Paracelsus is zijn visie op kosmologie, theologie, natuurlijke filosofie en geneeskunde in het licht van een correspondentie tussen macrokosmos en microkosmos. Speculaties over deze analogie waren al aanwezig in presocratische, platoonse en middeleeuwse geschriften, maar Paracelsus was de eerste om er zijn hele systeem van kennisverwerving op te baseren. Net als bij Ficino was zijn universum een levende eenheid waarin overal occulte of magische krachten aan het werk waren en waarbij god via astrale uitwasemingen tussen de twee werelden alle dingen op aarde van een teken of 'signatuur' had voorzien. Door middel van een sympathische attractie tussen een extern object en het innerlijke van dat particuliere object in de constitutie van de mens, kon men kennis opdoen en verzamelen, niet in de hersenen, maar in het hemelse lichaam of het *astrum* binnen in de mens.[237]

Het was de religieuze plicht van de priester-geneesheer of natuurlijke magiër om de schepper een dienst te bewijzen door op zoek te gaan naar de signaturen, maar zulke kennis werd enkel verkregen door goddelijke gratie, directe mystieke ervaring en persoonlijke observatie van de natuur. Gebed, geloof en het leiden van een deugdzaam leven vormden op die manier de basis van de paracelsistische filosofie, terwijl de grote werken van de natuur of *magnalia naturae* en de goddelijke secreten zich enkel openbaarden in een droom- of trance-

[235] A. Van Gijsen, *Joos Balbian en de steen der wijzen. De alchemistische nalatenschap van een zestiende-eeuwse arts*, Leuven, Peeters, 2004, p. 28-29 & 40-47.
[236] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 133-37.
[237] W. Pagel, *Paracelsus, An Introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basel, S. Karger, 1958, p. 50-1.

toestand die werd aangemoedigd door een sterke wil en verbeeldingskracht.[238] Het feit dat het verwerven van die kennis afhankelijk was van goddelijke gratie doet denken aan het typisch joods-christelijk thema van de totale afhankelijkheidsrelatie zonder garanties. In een maatschappij die steeds meer gericht was op technische handelingen ging het beleven van deze relatie volgens Brann nauw samen met zelfstandige spirituele oefeningen om op zoek te gaan wat God verlangde.[239]

Ook de studie en kennis van magie, de kabbala en hun gerelateerde disciplines werd in alle geschriften van Paracelsus aangeprezen en gerechtvaardigd op basis van bijbelse precedenten en in het bijzonder de functie van de *Magi* of drie koningen.[240] Vanaf de middeleeuwen kende de negatieve invulling van de rol van de *Magi* als verdoemden een zekere ontspanning en bij Paracelsus konden ze fenomenen van bovennatuurlijke aard verklaren, waardoor ze behoorden tot de spirituele uitverkorenen voor de apostolische missie. Door zijn visie op magie te verbinden met het evangelische geloof kon hij zich distantiëren van beoefenaars in tovenarij en idolatrie. Zoals de meest aanhangers van de natuurlijke magie bood ook Paracelsus een verklaring van verborgen krachten in termen van occulte eigenschappen of hemelse invloeden. Een contemporaine magiër opereerde volgens hem dan ook volledig binnen de eerbare traditie van de *Magi*, maar kon deze verheven status enkel verwerven door een volledige intellectuele heroriëntatie naar spiritueel inzicht en altruïsme. Dit vereiste naast discipline en doorzettingsvermogen ook het verlaten van de voormalige overtuigingen en het omhelzen van filosofie, alchemie en astronomie. Met deze drie kunsten als basis kon men overstappen naar de studie van magie en de kabbala. Deze laatste bevatte volgens Paracelsus de geheimen die God had doorgegeven aan Mozes en nadien vastgelegd waren in een traditie die generaties lang werd bewaard in een selecte kring van wijzen, omdat de kostbare waarheden niet geschikt geacht werden om aan de gehele mensheid te openbaren. Bijgevolg werden de waardevolle secreten enkel onthuld aan diegene met de juiste kwaliteiten en wijsheden en dit gebeurde vooral tijdens het slapen.[241]

De verhouding tussen God en de natuur was een belangrijk thema in de Renaissance, waarbij geen enkele geleerde er van uitging dat de natuur autonoom was. Daarbij was men bovenal begaan met het zoeken van de juiste manier om handelingen van het menselijk lichaam geloofwaardig in te passen in de geschiedenis. Deze praktische of niet-talige daden werden uitgeoefend met of op een individueel ding, dat in die tijd het 'brandpunt' van geheime of occulte krachten was geworden. Hiervoor bood theorie geen uitweg, want algemene begrippen werden beschouwd als een product van de menselijke geest en bijgevolg is het ge-

[238] A.G. Debus, *The Chemical Philosophy. Paracelsian Science and Medicine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,* New York, Science History Publications, 1977, p. 46-60.
[239] N.L. Brann, "Trithemius, Cusanus and the will to the infinite: a pre-faustian paradigm", in: *Aries, Journal for the study of the Western Esotericism*, Leiden, Brill, 2002, 2 (2), p. 161.
[240] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 65-67.
[241] *Ibidem*, p. 156-63.

bruik ervan conventioneel bepaald en berust dit louter op naamgeving (nominalisme) of op het idee van gelijksoortigheid (conceptualisme). In de vroege en hoge middeleeuwen poneerde het nominalisme dat menselijke kennis onmogelijk was, want indien aan universalia geen status werd gegeven, waren de begrippen ervoor niet representatief. Opdat wetenschapsbeoefening mogelijk zou zijn, moest men dus steeds een brug slaan tussen de natuurlijke realiteit en de begrippen, die creaties zijn van de menselijke geest.[242] De oplossing voor deze vertrouwenscrisis ten aanzien van dingen lag in het creëren van geheimen waarvan men kon geloven dat ze reeds acties bepaalden.[243] In het geval van Paracelsus was dit de gigantische bood-schap die door God via signaturen achtergelaten was in de wereld. Met behulp van twee toe-laatbare occulte kunsten, enerzijds de ware astrologie die de ziel in contact bracht met de pla-netaire hogere sferen en anderzijds de ware alchemie die de zuivering van de ziel nastreefde, konden steeds weer nieuwe stukjes van de geheimen ontdekt en verwoord worden. Ook wanneer de Renaissance wordt benoemd als de periode waarin de mens en diens kracht in het universum centraal stond, blijkt Paracelsus duidelijk een kind van zijn tijd te zijn, gezien zijn overtuiging dat de mens in staat is alle materiële en spirituele zaken te concentreren in diens microkosmische natuur.

5.4.1 Belang van context

Voor enig inzicht in het radicale hervormingsprogramma van Paracelsus is een uiteenzetting vereist van de onrustige omstandigheden waarin hij leefde. Er heerste een gezondheidscrisis naar aanleiding van hongersnoden en de opkomst van oncontroleerbare vreselijke 'nieuwe' ziekten zoals de pest en syfilis. Verder kende de vroege 16de eeuw ook politieke onrust door de dreiging voor het westen van de Turkse Ottomanen die de poort van Wenen hadden bereikt, sociale onrust die zich uitte in de Duitse Boerenoorlog, religieuze onrust door het nieuwe gedachtegoed van de Reformatie en andere radicale hervormers dat de kop opstak en daarbovenop het ontluikende kapitalistische exploitatiesysteem en de materiële visie die dit met zich mee bracht. Bovendien konden de autoriteiten omwille van een verzwakte interne stabiliteit geen standvastig antwoord bieden op deze problemen en uiteindelijk resulteerde de collectieve angst in een vertrouwenscrisis.

In zijn recente monografie '*Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*'[244] benadrukt Charles Webster het belang van deze context als uitgangspunt voor het wereldbeeld en de filosofie van Paracelsus als hervormer. Het was een periode waarin velen een pessimistische conclusie schetsten in hun verklaring van de toenmalige omstandigheden met

[242] G. Harinck, W. Berkelaar & L. Winkeler (eds.), *Christelijke Encyclopedie*, Kampen, Kok, 2005, 2025 p.
[243] S. Vanden Broecke, *Onderzoekseminarie Vroegmoderne Periode. Een voorlopige Synthese*, 2008, p. 2-4.
[244] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, 326 p.

waarschuwingen voor het einde der tijden of de zware beproevingen die zouden volgen na het goddelijk oordeel. Dit waren hypotheses die zowel bij de katholieken, protestanten als radicalen een succesvolle impact hadden dankzij de intellectuele geloofwaardigheid die eraan werd toegekend. Uit Paracelsus' geschriften blijkt niet alleen de realiteit van een beschaving in verval, maar ook de poging van een analyticus om een inzicht in en een interpretatie van de vertrouwenscrisis uiteen te zetten. Door een eigen apocalyptische visie te ontwikkelen op basis van een radicale vernieuwing dat als constructief eindpunt tegenover de vele pessimistische ontknopingen stond, kon hij zich vestigen als een creatief en onafhankelijk denker.[245]

5.4.2 Oud versus nieuw

De heersende verontwaardiging en sociale onrust van zijn generatie enerzijds en de basismotivatie en algemene oriëntatie naar hervorming anderzijds versterkten zijn twijfels over de geloofwaardigheid van de courante contemporaine overtuigingen en praktijken. Consistent met de boodschap van het nieuwe testament (Cor. 2, 5:17) geloofde Paracelsus dan ook dat verzoening met God enkel bereikt kon worden door een volledige verwerping van het oude en een totale insluiting van het nieuwe.

De uitgebreide kritische opsommingen van wanpraktijken en mistoestanden in de geschriften van Paracelsus indiceren volgens Webster de noodzaak om zulke zaken eerst en vooral te kunnen herkennen, om ze nadien te vermijden en zo de weg naar verlossing te kiezen.[246] Heel wat geleerde beroepen waren het mikpunt van zijn woede, spot en minachting omdat hij geloofde dat de crisisomstandigheden waarin hij leefde, veroorzaakt waren door tussenkomst van valse apostelen die in de gedaante van monniken en priesters, edelen, handelaars en koopmannen een complot smeedden om armen en zieken te bedriegen.[247]

Algauw werd bekend dat de geschriften van Paracelsus ook een explosieve aanklacht inhielden tegen de humanistische artsen, welke hij slaafse afhankelijkheid van de klassieke autoriteiten verweet en hoewel men er grotendeels in slaagde de publicatie van zijn werken te voorkomen, konden zijn ideeën zich verspreiden in de vele gebieden die hij bezocht tijdens zijn reizen. In zijn ogen was het basisprobleem van de orthodoxe geneeskunde dat de opleiding al meer dan 1000 jaar onveranderd was gebleven, terwijl de moderne tijd duidelijk gekenmerkt werd door wijzingen in het kosmisch systeem, nieuwe dreigingen en ziektes die een eigen naam, verklaring en behandeling vereisten. Het leek dan ook totaal onrealistisch

[245] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 8-9.
[246] *Ibidem*, p. 77.
[247] *Ibidem*, p. 94-101.

dat een geneeskundige praktijk van de antieken nog toegepast kon worden op de omstandigheden van zijn tijd.[248]

Het idee van een breuk met het verleden werd nog verder versterkt door de veranderende omgeving van de moderne wereld waarbij een steeds toenemende bevolking de wijsheid van God langzaamaan had verloren. Afgeleid uit de miserabele omstandigheden waarin Europa zich bevond in het begin van de 16e eeuw, was Paracelsus ervan overtuigd dat dit schijnbaar onherroepelijke vervalproces op dat moment zijn hoogtepunt bereikte.[249] Zijn werk als arts en auteur was dan ook een soort van reddingsboei voor diegene – beoefenaars en patiënten – die bereid waren de antieke doctrines overboord te gooien en de behandeling van ziekten te baseren op een authentieke kennis van de natuur. Zelfs in zijn technisch en praktisch gerichte werken blijkt duidelijk de invloed van Paracelsus' ethische en religieuze beschouwingen, want de Schepper was de legitieme basis voor dit inzicht in de natuur en daarom was directe ervaring en motivatie van hart en geest een noodzakelijke vereiste. Webster merkt verder op dat de professionele incompetentie volgens Paracelsus het product was van het toenmalige economische systeem en dat zowel competentie als verlossing daarom enkel mogelijk waren voor iemand die trouw de boodschap en het voorbeeld van Christus en zijn volgelingen naleefde door een strenge ascetische en apostolische levenswijze, gericht op praktische doelen zoals het helpen van armen en zieken en het liefhebben van de medemens in het algemeen.[250]

Omwille van de crisiscontext wou Paracelsus met zijn geschriften bijdragen aan een onmiddellijke verbetering voor de toekomst en daardoor maakte hij deel uit van de selecte kring aan uitverkorenen die de sociale en intellectuele reconstructie als roeping had. Zijn radicale hervormingsprogramma omvat het uitroeien van het oude om plaats te maken voor een nieuw religieus en seculier leven naar het voorbeeld van de primitieve kerk en evangelies. Een betere wetenschappelijke en geneeskundige kennis werd dan mogelijk door studie van de natuur en het Nieuwe Testament en in het kader van de radicale verschuiving naar een democratisering van het geloof kan elk individu inzicht en kennis verwerven door onafhankelijk ijverig onderzoek binnen zijn of haar capaciteiten, mits een constant sociaal activisme, onderdanigheid, nieuwsgierigheid en een sterke werkethiek.[251] Op die manier werd een positief en realistisch uitzicht geboden, een kans om de stand van zaken te veranderen in de korte periode die er nog restte voor het Laatste Oordeel.

De hervorming die Paracelsus voor ogen had, was zowel een persoonlijke als een gemeenschappelijke onderneming, want de eigen innerlijke vernieuwing door middel van een juiste levenswijze was niet voldoende voor de universele verbetering van omstandigheden

[248] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 102-107 & 117.
[249] *Ibidem*, p. 117.
[250] *Ibidem*, p. 103-109.
[251] *Ibidem*, p. 97 & 119-129.

waar hij als radicaal denker naar verlangde. Aangezien hij net als vele van zijn tijdgenoten een aanhanger was van de conventionele christelijke teleologische visie op geschiedenis, geloofde hij ook dat na de vele rampen, oorlogen en vernietigingen – elementen die reeds talrijk aanwezig waren in de omstandigheden waarin hij leefde – het einde der tijden zou aanbreken en de Antichrist over de wereld zal heersen. Tenslotte zou Christus terugkeren naar de aarde voor de stichting van het duizendjarige vrederijk en was de tijd voor het laatste oordeel aangebroken. Integraal aan Paracelsus' proces van vernieuwing was daarom de verwachting van een terugkeer van de perfecte condities zoals die bestonden in het begin der tijd, waarbij alle imperfecties van het materiële leven ongedaan gemaakt zouden worden, de wetenschappen, technische kunsten en geneeskunde volmaakt zouden zijn en er een herstel zou komen van de menselijke heerschappij over natuur.[252]

Het doel van Websters naslagwerk was precies om aan te tonen hoe Paracelsus er in slaagde een verklaring te bieden voor de turbulente en onrustige contemporaine context door zich op eenzelfde lijn te plaatsen met de profeten van de Schrift. Hij was er namelijk van overtuigd dat alle tijdsbepalingen en evenementen, waaronder ook onze eigen acties en handelingen, plaatsvonden binnen de context van een onherroepelijk plan der voorzienigheid en daarom leek het in zijn oog verstandig om samen met Johannes de Doper, de profeten en de apostelen te aanvaarden dat de Dag des Oordeels nabij was. Dit omvatte ook het verklaren en interpreteren van de moderne condities, iets wat hij aan de hand van zijn macrokosmos-microkosmos analogie kon toeschrijven aan de straf die voortkwam uit de minachting van God omtrent het menselijk wangedrag. De plotse opkomst van ziekten als syfilis behoorde dan tot de natuurlijke categorie van verschijningen, die hun oorsprong hadden bij de mens zelf en waarvan de tekenen met behulp van astronomie ontdekt konden worden. De meer ernstige straffen voor het kwaad van de mensheid werden direct door God zelf in het leven geroepen en deze fenomenen van bovennatuurlijke aard konden enkel ontdekt, verklaard en toegelicht worden door een selecte kring aan uitverkoren magiërs.[253] Dergelijke kennis openbaarde zich meestal in dromen en omwille van hun complexiteit en vreemd symbolisme bood Paracelsus als een van de uitverkoren magiërs enkele modelverklaringen voor de interpretatie van zulke visioenen, maar verder hamerde hij ook op de voorzichtigheid die geboden was voor bijvoorbeeld de voorbereiding en het verloop van de complexe alchemistische procedures. De kennis van zulke secreten vereiste inzicht in tijdsbepalingen, een hoge spirituele rechtschapenheid, nederigheid, verwondering over de fenomenen, doorzettingsvermogen en een strenge werkethiek.[254]

Het overheersend gevoel te leven in een onheilspellende breukperiode van de geschiedenis van de christelijke beschaving en de angst die dit met zich mee bracht, deed ook de

[252] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 131 & 210; zie ook Genesis 1:28 of Ps. 8:6.
[253] *Ibidem*, p. 211-4.
[254] *Ibidem*, p. 228-9.

vraag naar prognosticaties en practica toenemen en de grote schaal waarop deze werken gedrukt werden, wijst op een hongerig leespubliek.[255] In dit opzicht bood de radicale breuk met heersende instituties en doctrines, het geloof in de nabijheid van het gouden tijdperk met een culturele, sociale, technische en wetenschappelijke heropleving en de technische en ethische dimensies van het Paracelsianisme de nodige elementen om de contemporaine noodsituaties tegemoet te komen. Bijgevolg kwam Webster in zijn recente bijdrage over Paracelsus dan ook tot het centrale besluit dat een contextueel perspectief en vooral de aandacht voor de moeilijke tijden waarin Paracelsus leefde, van belang is om diens motivatie en beweegredenen voor de keuze en de uiteenzetting van zijn werk en wereldbeeld te begrijpen als een antwoord op de continue vraag naar verlossing van om het even welke aard.[256]

5.4.3 Geneeskundig systeem

In afwachting van die bevrijding die volgens Paracelsus in de nabije toekomst te wachten stond, was het belangrijk dat elke mens zijn roeping volgde en voortzette in de geest van rechtvaardigheid en zo bijdroeg aan een toename van de kennisverwerving. Vanuit zijn vocatie en motivatie die voortkwam uit de gedachte dat hij deel uitmaakte van een grote missie, ontwikkelde Paracelsus zijn eigen geneeskundig systeem dat speciaal ontworpen was om de vele uitdagingen van het apocalyptische tijdperk aan te kunnen.[257]

Paracelsus' geloof in de macrokosmos-microkosmos analogie stelde de mens voor als een kleine kopie van de aarde of van het universum als geheel. Een eerste gevolg van deze correspondentie was de verwerping van de traditionele geneeskunde van Galenus, waarbij ziekte veroorzaakt werd door een verbreking in het evenwicht van de humeuren of levenssappen. Aangezien in Paracelsus' visie tijd zorgt voor een continue verandering, verschilden de ziekten in zijn tijd van die van vroeger door verandering van klimaat en levenswijze en dit vroeg dan ook om andere remedies.[258] Ziektes waren volgens hem dan ook lokale storingen die het gevolg waren van externe oorzaken, waarbij een universele interactie aan het werk was die hij verklaarde door de theorie van assimilatie en sympathie met de hogere wereld.[259] Elke ziekte was daardoor een specifieke specie met een eigen entiteit, materiële structuur en functie en kon geassocieerd worden met bepaalde plaatsen, individuen en organen. De ex-

[255] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 218.
[256] *Ibidem*, p. 239.
[257] *Ibidem*, p. 212-7.
[258] T. von Hohenheim, *Sieben Defensiones (Antwort auf etliche Verunglimpfun-gen seiner Misgönner) und Labyrinthus Medicorum Errantium (Vom Irrgang der Aertze), 1538 (eingeleitet und herausgegeben von Karl Sudhoff),* Leipzig, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1915, p. 19-23.
[259] Voor een nuttige samenvatting van Paracelsus' medisch denken, zie: L.S. King, *The Growth of Medical Thought*, Chicago, University of Chicago Press, 1963, pp. 86-138.

trinsieke agent of *ens* die de ziekte veroorzaakte kon zowel een vergif, een astrale eigenschap, een bevel van god of het product van abnormale verbeelding zijn.[260]

Uit de stelling dat, net als het ziektecomplex zelf, ook de remedie ervoor even specifiek moet zijn, blijkt het tweede gevolg van de correspondentie tussen de mens en zijn omgeving, namelijk het belang van observatie. Hier doet de doctrine van de signaturen, die de verborgen verbindingen aangaven tussen de ondermaanse dingen, dienst als een morfologisch principe waarbij uiterlijke fysieke tekenen van bijvoorbeeld een bepaald kruid, zoals de kleur van de bladeren, de bloemen of de wortels, een opvallende overeenkomstige karakteristiek vertonen met een bepaalde ster, ziekte of orgaan.[261] Door het behandelen van zieke mijnwerkers, ontdekte Paracelsus het bestaan van zowel heilzame als schadelijke substanties in de nabijheid van de mijnen. Dit bracht hem tot het homeopathische principe dat in de bron van de ziekte ook telkens de geschikte remedie te vinden was, omdat enkel iets van gelijke aard in staat is dit te genezen: '*das ist aber wol geschehen, das seins gleichen das sein geheilt hat*'.[262] Als symbool voor verandering werd mercurius uitgeroepen tot het prototype van geneesmiddelen en bijgevolg moest deze specifieke eigenschap uit elke sympathisch overeenkomstige plant of chemische stof geïsoleerd worden. Voor de behandeling van syfilis werd reeds lang het gebruik van pommades met mercuriusextracten toegepast, zij het met de nodige neveneffecten als gevolg. Om deze wanpraktijken te vermijden, was het noodzakelijk de juiste expertise te bezitten om de zuivere van de niet-zuivere elementen te kunnen scheiden, want dit kon leiden tot een be-kering van een vergif in een niet-vergif. Door te verwijzen naar het experimentele bewijs van een kleine magneet die grotere dingen dan zichzelf kon aantrekken, verklaarde Paracelsus de mogelijkheid dat een kleine dosis een groot effect kon veroorzaken[263]. Dit bracht hem tot de bekende uitspraak: '*alle dingen zijn vergif, niets is zonder vergif, alleen de dosis maakt dat een ding geen vergif is*'.[264]

Gezien zijn visie op gezondheidsstoornissen was een doeltreffende therapie in de ogen van Paracelsus niet gebaseerd op het in evenwicht brengen van de humeuren, maar gericht op het afweren van externe oorzaken. De uitdaging voor de natuurlijke magiër en geneesheer was dan ook om de sympathieke krachten die hun oorsprong hadden in de hemelen, maar voor rechtschapen en wilskrachtige personen vrijelijk aanwezig waren op aarde, te mobiliseren in het genezingsproces. Op basis van het licht der natuur of het door god gegeven instructiemiddel via dromen en visioenen en een oprecht geloof en vertrouwen in de heilige

[260] W. Pagel, *Paracelsus, An Introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basel, S. Karger, 1958, p. 113 & 130-140.
[261] *Ibidem*, p. 142-7.
[262] T. von Hohenheim, *Sieben Defensiones (Antwort auf etliche Verunglimpfun-gen seiner Misgönner) und Labyrinthus Medicorum Errantium (Vom Irrgang der Aertze), 1538 (eingeleitet und herausgegeben von Karl Sudhoff),* Leipzig, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1915, p. 22.
[263] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic and Mission at the End of Time*, New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 147-50.
[264] T. von Hohenheim, *Sieben Defensiones (Antwort auf etliche Verunglimpfun-gen seiner Misgönner) und Labyrinthus Medicorum Errantium (Vom Irrgang der Aertze), 1538 (eingeleitet und herausgegeben von Karl Sudhoff),* Leipzig, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1915, p. 25

geest konden de uitverkoren enkelingen de invloed van de sterren overwinnen dankzij hun goddelijk ingegeven kennis.[265]

5.5 Besluit

Wanneer de Renaissance begrepen wordt als een literaire, artistieke en esthetische heropleving van de antieke oudheid, vindt men daarin geen geschikte plaats voor het gedachtegoed van Paracelsus, maar in het licht van de nieuwe visie op de mens en de ontwikkeling van diens ongelimiteerde activiteiten en handelingen vormt hij met zijn antropocentrische visie wel een ware component van deze periode. Walter Pagels werk uit 1958 is nog steeds een van de belangrijkste algemene studies over het leven en werk van Paracelsus en herkent dat deze laatste streefde naar de oplossing van de hiërarchische principes van zijn tijd die de individuele vrijheid belemmerden – zowel klerikaal als feodaal – en verder ook krachten toekende aan het individu die zelfs superieur waren aan die van de sterren.[266]

Dankzij de revolutie van de pamfletschrijvers ontstond een totaal nieuwe situatie waarbij om het even wie zich kon vestigen als een onafhankelijke getuige van een grote en continue heropleving van het geloof. Webster toonde aan dat deze *Flugschriften* vaak inzichten van bekwame en onafhankelijke denkers presenteerden en ook voor Paracelsus de meeste effectieve en commercieel succesvolle publicatiemethode bleken te zijn. Bovendien bood het een historische kans om praktische uitdrukking te geven aan het priesterschap van alle gelovigen en dat was voor hem en vele anderen vermoedelijk onweerstaanbaar. Zijn innovatieve programma en harde kritiek zorgden voor heftige meningsverschillen, maar het geloof in de mogelijkheid van een betere toekomst maakte dat hij onverschrokken zijn plannen en publicaties verder zette.

Aangezien het noodzakelijk was om de praktijk en handelingen geloofwaardig in te schrijven in de ene apocalyptische wereldgeschiedenis en een theorie slechts richting gaf aan het verleden en het heden, maar geen waarachtige uitspraken kan doen over de toekomst, ging men geheimen creëren waarvan men kon geloven dat ze reeds menselijke of andere acties bepaalden. Voor Paracelsus was het dan ook de plicht van elke mens om te zoeken naar de verborgen giften die de schepper op aarde had ingeplant. Met enige kennis van astrologie en het vermogen om de wil van God te vertalen via spirituele oefeningen, kon men kennis verwerven van de natuurlijke fenomenen, terwijl slechts enkele uitverkorenen via dromen en visioenen inzicht verkregen in bovennatuurlijke verschijnselen. Omdat het onmogelijk was God en de hele wereldgeschiedenis te kennen, maar de tijdgenoten van Paracelsus behoefte

[265] W. Pagel, *Paracelsus. An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance*, Basel, S. Karger AG, 1958, p. 58 & 66.
[266] *Ibidem*, p. 36-38.

hadden aan een houvast in moeilijke tijden, bood de leerstelling van deze hervormer, over de mogelijkheid dat de kennis van God stukje bij beetje ontdekt en verwoord kon worden door de mens, een positief en optimistisch uitzicht. In overeenstemming met zijn geloof in de correspondentie tussen macrokosmos en microkosmos, openbaarde hij een hervormd geneeskundig systeem dat in staat was de problemen en moeilijkheden van het apocalyptische tijdperk tegemoet te komen. Op de vraag in hoeverre Hermanni hierin meeging in diens traktaat over pokken, tracht het volgende hoofdstuk een antwoord te bieden op basis van een comparatieve tekstanalyse.

6. HERMANNI'S SECRETENBOEK

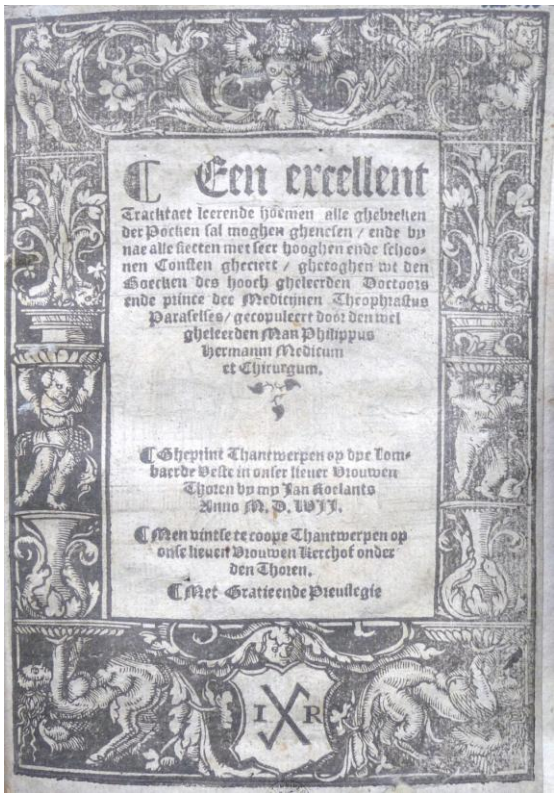
Een excellent
Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken
der Pocken sal moghen ghenesen / ende bynae alle sieeten met seer hooghen ende schoonen Consten gheciert / ghetoghen wt den Boecken des hooch ghelecrden Doctoors ende prince der Medicynen Theophrastus Paracelsus / gecopuleert door den wel ghelecrden Man Philippus Hermanni Medicum et Chirurgum.
Ghedruckt Thantwerpen op dye Lombaerde Veste in onser lieuer Vrouwen Thoren by my Jan Roelants Anno M. D. LVII.
Men vintse te coope Thantwerpen op onse lieuer Vrouwen Kerchof onder den Thoren.
Met Gratieende Pieuilegie
IR

Figuur 6.1: Titelblad van Hermanni's pokkentraktaat, met onderaan in de Renaissancistische rand het monogram IR van de drukker Jan Roelants. Uit: Philippus Hermanni, *Een excellent Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen (…)*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557.

6.1 Inleiding

Het hoofdstuk over geneeskunde bood met de casus over pokken een goed inzicht in de verschuivingen die kenmerkend waren voor de academische geneeskunde van de 16de eeuw. In het belang van het behoud van status op de concurrerende medische markt en een alleenheerschappij in doeltreffende therapeutische middelen trachtten de geleerden de efficiente empirische remedies door middel van theorie en methode te integreren. In de ogen van Paracelsus bood theorie echter geen zekerheden voor de toekomst en bijgevolg leverde de academische geneeskunde ook geen garanties op overleven. Volgens zijn leer kon men enkel door een oprecht geloof en een apostolische levenswijze kennis verwerven van de juiste remedie en het geschikte genezingsproces, op basis van het licht der natuur en de door God achtergelaten signaturen.

Uit het titelblad van Hermanni's traktaat (cf. figuur 6.1) blijkt diens belofte de lezer een praktijk te bieden voor het genezen van pokken op basis van het bestaande corpus van Theophrastus Paracelsus:

> *'Een excellent Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen / ende bynae alle siecten met seer hooghen ende schoonen Consten gheciert / ghetoghen uit den Boecken des hooch gheleerden Doctoors ende prince der Medicijnen Theophrastus Paraselses / ghecopuleert door den wel gheleerden Man Philippus Hermanni Medicum et Chirurgum'.*[267]

Op basis van een vergelijkende tekstanalyse wordt in dit hoofdstuk nagegaan hoeveel echt paracelsistisch materiaal Hermanni verwerkt heeft in zijn pokkentraktaat, of er afwijkingen zijn ten aanzien van zijn bron en hoe die al dan niet verklaard kunnen worden. Door terug te grijpen naar Paracelsus' profetische aspiraties wordt het dan ook mogelijk een antwoord te bieden op de vraag wat nu het 'secreet' is in de vroege paracelsistische secretenboeken.

6.2 Paracelsusreceptie

Als excentrieke Renaissancefiguur kan Paracelsus tellen, want hij veroorzaakte heel wat controverse bij zijn 16de-eeuwse tijdgenoten door zijn rondtrekkend bestaan en zijn radicale hervormingsideeën waarbij hij mystieke, magische en wetenschappelijke elementen verenigde in een gezamenlijke doctrine. Al snel kwam er een verbod op het publiceren van Paracelsus' geschriften, maar enkele jaren na zijn dood in 1541 ontstond een cumulatieve stroom aan gedrukte edities van de handschriften die hij - vaak onafgewerkt en onvolledig - had nagelaten. Vooral de tijdsspanne van 1558 tot 1570 werd door Thorndike als de Paracelsistische heropleving gemarkeerd.[268]

In het onderdeel over natuurwetenschappen, scheikunde en geneeskunde in *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de oudheid tot 1815* delen de auteurs Robert Halleux en Carmélia Opsomer echter mee dat er ook sprake was van een vroegere Paracelsusreceptie en volgens hen biedt het bestaan van een heelkundige school in Antwerpen een mogelijke verklaring voor het feit dat zijn ideeën vooral in Vlaanderen het vroegst verspreid werden. Hoewel over de Vlaamse aanhangers van Paracelsus slechts weinig geweten is, kan men uit het weinige onderzoek dat tot op heden is gevoerd toch vaststellen dat Hermanni's *Constelijck Distileer Boec* uit 1552 het eerste paracelsistische geschrift is dat in onze streken ter perse

[267] P. Hermanni, Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […], Antwerpen, Jan Roe-lants, 1557, titelblad, p. 1.
[268] L. Thorndike, *The History of Medieval Europe*, Boston, Houghton Mifflin, 1917, 686 p.

ging.[269] In 1553 volgden zijn *Peerle der Chirurgijen*, *Dat Secreet der Philosophijen* en *'Een Excellent Tracktaet'* over pokken.

Het daaropvolgende decennium verzorgde Martin Everaert (ca. 1540-1610), een geneeskundige en astroloog uit Brugge, de vertaling van Paracelsus' *Labyrinthus* (1563), *Spitalbuch* (1567) en *Drei Bücher von Wunden und Schaden* (1568). Verder was Pieter Hasschaert (of Hassard) van Armentières werkzaam als vertaler van *Die Grosse Wundartzney* (1566) en combineerde hij twee pesttraktaten van Paracelsus in *De Peste* (1570). Ten slotte zijn ook de inspanningen van de prins-bisschop van Luik en aartsbisschop van Keulen, Ernest van Beieren (1554-1612), die zich zijn hele leven lang als mecenas inzette voor de aanhangers van Paracelsus, vermeldenswaard. Onder zijn hoede konden Philippe Gheerincx (1549-1604), Thomas de Rye (ca. 1540-begin 17de eeuw) en Hendrik van Heer (1570-ca.1636) een vooruitgang bereiken in de analytische scheikunde.[270]

6.3 Comparatieve studie

Paracelsus bood een geneeskundig systeem dat als doel had de medische moeilijkheden van het apocalyptische tijdperk te overbruggen. Vandaar dat het gezien het contemporaine overheersende angstgevoel een logische keuze was om zijn nieuwe gedachtegoed voor het eerst te profileren in enkele medische traktaten die aandacht besteedden aan de plots opgekomen en ongekende bedreigende ziekte syfilis. Op basis van een uiteenzetting van Paracelsus' gedachtegoed aangaande deze besmettelijke aandoening is het mogelijk om verdere afwijkingen ten aanzien van de geleerde geneeskunde aan te stippen. Mits een comparatieve studie wordt uiteindelijk ook duidelijk hoeveel paracelsistisch materiaal verwerkt is in Hermanni's pokkentraktaat.

6.3.1 Publicaties

Een eerste opvallende gelijkenis blijkt uit de publicatievorm. *'Een excellent Tracktaet'* is met moderne kartonnen band en lederen rug een klein, goedkoop uitgegeven en eenvoudig drukwerkje voorzien van een titelrand (zie figuur 6.1) en slechts enkele houtsneden. Net als het oeuvre van Paracelsus behoort het tot de beknopte, praktisch gerichte handboeken die mede door het hanteren van de volkstaal nuttig en toegankelijk waren voor een groot publiek en dit vaak met directe herkenning en naambekendheid van de auteur als gevolg.

[269] R. Halleux, C. Opsomer & J. Vandersmissen (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België. Van de Oudheid tot 1815*, Brussel, Gemeentekrediet, 1998, p. 234-6.
[270] *Ibidem*, p. 235-7.

Voor wat een verhandeling betreft van syfilis en haar deelaspecten, komen drie monografieën van Paracelsus in aanmerking, volgens Sudhoff allen geschreven voor hij in 1528 Kolmar en het Elzasgebied verliet voor het meer noordelijke Neurenberg.[271] Na de laatste hand te hebben gelegd aan het voorwoord en de donatie die gericht was aan Lazarus Spengler, een invloedrijk lid van de stadsraad te Neurenberg, werd in 1529 *'Von der Französischen Krankheit drei Bücher'* gepubliceerd. Verder schreef hij in diezelfde periode *'Von Ursprung und Herkommen der Franzosen samt der Recepten Heilung, acht Bücher'*, een uitgebreid werk over de grond, oorsprong en genezing van syfilis, ook bekend onder de Latijnse titel *'De origine pustularum'*. Zoals reeds vermeld (cf. 5.3.5) werd op basis van een decreet van de medische faculteit van Leipzig een verbod uitgevoerd tegen het drukken van Paracelsus' acht boeken over de Franse ziekte. Voor zover Sudhoff kon nagaan, gingen deze dankzij de inspanningen van Adam von Bodenstein voor het eerst ter perse in 1564 te Straatsburg.[272] Een ander werk over de bijzondere bedrijvigheid die vereist was voor het behandelen van syfilis was hetzelfde lot beschoren. Dit *'Spital-Buch'* dat in 1562 voor het eerst gedrukt zou zijn geworden, handelt in vier delen over het misbruik in de behandeling met een nieuw middel op basis van kwikzil-ver, het fundament van de geneeskundige leerboeken, een dieetschema met de nodige infor-matie over de gemoedsgesteldheid van de zieke en tot slot over de juiste behandeling van wonden.[273]

De studie van Sudhoff naar de oudst overgeleverde publicaties biedt echter geen afdoende bewijs om te besluiten dat Hermanni het *'Spital-Buch'* (1562) en de acht boeken *'Von Ursprung und Herkommen der Franzosen'* (1564) niet als bron kon raadplegen voor zijn traktaat dat voor het eerst verscheen in 1553. Hoewel het bovendien zeer onwaarschijnlijk lijkt dat Hermanni deze werken in manuscriptvorm kon raadplegen, bood enkel een eigen comparatieve tekstanalyse voldoende zekerheid om deze geschriften als bron voor diens *'Excellent Tracktaet'* te kunnen uitsluiten. Uit datzelfde onderzoek bleek echter wel dat grote passages uit de drie boeken *'Von der Französischen Krankheit'* (1529) zo goed als letterlijk terug te vinden zijn in Hermanni's tweedelig drukwerk. Toch blijkt alleen al uit de structuur dat het hier niet louter om een vertaling gaat, want al gauw werd duidelijk dat van de *'Drei Bücher'* enkel sommige fragmenten uit het eerste boek van de over de Galenisch-Arabische middelen en uit het tweede over de correctie van die dwalingen in het eerste deel van het Nederlandstalige equivalent aanwezig zijn, zij het vaak onvolledig en in een andere volgorde. Het derde boek van Paracelsus handelt over de gevolgen van zulke foute behandelingen door overvloedig gebruik van kwikzilver en herinnert de arts aan diens plicht van barmhartigheid en liefdadigheid.

[271] T. von Hohenheim, *Sämtliche Werke. 1. Abteilung Die Medizinischen, naturwissenschaftlichen und naturphilosophischen Schriften, Herausgegeven von Karl Sudhoff & Wilhelm Matthießen*, München, Otto Wilhelm Barth, 1923, p. 11.
[272] *Ibidem*, p. 24-26.
[273] *Ibidem*, p. 33-38.

6.3.2 Benaming & oorzaak

Enkel in het laatste deel van de *'Drei Bücher'* wordt in een kort fragment iets losgelaten over de oorzaak van de ziekte die Paracelsus consequent beschreef als 'de Franse ziekte' en waar hij slechts eenmalig naar verwees met de woorden *'[die] krankheiten morbi gallici'*.[274] Hij was er van overtuigd dat *'die Frantzosen ein newe kranckheit seind'* en daarom door *'keine gewisse artzeney beschriben weiß'*.[275] Het is net het argument van de hellenisten zelf, namelijk dat de benamingen van de antieken in zodanig veel talen vertaald en overgeleverd zijn waardoor we ze nooit meer op de oorspronkelijke manier kunnen verstaan, dat Paracelsus overneemt in zijn verdediging voor het gebruik van de volkse term. Hij redeneert dat men zich niet langer mocht behelpen met boeken over geneeskunde die 2000 jaar oud zijn, omdat de moderne omgeving helemaal niet meer leek op die van het verleden en met totaal nieuwe ziekteproblemen te kampen had die veel ernstiger waren dan voordien en vroegen om nieuwe namen en behan-delingen.[276] Die gezondheidscrisis werd niet beschouwd als een toevallige verschijning, maar als een reeks kwellingen die het gevolg waren van een endemische ondeugd of verdorvenheid, waardoor de wraak van het firmament in gang gezet werd. In het geval van pokken lag de oorsprong volgens Paracelsus bij schadelijke fantasieën, waardoor zwavelachtige uitwasemingen van Mars naar de aarde werden geschoten en op die manier kon het zaad, dat god op aarde had ingeplant nadat hij de schepping van de mens betreurde, het orgaan waarmee het via sympathische relaties verbonden was, affecteren en infecteren: *'Erstlich aber das der himel die ursach gibt, nachfolgent die irdisch luxuria'*.[277] En hij ging verder:

> *'Dan venus fur sich selbs gibt die krankheit, der krankheit aber sterke, böse grimigheit, vil oder wenige nimbt sich nit aus der venus, sunder aus der art der andern inhangenden planeten. Auf solichs wissent, das dieselbig constellation an dem ort ein impression genent wird. Dan ursach do folgt ein verwilligte coniunction mit fleiß zusamen gefügt, also das einer die exaltation veneris zueignet der exaltation saturni oder mercurii oder eins andern, aus welcher solchen coniunction die natur fingirt wird und dahin reducirt gleich wie das laub aus den beumen.'*[278]

Dit alles komt grotendeels overeen met wat Hermanni schreef in *'dat eerste Capittel vander oorsaken ende kennisse der Siecten diemen die Pocken heet'*, eenmalig ook wel *'Morbum Gallicum gheheeten'*, met dat verschil dat hij nergens uitdrukkelijk vermeldde dat het hier een nieuwe ziekte betrof.[279] Dit laatste kan vermoedelijk verklaard worden door het feit dat de venerische vorm van pokken Europa toen al meer dan 50 jaar geteisterd had en deze

[274] T. von Hohenheim, *Von der französischen Krankheit drei Bücher*, Nürnberg, 1529, p. 71.
[275] T. von Hohenheim, *Vom Holz Guajaco gründlicher Heilung*, Nürnberg, Friderich Peypus, 1529, f° 2r.
[276] T. von Hohenheim, *Sieben Defensiones (Antwort auf etliche Verunglimpfungen seiner Misgönner) und Labyrinthus Medicorum Errantium (Vom Irrgang der Aertze), 1538 (eingeleitet und herausgegeben von Karl Sudhoff)*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1915, p. 11-23.
[277] T. von Hohenheim, *Von der französischen Krankheit drei Bücher*. Nürnberg, 1529, p. 145.
[278] *Ibidem*, p. 146.
[279] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, proloog, p. 2 & f° 15 v.

aanwezigheid bijgevolg voor bijna al zijn tijdgenoten al zolang ze zich konden herinneren het geval was geweest. Verder was het evenzeer in Hermanni's traktaat van belang de oorsprong en veranderingen van de ziekte op te sporen en te herkennen, iets wat noodzakelijk vooraf ging aan de kennis van de behandeling ervan en wat men later de natuurlijke geschiedenis van ziekte ging noemen.[280]

> *'Om dye kennisse der oorsaken te hebben van deser leelijcker sieckten soo ist noot dat in desen meer aenghemerckt worde dan tgene dat door de oncuysheyt toecoemt / want de aldermeeste oorsake is de influentie des hemels gheweest / die inder tijt als huer dese siecte eerste openbaerde soo crachtich de leden der schamelheyt geinficeert dat is besmet heeft beyde(n) van mans ende van Vrouwen dat daerdoor de siecte eerst inde(n) Ouders en(de) daerna inden kinderen met ongesiender fenijnicheyt alle dat lichaem besmet en(de) bedorven heeft / openbarende hem eerst ghemeynlijck maer niet altoos inden schamelijcken leden want dat zijn de leden dye eerst vander influentien der sterren / dat is instortinghen der sterren gheinficeert oft besmet zijn gheweest ende als dan die oncuysheyt van sulcken besmetten mensche(n) ghehanteert wordt / so wordt de sieckte inden selven lede(n) huer eerst openbarende en(de) daerna alle de leden duere'*[281]

Zijn vertrouwen in de macrokosmos-microkosmos analogie en het daaruit voortvloeiende geloof in externe oorzaken voor lokale storingen werd reeds met bronfragmenten geïllustreerd (cf. 4.5.4), maar louter het beamen van een cyclische oorzaak en het cyclische verloop van hemelstanden, maakt van Hermanni geen eenduidige aanhanger van de paracelsistische denkbeelden.

6.3.3 Dwalingen corrigeren

Om na te gaan of Hermanni met zijn traktaten eerder aansloot bij de geleerde geneeskundige traditie van de Renaissance, dan wel bij het paracelsistische gedachtegoed, is het van belang om te achterhalen wat volgens hem precies van waarde was voor het legitimeren van handelingen: kennisverwerving met behulp van theorie of middels het achterhalen van de grootschalige boodschap die door God via signaturen was achtergelaten in de wereld. Teneinde dit weten te komen, biedt de uiteenzetting van de juiste behandeling voor pokken een geschikte casus om tastbaar te maken wat er voor Hermanni van belang was voor het herstel van de verstoorde vertrouwensrelatie tussen arts en patiënt, want dit is precies wat hij wou aankaarten en verhelpen in zijn pokkentraktaat, zo blijkt uit de proloog:

> *'In desen Boekce beminde Leser / soo hebbe ick voor my ghenomen te beschrijven den gront en(de) rechte oorsake der Siecten diemen die Pocken heet ende daer toe oock te corrigeren alle dwalinghen der ghenesinghen oft curatien dye hier toe ghebesicht zijn gheweest gelijc als / roo-*

[280] Jon Arrizabalaga, John Henderson & Roger French, *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe*, New Haven, CT, 1997, p. 5.
[281] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 1r.

> *cke(n) / wasschen / smeere(n) oft strijcke(n) / op bijten der bleynen ende dyer ghelijcken ander Curatien meer / Dese sullen wy metter hulpen Gods al tsamen corrigeren oft verbeteren en(de) schrijven hoe mense sal moghen besighen sonder perijckel vanden Patient te bederven'*[282]

Na een betoog over de oorzaak, het teken en de symptomen van de ziekte, volgde dan ook *'Dat Tweede Capittel. Vander Dwalinghen die gheploghen worden metten strijcken oft salven daermen mede Cureren wil'*, waarbij als eerste fout gold *'dat si de siecte niet en kennen'* en ten tweede *'de compositie van hueren Recepten'*.[283] En hij gaat verder:

> *'[het is wonder] dat si niet meer menschen en dooden dan sie en doen / al ist dat zijer ghenoech ende meer dan ghenoech om huer leven brenghen / daerom sullen wi u leeren u daer voor te wachten ende met der salvinghen op een ander maniere die Patienten te cureren soo datter ghee(n) perijckel af comen en sal / maer dattet al gheluckich ende wel voleyndt sal worden na uwen wille ende na des Patients begheerte ende tot meerder bewijs der dwalinghen soo sal ick u de simplicia dat zijn de Medicijnlijcke stucken daer si huer Recepten af componeren voor ooghen setten / waer door ghy sult moghen sien hoe grooten erreur oft dwalinghe si in hueren Recepten zijn hanterende'*[284]

Hetzelfde vindt men in Paracelsus' eerste van de *'Drei Bücher'* beschreven als:

> *'zwei stück, das ein, das sie die krankheit der franzosen nit erkennen, darumb sie gezwungen werden, wie das glück gibt, also mit in zu enden wol oder ubel. Kumpt er recht, so trift in das glück wol, kumpt er unrecht, so bestand er sein schanz. Das ander ist, das sie ire recepten so ungepurlich durcheinander werfen. Ob etwas guts darin wer, es müßt in boden verderben, dadurch sie der natur so ein widerwertigs im leib machen; ob sie auf der rechten ban were, sie müßt dodurch umbfallen. Hierumb hab ich zusamen kuppelt die hauptstuck und merers teils irs zusaz hie nachfolgent, dodurch ir mögent dester leichter erkennen, wie ich mich diser impostur erweren moge.'*[285]

Na een opsomming van de *'simplicia'* of ingrediënten die *'altoos schadelijcken ende niet batelijcken'* zijn, volgt de correctie van *'tghene dat inden salven corrigereus behoeft'*,[286] eveneens zeer nauw aansluitend bij wat men in het tweede deel van Paracelsus' *'Drei Bücher'* onder de titel *'Von den recepten der schmirber'* terugvindt.[287] Diezelfde structuur, waarbij eerst de foute behandelingen of bestanddelen worden aangestipt in overeenstemming met het eerste van de *'Drei Bücher'*, om ze vervolgens te verbeteren op basis van het tweede boek, werd door Hermanni gedurende het eerste deel van zijn traktaat aangehouden om op die manier ook de juiste werkwijze te geven voor het *'roocken oft stoven'*, het *'wasschen oft strijcken des Waters'*, het *'bijten der*

[282] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, proloog, p. 2.
[283] *Ibidem*, f° 3r.
[284] *Ibidem*, f° 3r.
[285] T. von Hohenheim, *Von der französischen Krankheit drei Bücher*, Nürnberg, 1529, p. 77.
[286] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 3v.
[287] T. von Hohenheim, *Von der französischen Krankheit drei Bücher*, Nürnberg, 1529, p. 113-4

Bleynen', de *'ghenesinghe der Pocken door tsweeten'* of *'door den Camerganck met laxatijve Medicijnen'*.[288] Het begrijpen van de geschiedenis van foute opvattingen was in dit opzicht de allereerste vereiste om tot een geschiedenis van de waarheid te komen.

Daar waar vele historici van de vroegmoderne wetenschap vasthouden aan de visie dat het goddelijke voluntarisme de ontwikkeling van de experimentele methodes beïnvloed heeft, doordat de godheid zelf de natuurlijke wetten kon kiezen en op die manier enkel empirisch onderzoek nuttig was om tot kennis te komen over de natuur, bood volgens Harrison net deze opeenvolging van dwalingen met hun correctie het model voor wetenschappelijke evolutie. Hij is er van overtuigd dat de heropleving in de 16e en 17e eeuw van de visie van Augustinus over de zondeval een logische verklaring biedt voor de ontwikkeling van experimentele praktijken.[289] Deze christelijke traditie impliceert dat de menselijke geest in oorsprong ontworpen was om kennis over de natuur te kunnen verwerven en dat eens de belemmeringen als gevolg van de zondeval geïdentificeerd en geneutraliseerd waren, de geest opnieuw tot die kennis kon komen. Het vermijden van zonde was daarvoor een noodzakelijke en voldoende voorwaarde, zo beweerden epistemologische projecten uit die periode. Het standaardpatroon om kennis te doen evolueren bestond uit twee stappen: een analyse van de oorzaken van zonden en dwalingen en een poging om te tonen hoe de particuliere gebreken van de menselijke geest als gevolg van de val hersteld konden worden door de vooropgestelde procedures. Op die manier trachtte de experimentele natuurlijke filosofie discipline op te leggen aan de gevallen menselijke geesten in een natuurlijke wereld die duidelijk afgeweken was van het originele goddelijke plan, aldus Harrison.[290]

Om tot kennis van de natuur te komen bleek dus ook bij Hermanni en Paracelsus vooreerst een herkenning vereist van de cognitieve grenzen van de gevallen menselijke geest en van de epistemologische ontoegankelijkheid van de natuur en haar operaties. Zoals bleek uit zijn filosofie (cf. 5.4) en het daaruit voortvloeiende geneeskundige systeem (cf. 5.4.3), zocht Paracelsus naar een spirituele oplossing om deze onwetendheid te overbruggen, door te poneren dat oprechte kennis door god enkel geopenbaard werd aan diegene die hun geest gezuiverd hadden door persoonlijke vroomheid. Alleen in deze mystieke toestand was het mogelijk de goddelijk ingeplante ideeën te vatten en deze nadien in te schakelen in het verbeteringsproces van de foutieve oordelen. Paracelsus schreef in zijn *'Defensiones'* over 'de valse arts' die veel tijd verbruikt met siropen, laxatieven en purgerende middelen, die traag handelt terwijl hij soms niet weet wat hij doet en waarmee hij omgaat, terwijl de goede en rechtvaardige arts daarentegen weet dat de kunsten verdeeld zijn over de hele wereld en zijn reli-

[288] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 5r, 7v, 9v, 10r, 13r.
[289] P. Harrison, "Original Sin and the Problem of Knowledge in Early Modern Europe", in: *Journal of the History of Ideas*, 2002, 63, p. 243-4 en p. 258.
[290] *Ibidem*, p. 243-4 & 258.

gieuze plicht vervult door ernaar op zoek te gaan en ze te verzamelen.[291] Om na te gaan of de waarden van nederigheid, verwondering, voorzichtigheid en zorgvuldige voorbereiding ook van belang zijn voor de beoefenaar die Hermanni's traktaat ter hand neemt, biedt een inspec-tie van de beschreven therapie een vruchtbaar uitgangspunt.

6.3.4 Remedie & therapie

Uit de comparatieve tekstanalyse bleek algauw dat de juiste correctie voor beide auteurs bestond uit het toepassen van een remedie die even specifiek was als de ziekte zelf, waarmee het verbonden was door astrale correspondentie. Paracelsus schreef:

> *'Nun wissent hierin, das in den französischen krankheiten die haubtstuck seind mercurius, margasita und die metall, durch die und nit on dieselbigen die franzosen mögen geheilt werden.'*[292]

Hoewel hij wist dat het gevaarlijk was, promootte Paracelsus mercurius of kwikzilver als *specificium* tegen de Franse zieke, want hij was er van overtuigd dat alleen de dosis maakte dat iets vergif was.[293] Ook Hermanni schreef over mercurius:

> '*dat is Quicksilver die is de ghene die in de salve twerc doen moet ende sonder den Mercurius en isser niet dat in de Pocken eenighe hulpe bewijsen can,'*[294]

Eerder bleek al dat ook Hermanni zich bewust was van de gevaren van een behandeling met mercurius wanneer die werd uitgevoerd door een ongekwalificeerd persoon, want hij waarschuwde patiënten voor kwakzalvers, voor de '*ghenen die somtijts nyet en wete(n) wat de siecte is en(de) niet en weten wat si daer teghen besighen souden moghen*',[295] voor de *'ongheleerde'*[296] of '*onghefundeer-den Meester'*[297], door uitvoerig de neveneffecten van hun therapie te beschrijven (cf. 4.5.4). Vervolgens corrigeerde hij alle opgesomde dwalingen door voor dezelfde toepassingen de juiste bereiding van mercurius te geven. In het geval van laxerende praktijken bijvoorbeeld,

[291] T. von Hohenheim, *Sieben Defensiones (Antwort auf etliche Verunglimpfungen seiner Misgönner) und Labyrinthus Medicorum Errantium (Vom Irrgang der Aertze), 1538 (eingeleitet und herausgegeben von Karl Sudhoff)*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1915, p. 16 & 28.
[292] T. von Hohenheim, *Von der französischen Krankheit drei Bücher*, Nürnberg, 1529, p. 108.
[293] T. von Hohenheim, *Sieben Defensiones (Antwort auf etliche Verunglimpfungen seiner Misgönner) und Labyrinthus Medicorum Errantium (Vom Irrgang der Aertze), 1538 (eingeleitet und herausgegeben von Karl Sudhoff)*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1915, p. 25.
[294] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 3v & 4 r.
[295] *Ibidem*, proloog, p 2.
[296] *Ibidem*, f° 20 r.
[297] *Ibidem*, f° 6 r.

> '*sult ghi weten datter gheen laxatijven en zijn dye eenighe cracht hebben om die materie der Pocken uit te voeren dan allee(n) den Mercurius / daerom dwalen si oock die met stercken laxatijven den Patienten purgeren meynende die Materie der Pocken uitte leyden door den camerganck dwelc onmoghelijck is anders da(n) door de(n) Mercurium als daer mede ghepurgeert wordt / soo voert hy die materie der Pocken mede door den camerganck uit / maer nyet veel menschen en weten den Mercurium tot sulcker cracht der laxaten te brenghen / want het is een edel Secreet / maer om den groten arbeyt der Const daer hy door bereydt wort soo is hy vanden meesten hoop ongheroert ghebleven / maer ick sal u in als ghenoech onderwijsen inden navolgenden Capittelen wilt God*'[298]

De juiste bereiding van Mercurius, zo schreef hij,

> '*sal voor de luye Meesters te veel arbeyts aen hebben / maer nyet teghenstaende soo wil ickt nochtans voor dye diligente openbaren / want dye en sullen huer den arbeyt niet laten verdrieten wa(n)t die zijnder Patienten ghesontheyt begheert die en sal gheenen arbeyt sparen daerom so sal ic u de preparatie des Mercurij beschrijven*'[299]

want,

> '*waert sake dattet u nyet goet en dochte om den seer grooten arbeyt ende cost dier toe gaet totter bereydinghe Mercurij so latet wesen / [...] / want si staen in meerder perijckel dye soo ghecureert sullen worden dan een mensche die teghen twee mans vechten moet lijf om lijf / maer als ghy den Mercurium bereyt hebt ghelijck als ic u leeren sal soo en suldy gheen perijckel verwachtende zijn / maer ghy sult in deser siecten soo veel doen als inden pocken te ghenesen van noode is ende soo veel als oyt ghedaen is gheweest / daerom en wilt niet trach int bereyden wesen maer naerstich / op dat ghy den Mercurium tot uwen wille crijghen muecht so suldy moghen dye Pocken sonder vrese ende sonder perijckel cureren met grooter eeren ende profijt vanden Patienten.*'[300]

Uit meerdere fragmenten van *'Een excellent Tracktaet'* blijkt dat enkel de diligente personen die geen arbeid, tijd en moeite sparen ook werkelijk de gezondheid van hun patiënten voor ogen hebben. Op basis van deze passages kan men besluiten dat Hermanni ten tijde van het bestaan van een drukke en concurrerende medische markt, waar heel wat kwakzalvers en oplichters actief waren, de vertrouwensrelatie tussen arts en patiënt trachtte te herstellen door een beroep te doen op het paracelsistische gedachtegoed, aangezien hij net als de auteur van zijn bron benadrukte dat men de ware en oprechte geneesheer kon herkennen aan diens bereidheid mensen te helpen de makkelijk bereikbare remedies die God in de wereld had geplaatst aan te tonen en beschikbaar te stellen, in tegenstelling tot de vele anderen wiens doel er enkel in bestond zoveel mogelijk winst na te jagen.

Men kon er van op aan dat Mercurius '*dye sekerste remedie [is] teghen dese leelijcke siecte dieme(n) vinden can*',[301] maar de geneesheer die zich baseerde op de technieken van Hermanni's

[298] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 3v.
[299] *Ibidem*, f° 11v.
[300] *Ibidem*, f° 8 r.
[301] *Ibidem*, f° 30r.

secretenboek uit de 16e eeuw zat ook gevangen in het krachtenspel tussen macro- en microkosmos en moest daarom bij het uitvoeren van de handelingen een onverwoestbare wil hebben om te genezen. Omdat Hermanni wist hoe gevaarlijk het gebruik van mercurius kon zijn, benadrukte hij het belang van discipline: *'daerom en laet niet af ghy en zijt ghenesen / want dat is den rechten wech om ghenesen te worden.'*[302] De patiënt kon en mocht dus vertrouwen hebben in zijn geneesheer, wanneer deze de wil en het doorzettingsvermogen had om de nodige arbeid op te brengen voor de juiste bereiding.

Toch benadrukte Hermanni ook dat dit uitvoeren van de recepten die hij meegaf in zijn pokkentraktaat niet voldoende was om het gewenste resultaat te bereiken: '*want so verre als hy doet gelijck voorschreven is so sal hi sonder faute ghenesen met Gods hulpe*',[303] '*soo hebben wy tselve den ghemeynen man willen openbaren / op dat hy he(m) selve(n) in tijt der noot met Gods hulpe genesen mach als wy leeren sullen*',[304] en '*soo dat den ghenen dye op deser manieren te wercke gaet in der selver sieckten nyet on-mogelijck en sal wesen dan tghene dat God dye heere niet hebben en wil dat ghenese*'.[305] Net als bij Paracel-sus bleef de beoefenaar steeds afhankelijk van God en indien het verwachte resultaat wegbleef, was dit enkel een teken van God om te bevestigen dat al de medische kennis van Hem afkomstig is. Bij beide auteurs kwam het er dus op neer dat iemand pas kon genezen wanneer hij de wil had om dit te doen en zoals Brann schreef in zijn artikel *'Trithemius, Cusanus and the will to the infinite: a pre-faustian paradigm'* (cf. 5.4) tevens de wil van God kon vertalen via spirituele oefeningen, een visie die de typisch 16e-eeuwse wens illustreert dat God iets moge-lijk zou maken via de mens.[306]

Het tweede deel van Hermanni's werkje '*leert hoemen op een seer goede Maniere sal moghen met den Pock houte (Lignum guaiacum gheheeten) ghenesen ca(n) Cureren alle ghebreken der Pocken'*.[307] In de beschrijving van zijn traktaat staat duidelijk vermeld dat de recepten *'ghetoghen (zijn) uit den Boecken des hooch gheleerden Doctoors ende prince der Medicijnen Theophrastus Paraselses'*, maar deze laatste verzette zich tegen het gebruik van guaiacum voor de behandeling van pokken, door te argumenteren dat lokale planten het best geschikt waren voor de Europese inwoners met hun lokale vorm van de ziekte, want het guaiacumhout was ten slotte geïmporteerd uit de Nieuwe Wereld, zo verdedigde Paracelsus in zijn pamflet *'Vom Holz Guajaco gründlicher Heilung'* uit 1529:

> *'Nu ist aber ein Mißbrauchen vom holz under andern auch in gefallen / welcher Brauch im ersten mit keyne(n) grundt eingefürt worden / […] / Auff solchs eylends news geschrey seynd bewegt worde(n) Stedt und herrn jren armen / damit jn nutzlich zu erschiessen / un(d) ha-*

[302] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 30 r.
[303] *Ibidem*, f° 5 r.
[304] *Ibidem*, f° 24 r.
[305] Ibidem, f° 12 v.
[306] N.L. Brann, "Trithemius, Cusanus and the will to the infinite: a pre-faustian paradigm", in: *Aries, Journal for the study of the Western Esotericism*, Leiden, Brill, 2002, 2 (2), p. 161.
[307] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, voorblad, p. 2.

bent das geschrey auch nit lassen verrauschen / Sölchen unzeytigen artzet glauben geben / durch yhr sueß gesprech sich lassen bereden spital zu bawen oder in ander weg für die kranken zu bezalen / gleich als hab Got ein gnad geben auß Spagnola / als wer es ein gesanter ablas von Rom / und nit betracht des vaterlands misteria / aus solcher unwissenheit bey den frembden gesucht / das in seynem landt nichts sol / gassen und heuser lest voller kra(n)cken ligen / und bey uns sol es als erlöst werden / mit was verstandt das beschicht ist leychtlich zuermessen.'[308]

In het licht van Paracelsus' overtuiging is Hermanni's inspanning om patiënten en potentiële genezers vertrouwen te schenken in dit nieuwe geneesmiddel (cf. 4.5.4) niet zozeer een toegeving aan de geleerde geneeskunde door terug te grijpen naar een antieke autoriteit om op die manier het verschijnen van pokken als een nieuwe ziekte te kunnen verwerpen, dan wel een poging om de ideeën van Paracelsus te bewaren door op basis van het uitzicht van de plant en de transportgeschiedenis ervan de relativiteit van de locatie waaruit Dioscorides schreef, aan te tonen. Op die manier kon hij argumenteren dat het antieke kruid *hebena* het lokale equivalent is voor of een andere specie is van hetzelfde genus van het guaiacumhout uit de *'Eylanden der zee van indien'*.[309]

6.3.5 Paracelsus als medisch profeet

Ter bevestiging van het feit dat deze afwijking van Hermanni ten aanzien van zijn bron niet louter een correctie is, kan de verkondiging van een reformatorisch plan en het statuut van 'medisch profeet' dat Paracelsus zichzelf toeschreef, ingeroepen worden. Hermanni's boodschap, dat een eenvoudig afkooksel van guaiacum niet enkel de meest effectieve remedie bood voor de bestrijding van pokken, maar dat om het even welke patiënt of medische beoefenaar dit kon verkrijgen voor zichzelf zonder de complexe bijstand van een geleerd arts, vormde zijn persoonlijke verbalisering van de missie van een hervormer die een gelijkenis zag met de verkoop van ecclesiastische privileges en de aanspraak van de kerk op geleerde autoriteit door status en priesterschap. Paracelsus zag immers een parallel tussen enerzijds het medisch monopolie van de Latiniserende artsen aan de universiteiten dat mogelijk gemaakt werd door middel van studie en opleiding en anderzijds de controle die priesters uitoefenden op het woord van God, eveneens in het Latijn. Net zoals de protestantse hervormers wilden dat elke mens de Schrift kon lezen in diens eigen volkstaal, moesten de mensen in de visie van Paracelsus hun verantwoordelijkheid opnemen voor hun eigen gezondheid door zich te baseren op de remedies die God via signaturen in de aardse wereld had ge-

[308] T. von Hohenheim, *Vom Holz Guajaco gründlicher Heilung*, Nürnberg, Friderich Peypus, 1529, f° 2 r & v.
[309] P. Hermanni, *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*, Antwerpen, Jan Roelants, 1557, f° 15 v.

markeerd.[310] Hij verkondigde dat een betere wetenschappelijke en geneeskundige kennis mogelijk werd door studie van de natuur en het Nieuwe Testament en in het kader van de radicale verschuiving naar een democratisering van het geloof kon elk individu inzicht en kennis verwerven door onafhankelijk ijverig onderzoek binnen zijn of haar capaciteiten, mits een constant sociaal activisme, onderdanigheid, nieuwsgierigheid en een sterke werkethiek.[311]

Het probleem was echter dat gezien het onherroepelijke vervalproces, waarvan vele contemporaine auteurs net als Paracelsus geloofden dat het tijdens hun bestaan een hoogtepunt bereikte, het boek der natuur geen betrouwbare, maar een imperfecte, corrupte en vergankelijke tekst was. Op dit vlak bood *'John Dee's Conversations with Angels'* van Harkness enig inzicht in de oplossing voor deze kwestie. Daar waar Dee kon rekenen op rechtstreekse conversaties met de engelen, verkreeg Paracelsus als lid van een kleine kring uitverkorenen via dromen en visioenen goddelijke wijsheid en exegetische middelen om het boek der natuur te kunnen lezen en begrijpen. Na zijn eerste eschatologische taak om het verval van de natuur te interpreteren op basis van de beschikbare natuurlijke tekens, volgde het herstellen van de verspreide dwalingen en de rol van profeet met het openbaren van de goddelijke wijsheid aan een groter publiek. Harkness merkt op dat de combinatie van de oudtestamentische profeet, die openbaringen verkreeg van God, met de *magus* van het Nieuwe Testament, die verantwoordelijk was voor het begrijpen en interpreteren van de natuur, een manier bood om zekere kennis te bieden in een periode waarin velen dachten dat de natuur, de tijd en de wereld hun einde naderden.[312]

In dit opzicht kunnen Hermanni's secretenboeken begrepen worden als een hernieuwde uitgave van de recepten die in zijn bron terug te vinden zijn en impliceren ze het gehoor dat hij geeft aan diens boodschap voor het verwezenlijken van de persoonlijke roeping en plicht om gezondheid te begrijpen en te controleren en het geloof dat er een verschil bestaat tussen de individuele verwoording van Paracelsus' geheim aangaande de goddelijke signaturen en dat geheim zelf. De compilaties of bloemlezingen van Hermanni vormen dan ook diens particuliere verbalisering van de grote boodschap die door de 'medische profeet' Paracelsus aan de wereld geopenbaard werd en herkennen verder dat het begrip ervan nooit perfect zal zijn. Het resultaat na het uitvoeren van de recepten kan dus nog altijd mislukken, omdat de waarde van het geheim dat aan Paracelsus in dromen en visioenen werd onthuld, nooit volledig in menselijke taal verwoord kan worden.

[310] J. Arrizabalaga, J. Henderson & R. French (eds.), *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe*, New Haven & London, Yale University Press, 1997, p. 103-4.
[311] C. Webster, *Paracelsus. Medicine, Magic And Mission at The End of Time,* New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, p. 97 & 119-129.
[312] D.E. Harkness, *John Dee's Conversations with Angels. Cabala, Alchemy and the End of Nature*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 4-6 & 136.

6.4 Besluit

Na het overlijden van Paracelsus werden heel wat van de eerste werken met zijn denkbeelden geproduceerd in onze Zuid-Nederlandse gebieden, wat op zijn minst gedeeltelijk verklaard kan worden door de aanwezigheid van een heelkundige school in Antwerpen. Een van die boekjes was een klein en goedkoop uitgegeven volkstalig pokkentraktaat van Hermanni dat voor het eerst gedrukt werd in 1553 bij Jan Roelants. Op basis van een vergelijkende tekstanalyse werd duidelijk dat hij voor het eerste deel over mercuriale remedies heel wat passages bijna letterlijk overnam uit Paracelsus' *'Von der Französischen Krankheit drei Bücher'* uit 1529. Uit het tweede deel over de bereiding van guaiacum werd echter duidelijk dat hij allesbehalve zijn bron slaafs volgde, aangezien Paracelsus ooit een pamflet had geschreven tegen het gebruik van dit hout. Toch lijkt dit geen al te grote afwijking, omdat hij door het herkennen van *hebena* als een ander species van hetzelfde genus van guaiacum, in paracelsistische lijn argumenteert voor het gebruik van lokale middelen voor de Europese lokale verschijningsvorm van de ziekte. Het onweerlegbare bewijs voor zijn geloof in het paracelsistische gedachtegoed moet echter gevonden worden in het aanduiden en begrijpen van de foute behandelingen om nadien op basis van de correcties van deze dwalingen te benadrukken dat voor de beoefenaar nederigheid, verwondering, voorzichtigheid, zorgvuldige voorbereiding en liefdadigheid van belang waren en enkel door het naleven van deze waarden een herstel van de vertrouwensrelatie tussen arts en patiënt werkelijkheid kon worden.

Omdat theorie geen garantie kon bieden voor de toekomst, kende de medische leefwereld een vertrouwenscrisis die duidelijk werd uit de casus over pokken, aangezien hier alle garanties op overleven ontbraken. Praktijk, ervaring en observatie boden daarvoor een uitweg, maar om dit te kunnen aanvaarden, moesten handelingen eerst verklaard en in de ene wereldgeschiedenis ingeschreven worden. Door een bewustwording van de cognitieve grenzen van de gevallen menselijke geest en van de epistemologische ontoegankelijkheid van de natuur en haar operaties, kon Hermanni zich aansluiten bij het idee dat de geheime kennis over de aanwezigheid van goddelijke signaturen op aarde volledig afhankelijk was van God en daardoor enkel ontvangen kon worden via dromen en verschijningen. Doordat hij Paracelsus op die manier kon herkennen en aanvaarden als een medisch profeet, beschouwde hij het als zijn taak om een particuliere verwoording te verzorgen van diens boodschap, die door haar goddelijke 'secrete' aard nooit volledig in mensentaal, maar slechts in stukjes verwoord en verspreid kon worden.

7. BESLUIT

Op basis van een kwalitatieve microstudie wou deze scriptie een duidelijker beeld scheppen van de vroege Paracelsusreceptie in een 16de-eeuws volkstalig secretenboek uit de Zuidelijke Nederlanden, waarbij het de bedoeling was, op basis van een comparatieve tekstanalyse met het corpus van Paracelsus zelf, een antwoord te bieden op de vraag wat het vertrouwen kon garanderen in het uitvoeren van handelingen, zoals deze geïntendeerd worden in de geschreven recepten van dergelijke secretenliteratuur.

Uit het hele debat over technologisering van de wetenschap bleek namelijk dat de secundaire literatuur hier weinig onderzoek naar verricht had en dus geen sluitend antwoord kon bieden. Giard benadrukte in elk geval dat het lezen van recepten niet voldoende is, want ook het lichamelijke en het geheugenaspect zijn noodzakelijk voor het uitoefenen van vaardigheden.

Door eerst te focussen op de instituten en het milieu waar wetenschap en vooral geneeskunde bestudeerd en beoefend werd tijdens de Renaissance en nadien in een casus aan te tonen hoe er werd gereageerd op de komst van pokken, bleek de verschuiving van academische geleerden naar het herkennen van externe oorzaken voor ziekten en de toepassing van specifieke remedies onder invloed van een medische markt waar ze te kampen kregen met de concurrentie van onopgeleide heelkundige beoefenaars. Na stigmatisering van de *specificia* die deze laatste gebruikten door de vele neveneffecten te benadrukken, volgde een herkenning van de voordelen van deze empirische remedies en van de noodzaak om ze te medicaliseren en ze op te eisen door terug te grijpen naar theorie. Op die manier werd de waarde van een juiste methode benadrukt voor het uitvoeren van handelingen.

Nadat werd aangekaart hoe het probleem van het omgaan met praktijk en observatie in de geleerde geneeskunde werd gelegitimeerd, is het voor een onderzoek van het vroeg paracelsistisch volkstalige secretenboek uit de 16de-eeuwse Zuidelijke Nederlanden van belang de daarin vermeldde bron en diens auteur onder de loep te nemen. Aangezien het voor Paracelsus noodzakelijk was om de praktijk en handelingen geloofwaardig in te schrijven in de ene apocalyptische wereldgeschiedenis en theorie slechts richting gaf aan het verleden en heden, maar geen waarachtige uitspraken kon doen over de toekomst, werd het geheim gecreeerd van verborgen giften die de schepper op aarde had ingeplant. Doordat dit geheim reeds acties bepaalde, bood Paracelsus een oplossing voor de vertrouwenscrisis ten aanzien van dingen en acties. In overeenstemming met zijn geloof in de correspondentie tussen macro- en microkosmos, openbaarde hij een hervormd geneeskundig systeem dat in staat zou zijn de problemen en moeilijkheden van het apocalyptische tijdperk, waarvan hij overtuigd was dat het in zijn tijd een hoogtepunt bereikte, tegemoet kon komen.

Door een vergelijkende tekstanalyse werd duidelijk dat ook Hermanni in paracelsistische lijn argumenteerde, zelfs daar waar hij aanzienlijk afweek van zijn bron. Net als Paracelsus vertrok hij vanuit het aanduiden en begrijpen van foute behandelingen voor pokken, om nadien, op basis van correcties voor deze dwalingen, de belangrijke waarden te benadrukken voor de medische beoefenaar. Deze nadruk op een bewustwording van de cognitieve grenzen van de gevallen menselijke geest en van de epistemologische ontoegankelijkheid van de natuur en haar operaties, had als gevolg dat Hermanni zich kon aansluiten bij het idee dat de geheime kennis over de aanwezigheid van goddelijke signaturen op aarde volledig afhankelijk was van God en daardoor enkel ontvangen kon worden via dromen en verschijningen. Op die manier kon hij Paracelsus herkennen en aanvaarden als een medisch profeet en beschouwde hij het als zijn taak een particuliere verwoording te verzorgen van diens boodschap, die door haar goddelijke 'secrete' aard nooit volledig in mensentaal, maar slechts in stukjes verwoord en verspreid kon worden.

Dat ook Hermanni door het schrijven van zijn traktaat over de oorzaak, de diagnose en de behandeling van pokken, een soort houvast wou bieden, was niet zo vreemd gezien het hoge dodental ten gevolge van zulke besmettelijke ziekten, de verhoogde belastingdruk, de strenge godsdienstvervolgingen in de Zuidelijke Nederlanden door Filips II en de economische ontreddering die er heerste sinds de jaren 1550. Al dit kon aanzien worden als een teken voor het verval van de wereld wereld en dit besef zou uiteindelijk leiden tot een groeiende politieke tegenstand en de ontketening van de Tachtigjarige Oorlog tegen het Spaans-Habsburgse bewind.

8. OPGAVE VAN BRONNEN & LITERATUUR

8.1 Opgave van bronnen

HERMANNI (P.). *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen […]*. Antwerpen, Jan Roelants, 1557, 66 f°.

HOHENHEIM (T.). *Sieben Defensiones (Antwort auf etliche Verunglimpfungen seiner Misgönner) und Labyrinthus Medicorum Errantium (Vom Irrgang der Aertze)*. Ingeleid & heruitgegeven door SUDHOFF (K.), Leipzig, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1915, 96 p.

HOHENHEIM (T.). "Vom Holz Guajaco gründlicher Heilung". In: SUDHOFF (K.) & MATTHIESSEN (W.). *Sämtliche Werke. 1. Abteilung Die Medizinischen, naturwissenschaftlichen und naturphilosophischen Schriften*. München, Otto Wilhelm Barth, 1923, pp. 54-65.

HOHENHEIM (T.). "Von der Französischen Krankheit drei Bücher". In: SUDHOFF (K.) & MATTHIESSEN (W.). *Sämtliche Werke. 1. Abteilung Die Medizinischen, naturwissenschaftlichen und naturphilosophischen Schriften*. München, Otto Wilhelm Barth, 1923, pp. 69-181.

8.2 Opgave van literatuur

ARRIZABALAGA (J.), HENDERSON (J.). & FRENCH (R.). *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe*. New Haven & Londen, Yale University Press, 1997, 352 p.

BENNETT (J.A.). "Museums and the Establishment of the History of Science at Oxford & Cambridge." In: *British Journal for the History of Science*, 1997, 30, pp. 29-46.

BENNETT (J.A.). "The Mechanic's Philosophy and the Mechanical Pilosophy." In: *History of Science*, 1986, 24, pp. 1-28.

BIEGER (K.). *De Invocatione Beatae Mariae Virginis. Paracelsus und die Marienverehrung*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1990, 201 p.

BIRABEN (J.-N.). "Les Hommes et la Peste en France et dans les pays méditerranées." In: *Annales. Economies, Sociétiés, Civilisations*, 1981, 36 (3), pp. 521-2.

BIRD (A.). "Thomas Kuhn." In: ZALTA (E.N.), ed. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2003 Edition), <http://plato.stanford.edu/entries/thomas-kuhn>, geraadpleegd op 27/07/2009.

BLONDEAU (R.-A.). *Wetenschap in de taal der Vlamingen. Vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademiën.* Gent, Reinaert – Het Volk N.V., 1991, 380 p.

BRANN (N.L.). "Trithemius, Cusanus and the will to the infinite: a pre-faustian paradigm." In: *Aries, Journal for the study of the Western Esotericism*, Leiden, Brill, 2002, 2 (2), pp. 153-172.

BURKE (P.). *Wat is Cultuurgeschiedenis?* Utrecht, Bijleveld, 2007, 207 p.

COHEN (H.F.). *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry.* Chicago, The University of Chicago Press, 1994, 662 p.

COOK (H.T.). "Good Advice and Little Medicine: The Professional Authority of Early Modern English Physicians." In: *The Journal of British Studies*, 1994, 33 (1), pp. 1-31.

CROSBY (A.W.). "The Early History of Syphilis: A Reappraisal." In: *American Anthropologist*, New Series, 1969, 71 (2), pp. 218-227.

DE CERTEAU (M.), GIARD (L.) & MAYD (P.). *The Practice of Everyday Life 2: Living and Cooking.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 1998, 292 p. (ed. L. Giard).

DEBUS (A.G.). *The Chemical Philosophy. Paracelsian Science and Medicine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* New York, Science History Publications, Dover Publications, 1977, 609 p.

DIJKSTERHUIS (E.J.). *The Mechanization of the World Picture.* Oxford, Oxford University Press, 1961, 537 p.

EAMON (W.). "From the Secrets of Nature to Public Knowledge." In: LINDBERG (D.C.) & WESTMAN (R.S.), eds. *Reappraisals of the Scientific Revolution.* Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 333-365.

EAMON (W.). "Science and Popular Culture in Sixteenth Century Italy: The 'Professors of Secrets' and their Books." In: *Sixteenth Century Journal*, 1985, 16 (4), pp. 471-185.

EAMON (W.). *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*. Princeton, Princeton University Press, 1994, 490 p.

EISENSTEIN (E.L.). *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and cultural Transformations in Early-Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 794 p.

ELAUT (L.). "Een voortreffelijk vertaler, de chirurgijn Jodocus van Sterthem." In: *Handelingen der Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 1958, 12, pp. 79-86.

FERGUSON (J.). *Bibliographical Notes on Histories of Inventions and Books of Secrets*. London, The Holland Press, 1959, 2 vols.

FOA (A.). "The New and the Old: The Spread of Syphilis (1494-1530)." In: MUIR (E). & RUGGIERO (G.), eds. *Sex & Gender in Historical Perspective*. Baltimore & Londen, The Johns Hopkins University Press, 1990, pp. 26- 45.

FRENCH (R.K.). "The Medical Ethics of Gabriele de Zerbi." In: WEAR (A.), GEYER-KORDESCH (J.) & FRENCH (R.K.). *Doctors and ethics: the earlier historical setting of professional ethics*. Amsterdam, 1993, pp. 72-97.

FRENCH (R.K.). "Berengario da Carpi and the use of Commentary in anatomical Teaching." In: WEAR (A.), FRENCH (R.K.) & LONIE (I.M.). *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, pp. 42-74.

GARCI-BALLESTER (L.). "Academicism versus Empiricism in Practical Medicine in 16th-century Spain with regard to Morisco Practitioners." In: WEAR (A.), FRENCH (R.K.) & LONIE (I.M.). *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, pp. 246-270.

GERRITSEN (W.P.), VAN GIJSEN (A.) & LIE (O.S.H.), eds. *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum, Verloren, 1991, 192 p.

DE WAARDT (H.). "Chasin' Demons and curing Mortals: the Medical Practice of Clerics in the Netherlands." In: MARLAND (H.) & PELLING (M.), eds. *The Task of Healing. Medicine,*

Religion and Gender in England and the Netherlands, 1450-1800. Den Haag, Erasmus Publishing, 2000, pp. 171-203.

HALLEUX (R.), OPSOMER (C.) & VANDERSMISSEN (J.). *Geschiedenis van de wetenschappen in België. Van de Oudheid tot 1815*. Brussel, Gemeentekrediet, 1998, 463 p.

HARINCK (G.), BERKELAAR (W.) & WINKELER (L.).eds. *Christelijke Encyclopedie*. Kampen, Kok, 2005, 2025 p.

HARKNESS (D.E.). *John Dee's Conversations with Angels. Cabala, Alchemy and the End of Nature*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 252 p.

HARRISON (P.). "Original Sin and the Problem of Knowledge in Early Modern Europe." In: *Journal of the History of Ideas*. Baltimore, John Hopkins University Press, 2002, 63, pp. 239-59.

SUDHOFF (K.) & MATTHIESSEN (W.), eds. *Sämtliche Werke. 1. Abteilung Die Medizinischen, naturwissenschaftlichen und naturphilosophischen Schriften*. München, Otto Wilhelm Barth, 1923, 593 p.

HUISMAN (F.). "Medicine and Health Care in the Netherlands, 1500-1800." In: VAN BERKEL (K.), VAN HELDEN (A.) & PALM (L.), eds. *A History of Science in the Netherlands. Survey, Themes and Reference*. Leiden, Brill, 1999, pp. 239-278.

JANSEN-SIEBEN (R.). "Middelnederlandse Vakliteratuur." In: VON KEIL (G.) & ASSION (P.). *Fachprosaforschung. Acht Vor-träge zur mittelalterlichen Artesliteratuur*, 1975, p. 24-69.

JANSEN-SIEBEN (R.). *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-Literatuur*. Utrecht, HES, 1989, 533 p.

KIECKHEFER (R.). *Magic in the Middle Ages*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 236 p.

KING (L.S.). *The Growth of Medical Thought*. Chicago, University of Chicago Press, 1963, 254 p.

KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR GENEESKUNDE VAN BELGIE. "*Vierde symposium geschiedenis der geneeskundige wetenschappen: De Pest in de Nederlanden. Medisch historische beschouwingen 650 jaar na de zwarte dood.*" In: *Acaemia Regia Belgica Medicinae – Dissertationes – Series Historica*, 1998, 7, 326 p.

KÖNNEKER (B.). *Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus*. Wiesbaden, Steiner, 1966, 390 p.

KOYRE (A.). *Mystiques, Spirituels, Alchimistes du XVIe siècle allemande*. Parijs, Librairie Armand Colin, 1955.

LONG (P.O.). "Power, Patronage, and the Authorship of Ars: From Mechanical Know-How to Mechanical Knowledge in the Last Scribal Age." In: *Isis*, 1997, 88 (1), pp. 1-41.

LORENZ (C.). *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Boom, Amsterdam, 2006, 399 p.

MACLEAN (I.). *Logic, Signs and Nature in the Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 430 p.

MEYRE (A.K.). "Setting up a Discipline: Conflicting Agendas of the Cambridge History of Science Committee, 1936-1950." In: *Studies in History and Philosophy of Science*, 2000, 31.

NUTTON (V.). "Humanist Surgery." In: WEAR (A.), FRENCH (R.K.) & LONIE (I.M.). *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, pp. 75-99.

OLTHOFF (F.). *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot op onze dagen.* Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1891, 134 p.

ONG (W.J.). *Ramus, Method and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse tot the Art of Reason*. Cambridge, Harvard University Press, 1958, 408 p.

ORIEL (J.D.). *The Scars of Venus: A History of Venereology*. Londen, Springer-Verlag Telos, 1994, 248 p.

PAGEL (W.). *Paracelsus. An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance.* Basel, S. Karger AG, 1958, 368 p.

ASCHNER (B.). *Sämtliche Werke. Nach der 10bändigen Huserschen gesamtausgabe (1589-1591) zum erstenmal in neuzeitliches Deutsch übersetzt. Mit einleitung, biographie, literaturangaben und erklärende anmerkungen versehen*. Jena, Gustav Fischer Verlag, 1926, 1012 p.

PORTER (R.). "The Scientific Revolution: A Spoke in the Wheel?" In: TEICH (M.), ed. *Revolution in History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, pp. 290-316.

ROSEBURY (T.). *Microbes and Morals: The Strange History of Venereal Disease.* New York, Viking Adult, 1971, 361 p.

ROSENWALD (L.J.). *Oude drukken uit de Nederlanden: boeken uit de collectie Arenberg thans in de verzameling Lessing J. Rosenwald.* Tentoonstelling Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Tentoonstelling Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Den Haag, Nijhoff, 1960, 137 p.

ROUZET (A.). *Dictionnaire des Imprimeurs, Libraires et Editeurs Belges des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle.* Nieuwkoop, B. De Graaf, 1975, 287 p.

ROUZET (A.). *Zestiende-eeuwse drukkers in onze provincies*. Tentoonstelling Koninklijke Bibliotheek Albert I Galerij Houyoux Kunstberg Brussel, van 6 december tot 24 januari 1976, 115 p.

SIENA (K.P.). "Pollution, Promiscuity and the Pox: Englisch Venereology and the Early Modern Medical Discourse on Social and Sexual Danger." In: *Journal of History of Sexuality*, 1998, 8 (4), pp. 553-574.

SMITH (P.H.). *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution.* Chicago & Londen, The University of Chicago Press, 2004, 367 p.

STRUNZ (F.). *Theophrastus Paracelsus, sein Leben und Seine Persönlichkeit*. Leipzig, E. Diederich, 1903, 126 p.

SUDHOFF (K.). "Ein Beitrag zur bibliographie der paracelsisten im 16. Jahrhundert." In: *Centralblaat für bibliothekswesen*, 1893, 10, p. 316-26 & 385-407.

TAMBIAH (S.J.). *Magic, Science, Religion, and the Scope of Rationality.* Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 187 p.

TEMKIN (O.). "On the History of Morality and Syphilis." In: *The Double Face of Janus and other Essays*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1977, 560 p.

THORNDIKE (L.). *The History of Medieval Europe*. Boston, Houghton Mifflin, 1917, 686 p.

VAN BERKEL (K.). *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*. Amsterdam, Boom Meppel, 1985, 244 p.

VAN BERKEL (K.), VAN HELDEN (A.) & PALM (L.), eds. *A History of Science in The Netherlands. Survey, Themes and Reference*. Leiden, Brill, 1999, 659 p.

VAN DE VELDE (A.J.J.). *Zuid- en Noord-Nederlandsche Bibliographie over Natuur- en Geneeskunde tot 1800*. Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, verslagen en mededeelingen, Ledeberg, Erasmus, 1939.

VAN GIJSEN (A.). *Joos Balbian en de steen der wijzen. De alchemistische nalatenschap van een zestiende-eeuwse arts*. Leuven, Peeters, 2004, 258 p.

VANDEN BROECKE (S.). *Onderzoekseminarie Vroegmoderne Periode. Een voorlopige Synthese*. 2008, 8 p.

VANDENGHOER (C.), et al (eds.). *300 Jaar Chemie te Leuven, 1685-1985*. Tentoonstelling in de Universiteitshal, 14 november – 7 december 1985, Leuven, J. Roegiers, 1985, 209 p.

VERMEIR (R.). *Geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd*, Gent, 2005-2006, 156 p.

WEAR (A.). "Explorations in the Renaissance Writings on the Practice of Medicine." In: WEAR (A.), FRENCH (R.K.) & LONIE (I.M.). *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, pp. 118-145.

WEAR (A.), FRENCH (R.K.) & LONIE (I.M.). *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 356 p.

WEBER (M.). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Londen, Allen & Unwin, 1967, 292 p.

WEBSTER (C.). *Paracelsus. Medicine, Magic And Mission at The End of Time*. New Haven & Londen, Yale University Press, 2008, 326 p.

ZILSEL (E.). *The Social Origins of Modern Science*, Dordrecht, Kluwer, 2000, 267 p. (eds. D. Raven, W. Krohn & R.S. Cohen).

9. BIJLAGEN

9.1 Transcriptie

HERMANNI (P.). *Een excellent Tracktaet hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen (etc.).* Antwerpen, Jan Roelants, 1557.

Voorblad
Een excellent Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken der Pocken sal moghen ghenesen / ende bynae alle siecten met seer hooghen ende schoonen Consten gheciert / ghetoghen uit den Boecken des hooch gheleerden Doctoors ende prince der Medicijnen Theophrastus Paraselses / gecopuleert door den wel gheleerden Man Philippus Hermanni Medicum et Chirurgum.
Gheprint Thantwerpen op dye Lombaerde Veste in onser liever Vrouwen Thoren by my Jan Roelants Anno M.D.LVII.
Men vintse te coope Thantwerpen op onse lieven Vrouwen Kerckhof onder den Thoren.
Met Gratie ende Previlegie.

p. 1
Dit Boeck gheintituleert Een excellent Tractaet hoemen dye Pocken ende ander Sieckten ghenesen sal &cet. Is ghevisiteert by Heere M. Jan Goosens / licentiaet inder Godheyt / va(n)der R. Majesteyt daer toe gecommitteert / ende is voorts byder H. Maiesteyt toeghelaten / gheconsenteert / ende gheoctroyeert Jan Roelants dat hi den tijt van drie Jaren naestcomende tvoorschreven Boeck alleene sal moghen printen ende vercoopen / ende also wordt byder voorschreven Reyserlijcke Maiesteyt verboden allen anderen Printers ende Boeckvercoopers tvoorschreven Boeck niet nae te printen oft te conterfeyten den voorschreven tijt durende op dye verbuerte van XX Carolus Guldens / alst blijckt byder Octroyen hem hier op verleent. Ghegeven tot B(r)uessel Anno M.D.LIII. den sevensten dach in Junio.
Onderteekent M. Ph. de Leus

Dit Boeck is ghedeylt in Twee Deelen / waer af deen spreeckt van allen Curen dye tot nochtoe ghebesicht zijn gheweest / soe doort Quicksilver oft anders ende alle sulcken Curen worden oprechtelijck ghecorrigeert ende met seer goeden Consten versien daer hem een yeghelijck wel op betrouwen mach.
Dat Tweede Deel leert hoemen op een seer goede Maniere sal moghen met den Pock houte (Lignum guaiacum gheheeten) ghenesen ca(n) Cureren alle ghebreken der Pocken ende noch vele andere sware ende pijnlijcke Sieckten dye hueren oorspronck nyet en hebben uiten Pocken maer uit ander ghebreken der natueren / so dat den ghene(n) dye doet ghelijck hier gheleert wordt seer wel te betrouwen is / elcke sware Sieckten te ghenesen.

P. 2
Prologhe.
In desen Boekce beminde Leser / soo hebbe ick voor my ghenomen te beschrijven den gront en(de) rechte oorsake der Siecten diemen die Pocken heet ende daer toe oock te corrigeren alle dwalinghen der ghenesinghen oft curatien dye hier toe ghebesicht zijn gheweest gelijc als / roocke(n) / wasschen / smeere(n) oft strijcke(n) / op bijten der bleynen ende dyer ghelijcken ander Curatien meer / Dese sullen wy metter hulpen Gods al tsamen corrigeren oft verbeteren en(de) schrijven hoe mense sal moghen besighen sonder perijckel vanden Patient te bederven / en(de) daer en boven sullen wy u leeren hoe ghy op een goede manieren metten Lignum guaiacum dat de(n) ghemeynen man Pock hout heet sult moghen dye Patienten cureren gaende en(de) staende by der straten al op een beter en(de) perfecter

maniere dan tot noch toe gheschiet is oft gheleert is gheweest soo dat ghy de verlatene en(de) troosteloose Patienten sult moghen hulpe en(de) bistant bewijsen en(de) sult moghen volbrenghen tghene dat hi op u betrout ende van u hoopt te crijghen dat is dye ghenesinghe van zijnder Sieckten daer hy nae haeckende is / welcke ghenesinghe hedensdaechs elcken Patient toegheleyt wort vanden ghenen die somtijts nyet en wete(n) wat de siecte is en(de) niet en weten wat si daer teghen besighen souden moghen / en(de) nochtans beloven si hem ghesontheyt / als si hem dan cureren souden soo gaense te wercke ghelijck die blinde naet ey / si tasten na die cure met tghene datter somtijts nyet met allen toe en dient / maer daer mede si den Patient bederven voor tghenesen vercoopen / op dat ghy soo niet en doet ende voor sulckx bewaert moecht wesen soo hebbe ic u dit Boecxken willen schrijven dat u de voorschreven siecte sal leeren ghenesen sonder alle ghebreck soo dat de Patiente na dat si ghecureert zijn ghesonder sullen wesen in allen leden dan si waren eer si de sieckte oyt creghen ende van tghene des voorschreven is het volle verstant te hebben / soo overleset met diligientien tghene dat hier nae volghen sal.

Fol.1.r.

Dat Eerste Capittel. Vander oorsaken ende kennisse der Pocken.

Om dye kennisse der oorsaken te hebben van deser leelijcker sieckten soo ist noot dat in desen meer aenghemerckt worde dan tgene dat door de oncuysheyt toecoemt / want de aldermeeste oorsake is de influentie des hemels gheweest / die inder tijt als huer dese siecte eerste openbaerde soo crachtich de leden der schamelheyt geinficeert dat is besmet heeft beyde(n) van mans ende van Vrouwen dat daerdoor de siecte eerst inde(n) Ouders en(de) daerna inden kinderen met ongesiender fenijnicheyt alle dat lichaem besmet en(de) bedorven heeft / openbarende hem eerst ghemeynlijck maer niet altoos inden schamelijcken leden want dat zijn de leden dye eerst vander influentien der sterren / dat is instortinghen der sterren gheinficeert oft besmet zijn gheweest ende als dan die oncuysheyt van sulcken besmetten mensche(n) ghehanteert wordt / so wordt de sieckte inden selven lede(n) huer eerst openbarende en(de) daerna alle de leden duere / ende sulcken menschen genereren oock besmette kinderen ghelijck als de Melaetsche menschen doen / wa(n)t dese siecte heeft een groote gemeynschap dat is convenientie metter Melaetsheyt / alsoo dattet nichten en(de) neven der selver siecten zijn / daerom soo moeten sulcken gh(e)inficeerde oft besmette menschen besmette kinderen genereren / want dye materie des saets is besmet en(de) namaels soo worden de selve kinderen ooc noch meer verdorven doort voetsel des melckx dat si vander moeder suyghe(n) die besmet ende ghecorrumpeert is / alsoo dat de(n) selven kinderen by na onmoghelijck is te helpen door dat de sieckte in haer lieder lichaem soo seer inghewortelt is eerst vander infectien des saets ende namaels door tvoetsel des gheinficeerden dat is besmetten melckx / maer sulcken menschen alsoo gheboren ende ghevoet en zijn somtijts niet seer met open gaten oft wonden ghequelt / ghelijck huer Ouders gheweest hebben / maer si heb(b)en veel sieckten ende pijnen int lichaem / soo dat niet en schijnt dat si vanden Pocken gehquelt sijn maer van tfleercijn ende dyer ghelijcken anderen

F°1.v.

Sieckten / nochtans en ist anders niet dan die Pocken / maer si zijn verandert door dye generatie ende door dye complexie des kints die nyet en is ghelijc dye Ouders pleghen te wesen / dese twee te weten de instortinge oft impressie des hemels ende die generatie zijn de eerste ende principaelste oorsaken der selver sieckten / ende door dat die influentie eens deels verloopen ende over ghegaen is soo sietmen dat die Pocken niet so weeselijcke(n) quaet en zijn als si pleghen / ende hoe si ouder worden hoe si meer afgaen sullen / met al gaen de Pocken af daer comen ander siecten ghenoech meer ende al andere dan tanderen tijden gheregneert hebben soo dat oock ander nieuwe remedien daer toe van noode zijn om dye te ghenesen / want elcke Sieckte heeft huer eyghen Remedie daermense mede behoort te ghenesen ende soo langhe alsmen dye selve remedie nyet en ghebruyct soo en wordt gheenen Patient gheholpen / maer si worden soo lancx soo meer verdorven tot datter ten lesten een coemt dye de rechte remedie besicht onwetens dye den Patient alsoo door tgheluck onwetens gheneest / alle tghene dat daer nootelijck mach wesen totter

ghenesinghen der Pocken ende allen den Sieckten die vanden Pocken hueren oorspronck hebben / dye sullen wy met GODS hulpe in desen Boeck volmaectelijck leeren soo datter gheen ghebreck aen wesen en sal / om nu voort te spreken vanden anderen oorsaecken der sieckten so suldy weten datter noch veel meer oorsaecken zijn sonder dye ghene daer wi af ghesproken hebben / want al ist sake dat dat die principale zijn soo gheschiedet nochtans dat die sommighe in deser leelijcker siecten vallen die doordye indruckinghe oft influentie daer toe niet seer gheinclineert en was ende dat gheschiet door de oncuysheyt waer door ten eersten dye schamelheyt geinfixeert wort / ende daer na tbloet des gheheelen lichaems ende ten lesten de zenuen ende vlees ende been des ghelijcx soo gheschiedet oock dat door den sweet een mensche ghinfixeert wordt / dat gheschiet door tbyslapen soo dat een mensche bye enen anderen slaept dye vander sieckten besmet is ende dye selve sweet seer soo moet dander vander fenijnicheyt des sweets besmet worden / maer dese besmettinghe en gheschiet altoos nyet / want als die gheinfixeerde de sieckte langhe ghehadt heeft ende dat hy gheen uitwendighe ghebreken en heeft maer alleen inwendighe dye en infixeren sooseer

F°2.r.
Niet oft so haest als d(ye)gene diese eerste gecreghe(n) hebbe(n) oft die se niet langhe ghehadt en hebbe(n) / daerom sal he(m) ee(n) yeghelijc wachten dat hy nyet en slape byden ghene(n) dye hy nyet en kent / want daer is groot perijckel in gheleghen daerom soo rade ick eenen yeghelijcken dat hy scherp toe sie om sulcken perijckel te moghe(n) ont(v/u)lien.
Nu willen wy u schrijven vander kennissen der siecte(n) waeraen men kennen sal dat een mensche daer mede besmet is want daer worden duysent menschen met den Recepten der Pocken aenghetast dye geen Pocke(n) en hebben maer die ander siecten hebben ghelijc als Podagra / dat is tfleercijn / dye watersucht ende dyer ghelijcken ander sieckten meer dese ende noch meer andere ghelijck als daer zijn alle oude seericheyt ende ander besmetheyt des vels worden altesamen oft den meesten deel aenghetast met den remedien daer mede me(n) dye Pocke(n) plach te ghenesen / dwelck somtijts tot den Patients achterdeel grootelijc is ende tot zijn bederffenisse / daerom sult ghy u wachten dat ghy in gheender manieren dye remedien der Pocken en besicht voor dat ghy weet dat die siecte van anders gheen oorsake en is ghecome(n) dan van de Pocken / daerom sol eerste kennen in deser manieren / als dese siecte den mensche eerst aen ghecomen is / so gevoelt hy altoos groote prickelinghe tusschen vel ende vleesch gelijc als oft men hem met spellen stake / ende als hy warm beghint te worden soo dat hy nyet ghedueren en can / ende de ghene die sulcke(n) teeke(n) niet en ghevoelt en hebben eene(n) tijt lanck en(de) dat huer grootelijc ghequelt heeft soo en is huer siecte niet soo quaet als si meynen / maer si is uit een ander oorsake ghecomen / si si so leelijck als si wil ende oft gheschiede dat een mensche ghebrec creghe aen zijn schameleheyt / ende creech clapooren / druyper / oft dyer ghelijcken / ende en hadde dat teeke(n) des prickelens oft stekens niet ghevoelt soo suldy weten dat daerom niet seker en is want sulcken ghebreck coemt somtijts voor eer dat teeken hem openbaert / maer als de wonde dan toe ghenesen is ende die natuere niet ghenoech gereynicht en is soo coemt dan dat teeken der steecten eerst ende dander quade ghebreken somtijts veel jaren daer na. Ende om in als volma(e)cte kennisse te hebben soo suldy weten dat dese siecte een ten ersten huer plaetse neempt inden zenuen ende op die beenen

F°2.v.
Des lichaems en(de) in allen juncturen des lichaems soo dat si uit des Podagra oft dat fleercijn / seer quaet te kennen is want dat openbaert hem oock altoos in sulcken plaetsen / maer dye pijne der pocke(n) is altoos stercker des avonts dan des morgens ende oock zijn si ghemeynlijck cortsachtich ende altoos sonder dat suldy u toevlucht hebben opt voorschreven teeken des prickelens want isser dat niet gheweest so en zijnt gheen pocken maer tfleercijn oft eenighe ander coude sieckte. Ende ist dat die patient veel open gaten heeft die heel rot zijn ende inwendich wit die niet seer om en eten / maer blijven staen sonder veel etters ende en willen gheensins van buyten heelen so suldy weten dat dat oock een groot teeken is nochtans niet soo sterck als deerste / want isser dat teecken des prickele(n)s niet gheweest soo en soudet niet genoech wesen om voor pocken te moghen oordeelen maer voor een ander quade melancol(v)ese sieckte / noch zijnder veel saken dye daer beteekenen

de sieckten der pocken ghelijck als groote buylen met grooter pijne(n) opt hooft ende veel roode puysten opt voorhooft onder thayr ende aen den hals / maer hoe wel dat si seer by nae den ghebreken der Pocken ghelijc zijn moghen soo en salmense nochtans daer niet voor oordeelen ten si dat dat voorschreven teeken daer voor gheweest hebbe / want dat is tsekerste van allen anderen teekene(n) als dat daer voor gheweest heeft soo en twijfelt daer niet aen wa(n)t daer en is gheenen twijfel aen ten zijn pocke(n) ende des te stercker als daer groote buyle zijn oft gaten ghelijck voorschreven is dat buylen gheweest hebben / en(de) ooc des ghelijc alsser seer groote pijne is in dye leden en(de) dat meer des avonts dan anders in de(n) dach / en(de) als dat teeke(n) daer voor geweest heeft so moecht ghi ooc sonder twijfel oordeelen dattet de Pocken zijn en(de) gaen te wercke als u hier naemaels geleert sal worde(n). Hier mede willen wy nu vander oorsaken der pocken en(de) vanden teekenen der selver swijghen ende spreken van der ghenesinghen der selven.

Dat Tweede Capittel. Vander Dwalinghen die gheploghen worden metten strijcken oft salven daermen mede Cureren wil.

F°3.r.
Die eerste dwalinghe(n) der gheen(r/c)e die met strijcken oft smeeren der Salven die siecken in deser vuylder siecten ghenesen willen is dat si de siecte niet en kennen / ende daerom en connen si daer ooc gheenen goeden raet toe gheve(n) / want hoe waert moghelijck die siecte te ghenesen als mense niet en kent oft nyet en weet wat si voor een natuere heeft / want men machse soo wel bederven als ghenesen met tghene datmen daer blindelinge ende sonder verstant teghen besicht. Die tweede dwalinghe is de compositie van hueren Recepten die soo wonderlijck te samen commen door de blintheyt en(de) onbekentheit der siecte(n) dat het wonder is dat si niet meer menschen en dooden dan sie en doen / al ist dat zijer ghenoech ende meer dan ghenoech om huer leven brenghen / daerom sullen wi u leeren u daer voor te wachten ende met der salvinghen op een ander maniere die Patienten te cureren soo datter ghee(n) perijckel af comen en sal / maer dattet al gheluckich ende wel voleyndt sal worden na uwen wille ende na des Patients begheerte ende tot meerder bewijs der dwalinghen soo sal ick u de simplicia dat zijn de Medicijnlijcke stucken daer si huer Recepten af componeren voor ooghen setten / waer door ghy sult moghen sien hoe grooten erreur oft dwalinghe si in hueren Recepten zijn hanterende / ende dye Recepten zijn dese navolghende.

Euforbium		Sandelhout
Stafisagria	(G)olus	Armenus
Schamonea		Terra Sigillata
Sal gemme		Die ghemeyn Gommen
Lapis Calaminaris	Ceruse	
Peper Gengbaer	Vitargireum	
Campher	Minium	
Vermelioen		Ron Quicksilver
Smeer olie		Mercurius sublimatus
Berghen smeer		Mercurius precipitatus

Dese ende noch meer onbehoorlijcke dingen nemen si totter salven / dwelck in veel manieren schadelijck is ende ten eersten omdat

F°3.v.
Si daer toe nemen laxatijve Medicijnen die seer schadelijc zijn om met sulcken manieren buyten den lichaem te besighen want om dat de(n) Mercurius soo seer indringt so neemt hy dander lacatijven mede int lijft ende (w)ant si so fenijnich zijn / ende van so grooter hitten soo infixeren dat is besmetten si tbloet inden aderen / ende verhitten dat heele lichaem dat de natuere (dye de ghene is die de siecte selve ghenesen moet alsmen huer huer pack af neemt ende verlost se van tghene dat huer belettet) tot gheen verhael gecomen en can maer dat si soo drooghe wordt datse gheensins eenighe weece ghebieden en can maer blijft tonder

so dat die Patient uit droocht oft watersuchtich wort oft ten lesten sterft daerom en sult ghi gheensins daer toe doen eenighe laxativen hoe slecht dat si oock zijn / want si zijn altoos schadelijcken ende niet batelijcken want van alle(n) tghene datter tot die Pocken gebesicht wort soo en isser nyet dat eenighe hulpe bewijst van buyten ghebesicht da(n) alleen Quicksilver dat moetet doen / want anders en isser nyet voor handen dat duecht ghedoen can dan den Mercurius / ende oock sult ghi weten datter gheen laxatijven en zijn dye eenighe cracht hebben om die materie der Pocken uit te voeren dan allee(n) den Mercurius / daerom dwalen si oock die met stercken laxatijven den Patienten purgeren meynende die Materie der Pocken uitte leyden door den camerganck dwelc onmoghelijck is anders da(n) door de(n) Mercurium als daer mede ghepurgeert wordt / soo voert hy die materie der Pocken mede door den camerganck uit / maer nyet veel menschen en weten den Mercurium tot sulcker cracht der laxaten te brenghen / want het is een edel Secreet / maer om den groten arbeyt der Const daer hy door bereydt wort soo is hy vanden meesten hoop ongheroert ghebleven / maer ick sal u in als ghenoech onderwijsen inden navolgenden Capittelen wilt God Om nu te corigeren tghene dat inden salven corrigereus behoeft soo suldy weten dat ghy u eerst ende voor al sult wachten vanden laxatijven ende daer nae ooc van alle ander dinghen die voorschreven zijn sonder alleen vanden Mercurius / dat is Quicksilver die is de ghene die in de salve twerc doen moet ende sonder den Mercurius en isser niet dat in de Pocken eenighe hulpe bewijsen can / alleen van buyten gheadministreert / maer van binnen des lichaems zijnder veel edele Remedien meer dan den Quicksilver die in

F°4.r.
Deser sieckten ende oock in allen anderen Sieckten wonderlijcke groote hulpe bewijsen / soo dat desghelijckx nyet veel ghesien en wort / maer want wy hier in desen Boecke niet dan van die Pocken tracteren en sullen so en sullen wi nyet meer dan vande(n) Mercurium ende vant Pockhout schrijve(n) / maer in dien twee(n) sulle(n) wy so veel doe(n) dat u niet onmoghelijc en sal wesen in deser siecten so verre als ghy na onsen schrijve(n) te wercke gaet / om nu den Mercurium te bereyden dat hy van buyten ghebesicht mach worden sonder perijckel vande(n) Patient te bederve(n) so neemt in Gods name die aerde daer den Mercurius in wast / die welcke in Duytsla(n)t ghevonden wort inden Goutberge(n) oft Silverberghen / dese aerde wort geheete(n) (G/B)erch Cinober van deser aerde(n) sult ghi die weecste neme(n) die noch niet rechte hert en is / en(de) ghi sulter nemen twintich pont / dese sult hi stoocen en(de) doense in eenen ketel en(de) ghiete(n) der schoon reghen water op en(de) latent sieden een ure lanc so scheyt hem die aerde en(de) ander vuylicheit daer van / die sult ghi schoon afsschuymen / dan suldy tghene dat in den ketel ghebleven is poedercleyn wrijve(n) en(de) doent in ee(n) distileer vat oft Cucurbit ende stellet te Distileren vrij opt vier met grooter hitten ghelijck als ick u in mijnen Boeck vander Mineraelscher Distilatien gheleert hebbe / so suldy sien opgaen een wit sap ghelijck een melck / als ghi dan siet dattet niet meer en druypt soo nemet wit sap en(de) settet alleen te Distileren in Balneo Marie soos al die vochticheyt dier bi is overcomen en(de) op den gront vanden Cucurbit sal een Olie blijven soo swaer bijcants als Quicksilver (dye maniere hoe ghy voor Balneum Marie Distileren sult dat heb ick u in mijnen DistileerBoeck der Cruyden ghenoech onderwesen daerom en wille(n) wi daer niet af schrijven / want ons werc soude te lanc valle(n) maer wi wisen u tot den selve(n) Boecke).

Die voorschreve(n) Olie die op den gront vanden Cucurbit gebleven is die suldy nemen ende besighense om mede te strijcken aldus suldy nemen twee oncen der Olie(n) voorschreven ende ses oncen Spijck Olie / dese sult ghy onder een mengen ende doense wat werm maken opt vier hier mede sult ghy salven oft strijcken dye siecke leden des Patients / maer die leden daer gheen pijne / buylen / oft gaten en zijn / en sult ghi gheensins met

F°4.v.
Der Olien strijcken / want si soude meer schaden dan baten om datter gheen materie en is daer si in soude moghen wercken / daerom soo soudese dye ghesonde leden te seer verdrooghen van huer natuerlijcke vochticheyt / maer die siecke leden sult ghy smeeren als voorschreven is in allen vouwen oft iunctueren ende ofter gaten oft ander buylen waren die

sult ghi ooc smeere(n) over al des avonts als hy slapen gaet / ende dan sult ghy hem wel warm laten decken op dat hy sweete / alsoo sult ghy hem gedeckt laten ligghen ende sweetende twee uren lanck ende hy en moet hem oock niet verroeren / op dat hi des te beter sweeten mach / als die twee uren over zijn soo salmen hem die cleederen daer hy mede ghedeckt is af nemen eensdeels ende men sal hem langhen schoon doecken warm ghemaect om dat hy hem op allen plaetsen dat sweet af drooghen soude als hy hem dan wel afghedroocht heeft soo salme(n) hem zijn nat hemde uit trecken / ende doen hem een ander schoon warm hemde aen / dan salmen hem by een schoon Eyken uter setten ende droogen hem zijn hooft met warme(n) doecken ende te wijle dat me(n) hem zijn hooft droocht salmen hem zijn bedde weder maken ende decken hem een paer schoon ghewarmde lakenen / ende dan sal hi weder te bedde gaen eer tbedde weder cout wordt / ende men sal hem dan niet te swaer decken op dat hy gherustelijc slapen mach / des morghens als hy dan weder wacker wort / soo salmen in allen manieren doen ghelijck men des avonts ghedaen heeft / te weten / met vieren ende met drooghen / ende als hy dan wel ghedroocht is van den sweete soo salmen hem cleeden ende doen hem zijn handen ende zijn aensicht wasschen met warmen water / ende dan salmen hem zijn maeltijt laten doen / ende zijn spise sal wesen ghelijck als hier na volghen sal. Inden eersten soo en sal gheen vercken vlees eten / noch gheen ghesouten vleesch / gheen hasen / conijnen / herten oft ander wiltbraet en sal hy eten / oft oock gee(n) Coeyen vleesch / ooc en sal hy gee(n) pottagie eten / dan vlees sop van goet schape(n)vlees / ende dat met Bernage ende een weynich (G/B)eeten ghesoden / ende met een goet deel Bernagen / anders en sal hy geen pottagie eten / hy sal eten goet Schapen vlees / hoenderen / patrijsen / sneppen ende alderhande wilde vogelen sonder dye water voghelen dye huer spijse int water soecken / ghelijck als gansen / eyntvoghelen / ende wat gesloten voeten

F°5.r.
Heeft / ende dat int water swemt / want dese hebben altesamen quaet vleesch om te verteeren voor siecke menschen genererende quaet melancoliens bloet / hy mach oock eten Runtvleesch dat versch gheslaghen is / ende nyet langhe ghesouten / maer des niet vele om dattet swaer is te verteren voor een teere maghe / maer onder allen vleesch en isser gheen beter voor sulcken Patienten da(n) goet ionck gheyten vleesch die noch melck suyghen van der moeder ende goede Patrijsen oft ionghe hoenderen en sal hi gheensins vermuylen / want dat zijn die spijsen dye hem best dienen onder alle spijsen / hy sal hem oock wachte(n) van peper ende van gengber / maer hi mach zijn spijse wel laten coken met Caneel / Naghe ghelen ende dier ghelijcken oock met Noten muscaten ende Soffraen / hi sal hem oock wachten van aiuyn / loock / pareye / biestloock ende dyer ghelijcken si zijn ghesoden oft rou / want si ontsteken tbloet ende verhitten ende verdrooghen die lever / sinen dranc sal wesen goeden rijnschen wijn die sal ghewatert wesen met water dat ghesoden is op anijs saet / gherste / ende mas(l/t)ick elckx zoo veel als een Castaenge / van desen water salmen nemen een deel ende des wijns twee deelen dat sal sinen dranck wesen soo langhe tot dat hi ghenesen is / ende die Patient sal hem seer warm houden ende uiter locht blijven binnen den huyse ende sal alle open vensteren ende dueren ghesloten houden / ende dese maniere van leve(n) sal hi onderhouden / tot dat hi genesen is met smeeren / sweeten en(de) spijse gelijc als voorschreve(n) staet in alder maniere(n) / want so verre als hy doet gelijck voorschreven is so sal hi sonder faute ghenesen met Gods hulpe / al hadde hijse twintich Jaer la(n)c gedrage(n) by also verre als hy te vore(n) van andere(n) Remedien niet verdorven en is. Die simplicia die ghi in dit Capittel vint en zijn niet noot te verduystchen / want die sommighe en zijn niet te verduytsche(n) / en(de) oock so machmen altoos die selve vinden inder Apteken alsmen daer die kennisse af begheert te hebben / daerom so sullen wi daer nu af swijghen en(de) gaen voort totten Capittel vant roocke(n) / en(de) van zijn corrigheringhe.

Dat Derde Capittel. Vanden roocken oft stoven ende zijn correctie.

F°5.v.
Een ander maniere van Curatien isser noch ghevonden gheweest vanden Constenaers die pocken te ghenesen / als si ghesien hebben dat al de(n) troost op den Mercurius ghestelt is

gheweest / soo hebben si ghenomen den selve(n) Mercurium ende si hebben hem ghedoot met Solfer / ende hebben daer af ghemaect Cinober / op dat den ghemeynen man den selven Mercurium voor gheenen Mercuriu(m) en soude connen ghekennen / want den ghemeyne(n) man en wilde niet gaerne met den Quicksilver ghecureert wesen / aenghesien datter soo veel menschen door den selven Mercurium verdorven ende ghedoot werde(n) / op dat si nu nochtans den Mercurium sou(d)en moghen besighen sonder teghen segghen des Patients / soo brochten si den selven in een ander ghedaente / en(de) oock op een ander maniere te besighen sonder strijcken / want het strijcken was den ghemeynen man oock teghen / daerom vonden si den raet dat si den Patient door de(n) rooc des cinobers dat is vermelioens souden Cureren / want si wisten dat den Mercurius soo subtijl is dat si hem tot allen plaetsen des lichaems in souden moghen drijven door de poros dat zijn sweet gaten / daerom hebbe(n) si den Patient ghestelt onder een Tentken ende hebben hem aen allen side(n) dichttoe ghestopt / ende hebben hem naect in die Tente ghestelt ende tusschen zijn beenen een teyle met gevoncte colen / ende in de teyle hebben si ghestroyt den Cinober / als die Patient begonste te sweeten / in dier manieren soo is den Mercurius int lichaem ghecropen met al zijn substantie ende heeft alle de lede(n) des Patients alsoo gheinficeert ende bedorven dattet een iammer is gheweest te aensien / soo dat deen na langhe ghemarteliseert te wesen ghestorven is dander cruepel ende ongheformeert / dye derde tandeloos ende dyer ghelijcken miserabele accidenten die huer toeghecomen zijn dat een mensche grouwelt diet siet tgene dat si in veel Patienten ghedaen hebben / want den Mercurius als hy soo corporaliter gebesicht wort so heeft hy ee(n) natuere dat hy alle(n) de(n) slijm der pocken in den mont drijft ende want si metten selven Mercurium soo onbehoorlijck ghehandelt hebben / nemende vanden selven meer dant gheoorlooft is soo hebben si des slijms soo veel in

F°6.r.
Den mont ghedreven dat hy gheenen uitganc abundant genoech en heeft moghen crijghen / daerom is hi weder ghekeert en(de) heeft zijn plaetse ghesocht inde(n) inwendigen leden glijc als in de lever ende longhe(r) ende milte / ende maghe / & cet. Soo dat die somi(m)ghe ghevallen zijn inden sieckten der longhen ghelijck als pluerifis / corten adem / hoesten / uitdrooghen ende dyer gelijcken meer ende by na altesamen ongheneselijcke siecten / andere zijn ghevalle(n) in de siecten der maghe(n) als / overgheven / walghen / groote onverdrachlijcke pijne ende aposteme der maghe(n) / moghende ghee(n) goede spijse verteeren / dander inde siecten der leveren ghelijck als de gheelsucht icteritia gheheeten / dye (w)aterlucht / den bloetganck heete vierighe Cortsen ende dyer ghelijcken / sommighe zijn oock ghevallen inden sieckten der milten als die quarteyne / den Cancker / den Wolf / ende dye Lasernije / daer si gheensins toe geinclineert oft gheneycht en waren eer si vanden onghefundeerden Meester daer toe ghebrocht waren / ende al de voorghenoemde siecten zijn meest al ongheneselijck ende ten lesten dootelijck / daer om sal hem een yeghelijck wachten den Mercurium te besighen op dyer manieren / maer men sal hem besighen als hier na volghe(n) sal / soo en sal hy nyet schaden / maermen sal moghen met hem bewijsen tghene datmen den Patient toe gheseyt heeft dat is dye ghenesinghe van zijnder siecten / nu willen wy u leeren waer mede hier voormaels gheroockt oft ghestooft is gheweest meer dan met vermelioe(n) ende daer by de dwalinghe. Dit zijn de Simplicia dat zijn de Medicijnlijcke stucken daer si mede pleghen te roocke(n) en(de) noch daghelijcx roocken / inden eersten.
Cinober naturael / Mercurius calcionatus / Cinober van der Const dat is Artificiael Mercurius sublimatus / Alipta Mascata naghelen / Caneel / ireos Muscus / Wierooc / Mastic / Mirra / en(de) meer ander welrieckende dinghen.

Dese welrieckende dinghen hebben si daer toe ghenomen om dat dye Patienten den stanck des Solfers ende Cinobers nyet en souden connen gheriecke(n) / maer hoe wel dat si hem niet en riecken / soo doet hi hem nochtans ten lesten wel kennen / want hy en laet uyt met grooter cracht zijn werck te doen /

F°6.v.

Soo dat die Patienten wel weten diet gheproeft hebben / want ghelijck als een scherp Fenijn soo gaet hi te wercke in alle zijn operatie. Die eerste ende grootste dwalinghe is dat si met den Cinober alle theele lichaem beroocken ende si en souden nyet meer dan die plaetse beroocke(n) daer si weten dat die siecte hueren uitganck begheert te hebben want in alle(n) sieckten heeft dye natuere huer sekere emunctorien dat zijn plaetsen daer si huer door reynicht / somtijts reynichtse huer door den camerganck / somtijts door de (wijne/vrijne/vrijve) / somtijts door den sweet / maer in den Pocken soo heeft si noch meer emunctoria daer si huer door reynicht / ghelijck als dye liessche oft eeghernisse / ocxelen ende dier ghelijcen / somtijts ooc ander open gaten in anderen plaetsen des lichaems daer salmen roocken ende elders niet / ende op dat ghy my in als te beter verstaen muecht / soo suldy weten dat men den Mercurium bereyden mach dat hy tot een laxatijf / opilatijf / dat is stoppende / Corolijf dat is bijtende ende oock tot een attractijf dat is een aentreckende / Diaphoretelijck dat is sweetende Medicijne gebesicht mach worden in allen manieren soo men hem van doen heeft soo machmen hem bereyden dat si tselve doe datmen van hem begheert oft verwacht. Ende in desen roocken oft stoven so is de intentie dat den Mercurius uit den lichaem trecken soude tghene dat der natueren schadelijck oft hinderlijck is ende in desen hebben si seer ghedoolt die de ghesonde leden des Patients met den Quicksilver beroocken / want si trecken op dier manieren tfenijn der Pockighen materien al dye leden door die niet meer dan in een oft twee leden des lichaems en lach / ende met dat si den Mercurius met zijn corpus oft lijft besigen en(de) des selven ooc vele so verderven si den gantschen mensche / noch isser een ander dwalinghe meer / dat is dat si totter sieckten meer ander dinghen besighen als voorschreven is dan den Mercurium ende de(n) Mercurius is de gene die den arbeit doen moet / en(de) ghee(n) ander dinghen dan den Mercurius alleen / also van buyten in roocxwijse te besigen / daero(m) willen wy u den selven leeren bereyden tot een attractijf met der corrigeringhe hoemen hem hem besighen sal.
Die Correctie van desen Capittele hoe wel dat somtijts geschiet dat daer somtijts een Patient oft twee ghenesen mach met den roocken ende smeeren ghelijck tot noch toe

F°7.r.
Gheschiet is soo suldy weten dat gheschiet door die duecht der natueren die ghewillich is om huer selven te helpen / ende sterck om den storm der Medicijnen te verwinnen ende te wederstaen / nochtans worter wel thien verdorven eerder een ghenesen wordt sonder die ghene dier ghesonden worden ad Patres om mollen te rooven / om al dese inconvenienten te ont(v/u)lien / so suldy den Mercurium aldus bereyden.

Ghy sult nemen Cinober met Consten ghemaect / ende niet den natuerlijcken Cinober / den selven sult ghi cleyn stoote(n) so cleyn als u moghelijck is / desen Cinober sult ghi nemen een pont / en(de) doender toe ee(n) po(n)t Salpeeters / dit sult ghy seer wel onder een menghen ende stellent te sublimeren als u gheleert sal worden in een ander Boecxken dat vande(n) bereydinghen der Mineralen spreken sal / als dan den Mercurius alsoo ghesublimeert is soo suldyen cleyn wrijven op eenen steen ende dan soo sult ghy nemen een instrument van aerden ghebacken twee spannen hooghe ende van binnen seer wel verglaest dat tostrument sal beneden soo wijt wesen als een spanne ende boven soo enghe als een(n) grooten appel / indit instrument suldy doen van den voorschreven Mercurius ee(n) dragma telcker reysen ende ghy sult den Patient ende dat instrument alsoo oordineren dat dat engste eynde des instruments op dat emunctorium come / ende dander eynde op een teyle daer vier in is / ende ghy sult alsoo den Mercurium heet maken dat hy dat emunctorium verwarmen mach / maer ymmers niet soo heet dat hy met al zijn lijf op vlieghe / want dat is tghene dat veel menschen doot dat den Mercurius met zijn Feninich heet lichaem int lijf ghedreven wort / daerom soo wacht u dat ghy soo matelijck u vier maect dat hi niet op en vliege maer dat alleen sinen gheeft oft damp zijn werck doen mach soo suldy sien dat hy dye Materie met grooten hoopen sal doen voortcomen / soo dat daer door die Patient verlost sal worden van zijnder sieckten / ghi sult weten dat ghy den Mercurium soo heet ghemaeckt met den instrumente opt emunctorium houden sult den tijt van een halve ure tot elcker reysen / ende ghy sult opter manieren voorschreven alle avont als die Patient slapen gaet dat instrument besighen ende den Patient roocken oft stoven / dit ghedae(n) wesende

F°7.v.
Soo suldy den Patient telcken oock laten sweeten ghelijck voorschreven is vanden smeeren / ende sult hem in allen manieren tracteren ghelijck als daer geschreven staet met eten ende met drincken / sweeten ende drooghen ende dyer ghelijcken / op der manieren voorschreven soo muecht ghy sonder perijckel roocken / want als ghy wacht dat ghy den Mercurium niet op en drijft so en can u gheen ongheluck toe comen metten roocke(n) / maer ghi sult prijsende danck behalen waer ghijt roocken besicht / daerom hebt achte opt corrigeren dat ghi u in alle oprechtelijcken dracht so en sal u troocken ghee(n) schade maer uitnemende groot profijt doen. Hier mede willen wy swijghen vanden roocken ende spreken vanden wasschen / waer mede oock sterckelijcken teghen die Pocken ghehandelt is gheweest.

Dat Vierde Capittel. Vanden wasschen oft strijcken des Waters
Noch isser een Const op ghecomen vanden subtijlen Pockmeesters dye hebben ghesien dat si den Mercurium niet besighen en mochten sonder schade oft schande / ende ooc niet met dancke vande(n) Patienten / want die Patienten als si ghesien hebben dye perijckelen des smeerens ende hoe veel datter door tsmeeren verdorven werden so en hebben si int smeeren gheen gheloove meer ghehadt ende alsoo ist oock gheweest metten roocke(n) als si ghesien hebben hoevel dooden datter door den roock ghemaect zijn / soo hebben si oock ghevreest en(de) en hebben troocken ooc niet langher gheloove willen gheven / ende daerom soo zijn dye Pockmeesters ghedwonghe(n) gheweest den Mercurius te bereyden dat hi noch meer verborghen ende onkenbaer ware / op dat si hem dan noch soude(n) moghen besighen / want si willen wel datter anders gheene(n) raet en was dan door den Mercurius te curere(n) / want het Pochout en was doen ter tijt noch nyet in kennissen comen / daerom soo hebben si den ghesublimeerden Mercurium ghenomen ende hebben hem ghesoden in ghebranden Wijn / ende metten Wijn hebben si

F°8.r.
Dye siecke ende gebreckelijcke leden ghewasschen oft ghestreken dwelck een seer subtijle ende crachtighe curatie is daer groot perijckel by is / daerom soo rade ick u dat ghy gheensins op der manieren voorschreven te wercke en gaet / maer inder navolghender manieren soo en can u gheen ongheluck daer door ghecomen / en(de) waert sake dattet u nyet goet en dochte om den seer grooten arbeyt ende cost dier toe gaet totter bereydinghe Mercurij so latet wasschen wesen / want onder alle(n) curatie(n) en isser gheen die hem ghelijck is van crachten ende van perijckel / daerom wildy den Mercurium nyet anders corrigeren dan hy noch ter tijt gheleert en is / soo en is u nyet gheoorlooft yemanden met wasschen te cureren / want si staen in meerder perijckel dye soo ghecureert sullen worden dan een mensche die teghen twee mans vechten moet lijf om lijf / maer als ghy den Mercurium bereyt hebt ghelijck als ic u leeren sal soo en suldy gheen perijckel verwachtende zijn / maer ghy sult in deser siecten soo veel doen als inden pocken te ghenesen van noode is ende soo veel als oyt ghedaen is gheweest / daerom en wilt niet trach int bereyden wesen maer naerstich / op dat ghy den Mercurium tot uwen wille crijghen muecht so suldy moghen dye Pocken sonder vrese ende sonder perijckel cureren met grooter eeren ende profijt vanden Patienten. In desen wasschen is oock sonder tghene dat voorschreven is een groote dwalinghe ghehanteert / dat is dat si alle leden des Patients op een maniere ghetracteert hebben die ghesonde ghelijck dye siecke / dwelck boven maten qualijck ghedaen is / want si bederven die ghesonde leden meer dan dye siecke bedorven zijn / want den Mercurius is op dyer manieren gebesicht soo heet als een vier van crathcen / soo dat hy het side daer gheen materie in en is om uit te moeten drooghen daer gaet hy te wercke ende droocht uit dye goede ende natuerlijcke vochticheyt / waer door dat lidt gheheelverdorven wordt / daerom soo suldy u boven al w(a)chten dat ghy de ghesonde leden niet en wascht maer alleen de siecke / want de siecke hebben Materie daer den Mercurius in wercken mach / ende daert noot is in ghewrocht te wesen om te drooghen / nu wil ick u gaen openbaren hoe ghy den Mercurium bereyde(n) ende besighen sult / maer eerst sal ic u schrijven die Simpel stucken daer die ander Meesters mede pleghen te wascchen ende zijn deser navolghende.

F°8.v.
Mercurius sublinatus soo claer als een cristal / Auri pigme(n)tum / drijerley Arsenicon / Cerusa / Campher ghebranden Wijn souden dese dinghen van my so rou sonder correctie ghebesicht worden ick soude meynen dat ick alle dye Patienten dooden soude die icker mede roeren soude / want door den ghebranden wijn soo wort den Mercurius so subtijl ende vierich dat wonder is dat si niet alle en sterven dye op deser manieren ghecureert worden oft ghehandelt worden / want onder allen anderen manieren van Curatien is dese maniere als voorschreven is dalder perijckelooste / soo dat die Mercurius door zijn subtijlheyt ende door die hitte des wijns in des Patients inwendighe lede(n) zijn werck is doende met sulcker cracht als veel siecken wel beter ghevoelt hebben dan ick schrijven can ende hoe wel dat alsoo warachtich is soo zijnder noch sommighe die dat daghelijcx noch zij(n) gebruyckende ghelijck oft goet ware maer ick segghe dattet een heymelijck vergheven is / want hoe wel dattet niet dan van buyten ghebesicht en wordt / soo ist nochtans zijn werck met grooter cracht oock doende van binnen den lichaem / want het verhittet ende ontsteket bloet soo dat dye Patienten inden bloet loop veel tijts vallen / loopende soo langhe tot dat si sterven / andere meynen te versticken soo crachtich trecket Fenijn ter herten / ende oftse huer verantwoorden wouden segghende / ick hebber menighen mede gheholpen dat souden dye Patienten wel willen dye si segghen ghenesen te hebben / maer niet te min ic gheloove wel datter somtijts een onder hondert ghenesen mach worden / dat en weten wi huer gheenen danck maer der natueren dye soo goet is gheweest dat si de sieckte ghensen heeft / ende den storm wederstaen / maer hoe veel hebben zijer wel teghen bedorven eer si eenen ghenesen hebben / ende hoe veel hebben zijnder wel onder daerde / voorwaer eenen grooten hoop dat wete ick wel / nu op dat ghy voor sulcken perijckel bewaert zijt / ende met eere(n) inder Const voort muecht gaen so doet ghelijck voorschreven is / staet af met de(n) wassche(n) oft bereyt den Mercurius als hier na volcht.

Die Correctie vanden wasschen met den Mercurius sublimato

F°9.r.
Ghy sult den Mercurium nemen die by hem selve(n) sonder eenich toe doen ghesublimeert is als ick u leeren sal uit voorgeallegeerde Boec de(n) selve(n) suldi noch vier reysen sublimere(n) van ghemeyn bereydt Sout / dan suldy op den selve(n) Mercurium ghieten goet gherectificeert Aqua vite ghelijck als ick u dat heb leeren rectificeren in mijnen Distileer Boeck / dit Aqua vite dat is gebranden Wijn suldy ontsteken met een barnende papiercken soo sal hi worden barnende en(de) heel wech branden / dan neemt den Mercurium ende ghietter anderen op ende laetten ooc wech barnen / dit doet soo langhe tot dat den Mercurius niet meer en bijt oft en eet op die tonghe / desen Mercurium laet sieden in Perficarien water oft Celidonie water een half ure lanck / dan latet cout worden ende ghiet het water boven af / op dat den Mercurius nyet met zijn lijf ghebesicht en worde / maer dat sinen gheeft / ende zijn cracht daer uit come ende der cranckheyt toeghevoecht mach worden / want inden gheest des Mercuriums is dye cracht om die pocken te ghenesen ende inden corpus oft lijf des Mercurij is dye cracht om die menschen te verderven en te dooden daerom ist die meeste dwalinghe ende verderffenisse dieme(n) doen mach datmen den Mercurium in den wijn doet smelten / ende dan daer mede die leden bestrijckt want alsoo gaet hy met lijf met al int lichaem des Patients ende verderft ende doot den Patient ghelijck als alle Fenijnen voor een natuere hebben / daerom sult ghy u wachten dat ghi gheensins den Mercurium met zijn lijf en ghebruyckt maer alleen sinnen gheest ghelijck voorschreven is soo en can den Patient niet toe comen dan goet / daerom en doet niet anders dan u hier gheleert en wort met den voorschreven water soo sult ghy dye siecke leden des Patients strijcken alle avont als hy slapen gaet / daer nae soo sult ghi nemen den Patient ende legge(n) hem te sweeten ghelijck als in dander Capittel gheleert wort ende sult hem ooc also drooghe(n) ende in alle(n) manieren handelen ghelijck als daer gheschreven staet met spijse ende dranck / ende ghy sult hem soo langhe waschen / te weten / alle daghen eens tot dat hy ghenesen is / ende dat hy gheen pijne meer en heeft met allen / ghy en dorft oock nyet

meynen dat ghy met eenigher vreesen te wercke behoeft te gaen in deser sieckten met deser maniere(n) va(n) curatien / want als ghi doet ghelijck u in dit Capittel gheleert wort

F°9.v.
Soo en mach u niet toe comen metten Patient dan alle goet ende eere soo dat ghy u verwonderen sult van tghene dat ghy sult sien gheschieden in deser Curen / soo dat ghy met eeren ende sonder consciëntie u ghelt sult moghen in manen. Hier mede willen wy nu swijghen vanden wasschen ende willen spreken vant op bijten der bleynen dar oock in deser sieckten blindelinghe mede ghandelt is gheweest.

Dat Vijfde Capittel. Vanden bijten der Bleynen.
Daer zijn noch ander menschen geweest die hebben ghemeynt / want daer soo veel scherpe pijnen waren op de schenen ende pijpen der arme(n) dat daerom al dye wortel der sieckten daer ligghen soude dat alsoo niet en is maer die wortel leyt inden bloede / Dese hebben op huer goet duncken voort ghevaren ende hebbe(n) gaten op die schenen ende somtijts al die leden door ghemaect meynende als tvel af ware dan soude die materie der siecten uit loopen / maer het heeft huer ghefaelgeert / want al was tvel open ghebete(n) / daerom en liep die materie niet uit die si meynden / maer daer liep een gheel waterken uit dat quam door die pijne die tcorosijf ghemaect hadde gheloope(n) / ende niet door die materie der sieckten oft ten hadde oock gheen schult aen die Pocken Deser manieren en is gheen groote schult te gheven / want als si niet en helpt soo en schaet si oock nyet / maer this een groote sotternije gheweest dat si meynen dat die sieckte soo slappichlijck huer werck souden laeten staen en(de) loopen soo van selfs uit sonder meer daer toe te doen / maer want het somtijts ghebueren mach datter soo veel materien leyt op die schenen ende dier ghelijcken plaetsen datse soo grooten onlijdelijcken pijne maken dat niet te lijden en is sulcken overvloedighe(n) materie machmen met der manieren voorschreven wel minderen / maer nyet ghelijck als si ghedaen hebben / want si en hebben maer dye dore open ghedaen ende een gat ghemaeckt / waer datter alder meest van noode was

F°10.r.
Dat hebben si vergheten dat is als tvel op ghebeten is / soo souden si daer een attractijf dat is een aentreckende plaester op legghen om dye materie uit te trecken / want anders so en soude daer niet af comen / om nu in seer scherpen pijnen te moghen dye pijne verdrijven ende dye materie der sieckten te minderen soo suldy neme(n) dese navolghende Salven daer suldy een Plaester af maken ende leggense op die plaetse daer tvel af ghebeten is so sal die Plaester dye materie uit trecken soo dat dye pijne daer seer mede minderen sal.

Dat is die Plaester hier toe dye met grooter cracht die materie uit treckt.
Neemt Serapini / Galbani / Armoniaci / elckx een half loot / Oppoponacis een loot / Bedelij onderhalf loot latet in azijn smelten / van coleret oft doeghet door eenen doeck / dan siedet weder soo langhe tot dat beghint te dicken / da(n) doeter toe Reberber twee dragma / dat is een half loot / Radicis afodille ee(n) half dragma geel Ammer een loot / dit salmen seer cleyn stooten dan salment besighen / dit treckt soo sterck dattet gheen dingen ongeroert en laet maer om dat ditte gheenen sekeren reghel en is om die Pocken te ghenesen / dan allee(n) om dye materie te minderen so en willen wy daer nyet langher op blijven staende / maer wi willen voort vare(n) tot onser materien te weten om die pocken gheheelijck ende al te ghenesen / ende ten eersten so willen wy nu noch spreken van ee(n) manieren die met sweeten toe gaet.

Dat seste Capitel. Vander ghenesinghe der Pocken door tsweeten.
Daer is noch een ander opinie op gestaen om dye pocke(n) te ghenesen door tsweeten ende is eerst uit Italien ghesproten / daer na oock in Duytslant aen allen canten gemeyn

F°10.v.
Gheworden ende ten lesten oock hier te lande / ende is een goede maniere gheweest voor sommighe siecken ende een schadelijcke voor andere / want die flegmatijcke ende vochtige

lichame(n) zijn daer door verdroocht gheworden ende ter ghenesinghen ghevoordert / maer dander colerijcke ende melancolijcke lichamen zij(n) daer door verdorven gheworden niet door tsweeten maer door die heete Medicijne(n) die si besichden om tsweeten te drijven / die welcke tbloet inden aderen ende die lever / longhe / milte ende nieren soseer verhitten ende verdorden dat daer door veel Patienten in die Quarteyne ende daer nae in de watersucht ghevallen zijn en(de) ten lesten ghestorven / dit en behoort niet te gheschieden datmen met deser manieren die Pocken soude willen ghenesen / wa(n)t is si goet inden eenen si is schadelijck inden anderen / daerom en salmen also nyet cureren maer men sal cureren met een Remedie die in allen Complexien goet ende onschadelijck is / met namen hier int sweeten ende om u die maniere te beter tonderwijsen soo suldi weten dat noot is dat ick u eerst openbare / waer mede si tsweeten ghedreven hebben dat is aldus gheschiet / si hebben ghenomen goeden stercken wijn / dyen hebben si met drakel ghemengt ende met den navolghende stucken / ende dat hebben si den siecken te drincken ghegheven / ende hebben hem ghedeckt dat hy sweeten soude ende dit hebben si ghecontinueert tot dat die Patient ghenesen was / oft dattet huer beledt wert door heete Cortsen die de Patienten creghen daer si dye schult af hadde(n) / want si hadde(n) die lever ende ander leden soo verdorve(n) met hitte(n) datse niet ghebruycken en consten huer natuerlijcke cracht / maer si ghinghen achterwaert genererende quaet swert vierich bloet / daer Cortsen ende Quarteyne af comen moesten / daerom soo willen wy u nu de simplicia oft simpel Medicijnlijcke stucken voor ooghen setten / op dat ghy u daar voor muecht weten te wachten en(de) zijn dese.
Die drancken diemen gheeft voor die peste
Ghebranden wijn met Campher ghemengt
Ghebranden wijn met driakel ghemengt
Cardamomum / grana Paradisi
Perper / Euforbium.
Radix ungule caballine / Radix flammule
Sonder dese voorghenoemde soo hebben si noch veelderhande

F°11.r.
Gebesicht ende onder andere een maniere gesocht dat die Patienten van selfs sonder eenige Medicijne sweeten souden moghen / ende om tselve te doen soo hebben si ghenomen steenen Cruycken die hebben si ghevult met heet en watere / en(de) dan hebben sijse seer dicht toe ghestopt met doecken datter gheen vochticheyt uit comen en mocht / ende dan hebben sijse bi den Patient int bedde geleyt ende hebben hem seer warm ghedect dat hy gesweet heeft / so door de warmte der Cruycke(n) als door die warmte des decxels / dese warmte hoewel datse goet is om den sweet te verwecken so en isse nochtans nyet goet om die Pocken te ghenesen si en laten haer soo lichtelijck niet uit drijven sonder ander hulpe / maer inder Pesten is dese maniere seer goet ende profijtelijck nochtans isser noot ghesweet te worden in deser siecten / daerom sullen wy dye voorschreven maniere ooc corrigeren.

Die Correctie vanden sweeten daer dy Pocken door moghen ghecureert worden.
Die gaten des vels diemen sweet gaten heet zijn oock een Emunctorium dat is een plaetse daer huer die natuere door reynicht / ende een vande(n) principalen Emunctorien / daerom so machme(n) door die selve gaten wel dye natuere reynigen ende oock dye materie der Pocken purgeren maer nyet door dye hitte des deckens oft oock door dye voorschreven Simplicia / als ghebranden Wijn ende dyer ghelijcken / dese voorschrevene Remedyen en zijn totter saken niet goet / maer dye cracht is inden Mercurium alleen die is dye ghene diet werc doen can dat is hi can die Pocken door den sweet uit drijve(n) / ende weet die materie der Pocken te vinden daerom so moetmen den selven totter cracht Diaphoretica brenghen / dat is dat hy den sweet door die sweet gaten uit drijve / wa(n)t als hy tot sulcker cracht ghebrocht is / soo heeft hy soo subtijlen operatie teghen dye Pocken dattet nyet te segghen en is / want hy en laet gheen hoecxken nyet in theel lichaem dat hy nyet en

F°11.v.

Doorsoect / ende met ghewelt uit en drijft / maer dye bereydinghe sal voor de luye Meesters te veel arbeyts aen hebben / maer nyet teghenstaende soo wil ickt nochtans voor dye diligente openbaren / want dye en sullen huer den arbeyt niet laten verdrieten wa(n)t die zijnder Patienten ghesontheyt begheert die en sal gheenen arbeyt sparen daerom so sal ic u de preparatie des Mercurij beschrijven.

Die Bereydinghe Mercurij in die cracht Diaphoretica oft sweet drijvende cracht.
Ghy sult ten eersten hebbe(n) een sterc water oft Aqua fortis daer ghy en mede solveren moecht / dat selve water sult ghy u van eenen Munter oft des ghelijcken lieden laten Distilere(n) die ghy weet dat Aqua fortis Distileert ende oft ghy sulcx gheen ghevinden en cont so sult ghijt selve Distileren ghelijck als ghy sulckx in mijn Distileer Boeck ghenoech vinden sult / van desen water sult ghy nemen een half vierendeelcen ende Quicksilver van elckx een loot / dit suldy onder een doen dan suldy nemen een teylken met warmer asschen / ende setten u ghelasken daer in / ghy moet onthouden dat ghijt in een ghelas doet / ende in gheen ander vat / want this soo crachtich dat water dattet door alle vaten drincken soude sonder door tghelas daer en cant niet door ghecomen so dicht ist lichaem van een gelas / daerom soo neemt een ghelas met eene(n) platten bodem oft ront sonder voet / daer soo doet u materie in / stellende dye selve in die asschen als voorschreven is / ende als ghy siet dat het ten ende Tquicksilver ghesolveert oft ghesmolten is soo nemet uiter asschen ende latet eenen Pater noster drije oft vier staen / dan salt een wynich sants op den gront setten / dan suldi tclare boven af ghieten / ende dat suldy dan in een ander schoon ghelaesken doen ende stelle(n)t weder in die asschen als voren / ende maken onder het teylken een cleyn vierken tot dat ghi siet dat twater al uit ghedroocht oft ghesoden is / dan latet cout worden ende dan so moet ghy dat gelaesken breken / want anders en ist niet moghelijc dye herde materie

F°12.r.
Uit te crijghen en(de) als ghijt da(n) uit ghenome(n) hebt so moet ghijt cleyn wrijve(n) op eene(n) stee(n) / en(de) doe(n)t in ee(n) cleyn silvere(n) v(er)gult schaelke(n) oft in ee(n) fijn goude(n) scaelke(n) dat is hier to tbeste / dit schaelke(n) mocht ghi so cleyn make(n) als eene(n) lepel en(de) die pachtich so datter u ghewreve(n) materie in mach en(de) dat ghi op die selve materie een vingher breet hooghe ghebranden wijn ghieten moecht / dit schaelken sult ghy in een teyle met stercken wijn azijn setten een lutsken dieper dan dye Materie inden croes oft schaelken is / dan steket vier inden ghebranden Wijn oft Aqua Vite / maer ghy moet weten dat u Aqua vite moet gherectificeert wesen / so dat gheen flegma meer en hebbe so als ick u tselve hebbe leeren rectificeren in mijnen Distileer Boeck / als dan den ghebranden wijn al verbrant is soo sult ghijer terstont weder anderen op ghieten ende latent uit barnen als voren / dit sult ghy soo dicwils doen dat den Mercurius mette(n) Ten tot een maniere van Oleum verandere die dick ende vet is / van deser vetticheyt soo suldy nemen een greyn / ende dat suldi menghen met goeden welrieckenden Wijn / ende ghevent den Patient te drincken des morghens nuchteren ende dan laet hem redelijcken decken nyet te seer maer soo suldy sien daer ghy u in verwonderen sult / dat is / ghi sult den Patient al en is hy niet te swaer ghedeckt soo overvloedelijck veel sweets sien quijt worden dat ghy u daer boven maeten seer in verwonderen sult ende op sulcken sweeten moecht ghy u wel verlaten / want hy sal sweeten so vele als der natueren goet ende profijtelijc is ende meer niet daer om soo suldy hem dit gheven alle daghe eens / ende sult hem tsweet wel laten af droogen met schoonen warmen doecken / ende hy moet oock seer voorsichtelijck als hy besweet is / met spijse ende met dracnk salmen hem houden in allen manieren ghelijck als daer vore int Capittel ses smeere(n)s staet / daerom en suldy niet aensien tghene dat van velen gheschreven is geweest van gheen sout te besighen / want dat is een seer groote dwalinghe / daerom suldy ymmers souten so veel alst nootelijck is om die spijse hueren smaeck te gheven / maer ghy sult altoos in allen dinghen matelijck handelen / ende principalijck in sout ende in suer om dat dye twee als si te veel ghebruyckt worden den zenuen schadelijck zijn daerom en salmense nyet te veel maer by maten besighen / ende

F°12.v.

Gheensins die spijse heel onghesouten eten / want tsout is tghene dat ghy tot bewaernisse voor verrotinghe der humoren int lichaem van doen hebt / want waer dat dye duecht vanden Soute in eenighen mensche beghint te verdwijnen in eenich deel des lichaems daer coemt terstont een leelijcke verrottinghe nyet seer onghelijck der Lasernijen / daerom en suldy gheensins den Patient tsout verbieden / wa(n)t door dat uitwendich sout moet dat sout dat in des menschen bloet ende voort in alle zijn leden is gespijst ende onderhouden worden. Ende om te beter te moghen gheloven datter sout is in allen deele(n) / des mensche(n) lichaems so suldy weten dat des menschen lichaem by alle Philosophi ende ooc by my mede ghehouden wort voor een cleyne werelt dye gheheeten is gheweest Microcosmus welcke cleyne werelt in huer begrijpt alle tghene dat die groote werelt in huer natuerlijck begrijpt soo dat si oock daerom moet sout begrijpen / maer niet lijflijck maer gheestelijck / ende dat dat warachtich is dat machmen daer aen mercken dat al tgene dat den mensche af gaet heel sout is ghelijck als tranen / sweet / vrijne ende dier ghelijcken / daerom so ist noot dat die Patient sout besighe om dat selve te onderhouden gelijc voorschreven is / maer aengaende den azijn soo suldy weten dat men des soo weynich besighen sal alst moghelijcken is / want die en is niet profijtelijcken voor dye natuere maer meer schadelijcke(n) daerom soo machmen des niet veel besighen / alsoo oock soo sal hem die Patient wachten van te veel stercks Wijns te drincken ende dat principalijck van sueren Wijn / soo dat sinen dranck sal wesen den besten soetsten Rijnschen Wijn diemen crijghen can / ende al even wel sal hy den selven matelijck drincken / alsoo willen wijt daer by laeten blijven als van spijse ende drank / ende hier sult ghi weten dat door dit sweeten alle manieren der pocken ghenesen moghen worden si zijn soo quaet als si willen al waren si dertich Jaer lanck ghedraghen / soo dat den ghenen dye op deser manieren te wercke gaet in der selver sieckten nyet onmogelijck en sal wesen dan tghene dat God dye heere niet hebben en wil dat ghenese / daerom soo en laet niet ghy en besicht dese manier eist u moghelijck / want ghy niet veel beters besighen en moecht. Hier mede willen wy swijghen vanden sweeten ende spreken vanden purgeren door den camerganck.

F°13.r.

Dat Sevenste Capittel. Vander ghenesinghe der Pocken door den Camerganck met laxatijve Medicijnen.

Die Doctores der medicijnen hebben oock in deser sieckten huer beste ghedaen ende veelderley remedien daerteghen ghebesicht van laxatijve Medicijnen / op dat (ghelijc als dat seer natuerlijck ware) die materie der Pocken door den camerganck uitghevoert mocht worden ende om dat die natuere somtijts een ander emunctoriu(m) tot huerder purgeringhen ghecoren heeft ghehadt soo en hebben si niet vele hier mede connen bedrijven / want al ist datter veelderley remedien zijn die al tsamen het lichaem van zijn onreynicheit puergeren soo en isser niet een die eenighe cracht heeft om die materie der Pocken uit te leyden / daerom soo en rade ick nyemant dat hy met sulcken laxatijven eenichsins dat lichaem dencke te purgeren / want this altemael om niet ende noch boven dyen soo ist seer schadelijcken dat si met scherpen laxatijven purgere(n) / wa(n)t si en tasten dye materie der Pocken nyet aen oft en roerense oock niet als de ghene die gheen macht en hebben om die selve te moghen verdrijven / ende want si nochtans purgeren moeten so purgeren si oft voeren uit tgene dat si niet roeren en souden / ende dat der natueren profijtelijc is. Ja si voeren uit als si te dicwils oft te veel teffens gebesicht worden het bloet het vlees ende ten lesten dat merch inden beenen dat smelten si ende leydent uit als dat daghelijcx ghenoech te sien is aen den ghenen diemen purgeert dat hem zijn kaken in vallen ende wort magher ende onghedaen van verwe / welcke onghedanicheyt van verwen so langhe gheduert als de natuer te teer is om tselve bloet te reynighen ende die siecte te verwinne(n) / wat helpt dan het purgeren met scherpen laxatijven als die natuere doch selve de sieckte ghenesen moet / wy weten nochtans wel datter veel zijn dye segghen souden moghen ende is oock warachtich dat si veel Cortsen ende dyer ghelijcken sieckten met purgeringhe ghenesen hebben maer hoe wel dat dat also is dat die sieckte gheneest nae dat die Patient ghepuergeert is /

F°13.v.

Soo ist nochtans die natuere selve die de siecte geneest als huer een deel huerder vyanden af ghedreven worden / maer daer neve(n) soo en scheyden die laxatijven niet uiten lijve si en

laten veel reliquien daer in toecomender tijt daer groot quaet dicwils af coemt en(de) oock soo wortse soo ghewoon dat purgeren dat si verwacht alle daghe ghepurgeert te worde(n) / daerom en wiltse huer ghewoonlijcke digestie niet doen soot behoort / ende noch sonder alle tghene dat dye purgatcien quaets doen moghen soo en is op huer toch niet te verwachten eenighe hulpe oft bystant teghen die Pocken want si en taste(n) oft en roerense niet aen. Nu so wil ic u openbaren waer mede si die Pocken hebben willen purgeren / op dat ghy u voorde selve wachten moecht want si en connen u nyet vertroosten. Eerst hebben si den Patient ghegeve(n) eenighe van desen navolghenden Juleppen oft Stropen / ende dan soo hebben si hem ghepurgeert met den navolghenden laxatijven.

Dit zijn de Siropen en(de) Juleppen.
Sirupus de fumo terre / Sirupus acetolus simplex et compositus / Sirupus de bisantijs / de absintyis / et epitimo / de cicorea et de en patoria / etcetera.
Julep violatum et Jule profatum in seer heeten siecten / dese voorschreven Siropen mengden si met den navolghenden gedistileerden wateren / op datse des te beter souden te drincken wesen.

Dit zijn die Wateren.

Aqua (B/C)oraginis	Aqua Cicoree
Aqua Buglosse	Aqua Endruie
Fumi terre	Aqua Lupuli
Aqua Cufrute	Aqua capillorum Veneris
Aqua Melisse	Aqua Eupatorij
Aqua Scholopendri(e/s)	Aqua Lactu(r/c)e
Aqua Matorane	Aqua Schabiose
Aqua Feniculi	Aqua Cardonis Benedicti

Dese voorschreven Wateren ende meer ander pleghense onder de Siropen te menghen ende gavense den Patienten te drincken

F°14.r.
Om dy Materie te preparere(n) oft te bereyden ende dan purgeerden sijse.

Die Laxatijven daer si mede pleghen te purgen zijn dese.

Diasene	Confectio Hamech
Diacitoniten	Electuarium de Epitims
Diacartami	Diaprunus Laxativum
Agaricus	Electuarium iudum
Coloquintida	Diagridium
Turbit	Ezula
Elleborus	Hermodactilus

Ende noch dese navolghende Pillen.
Pillule cochie / Pillule inde / Pillule lucis / Pillule artecice / Pillule fetide / Pillule auree / Pillule de hermodactilis / Pilulle fine quibus / Pillule de fumo terre / Pillule de lapide lasuli / Pillule de lapide armeno.
Op alle tghene dat voorschreven is soo sullen wy u die correctie schrijven wilt God ende aldermeest op de laxatijve(n) want dander en behoeven niet veel corigerens. Eerst sult ghy weten dat nyet quaet oft schadelijck en is dye maeterie dye in de lever leyt te prepareren oft bereyden / ende oock in der maghen / des ghelijcx ende dat mense dan met eenighe van desen navolghenden Medicijnen purgere die nie te sterck maer onschaedelijck zijn te besighen ghelijck als dese.
Diacatolicon caffia fistularis / Manna / Rabarbarum / Aloes / Popipodium / Sena / Epitimus / Mirabolanorum vijfderhande / Want si helpen dye natuere verlichten ende reynighen tbloet va(n) den onreynicheden die ghecomen zijn mogen van spijse ende van dranck / ende verlossen oock den mensche van Corsten alsmense continueert oft dicwils

besicht / ende si zijn onschadelijck voor alle menschen out ende ionck / elck machse sonder perijckel besighen. Maer aengaende der materien der Pocken die sullen si wel ongeroert laten in huer plaetse ligghen / daer moet een ander gast toe comen om die te vernestelen ende te verdrijven / ende die selve gast dz is de(n) Mercurius als die gebrocht wort totter cracht der laxeringhen soo can hy vinden dat dander nyet vinden en connen / ende

F°14.v.
Hy voert uit tghene dat hy weet dat der natueren schadelijck is / nyet alleen van die materie der Pocken maer oock van alle andere sieckten / daerom soo rade ick dat elck naerstich si om den mercurium te leeren bereyden dat hy dye cracht der laxeringhen crijgen mach als hier na gheleert sal worden.

Die Correctie der purgheringhen inden Pocken Morbum Gallicum gheheeten.
Die Correctie in desen en is nyet anders dan datmen door den Mercurium purgere ende door gheen ander laxatijf / ende om den Mercurium te brenghen totter cracht der laxeringhen so bereyt hem aldus.

Die bereydinghe Mercurij in die cracht der laxatien.
Inden alder eersten soo moet ghy hebben een Water dat met grooter cracht van hitten uit eyer schalen ghedistileert is / dit water sult ghy op den Mercurium ghieten op een once Quicksilvers een vierendeel ponts vanden Water / dit suldy dan te samen opt vier setten / alsoo dat tghelas daert water metten Quicksilver in is een teylken stae daer sant in is / ende dat dat teylken int vier oft opt vier staet soo sal den Mercurius door dye cracht des waters solveren / als hy dan ghesolveert is soo suldy soo dicwils doen tot dat den Mercurius so root wordt als een bloet / als twater daer af ghetoghen is / desen Mercurius is de rechte purgatie daermen die materie der Pocken mede door den camerganck uitgeleyden mach / als den Mercurius soo root is als een bloet soo suldijen cleyn tot poeder wrijven / ende van dyen poeder soo sult ghy den siecken gheven te drincken met goeden soeten Wijn oft anderen goeden wijn die niet suer en is alle daghen des morghens nuchteren drie graen oft ghy moechtse ooc wel menghen met Tiriaca oft Metridatum ende ghevent den Patient teten alle morghen

F°15.r
Nuchteren ende daer op soo sult ghy hem laten vasten telcken ten minsten vier uren lanck / dan sal hy purgeren tghene dat noot is ghepurgeert te woren / ende die rechte Materie der Pocken ende te(n) sal den mensche gheensins eenighen hinder oft schade doen / maer sal hem van alder onghesontheyt reynighen ende stellen hem inden staet der ghesontheyt reynighende die overtollicheyt ende latende dye ander humoren des lichaems ongheroert / dit is tghene dat die materie der Pocken purgeert door den camerganck ende anders en isser gheen laxatijf dat eenighe hulpe bewijsen can dan den Mercurius alsoo gheprepareert oft bereyt. Desen Patient salmen tracteren met spijse ende met drankc ghelijck als va(n)den anderen geseyt is inde(n) anderen Capittelen ende men sal hem oock wachten vander couden ende van der locht / ende boven al vander oncuysheyt want dat is die eerste wortel der sieckten ende als dan yemant die oncuysheyt hanteert soo vernieut dye sieckte ende wordt veel argher ende fenijniger dan si was / daerom salme(n) die oncuysheyt boven al vermijden in deser sieckten. Hier mede so willen wy swijghen van den Manieren om door den Mercurium de sieckte diemen die Pocken heet te ghenesen / ende willen spreken vanden Pocken te ghenesen met een ander materie / dat is met lignum Guaiacum dat den ghemeynen man den Dranck vanden Pochoute heet.

F°15.v.
Hier beghint dat tweede Deel van desen Boecke / dwelck spreeckt vanden ghenesinghen der Pocken door den Dranck vanden pock houte ghesoden op een goede maniere.

Dat eerste Capitel. Vander natueren ende cracht vanden houte gheheeten Lignum Guaiacum.
Inden Eylanden der zeer van indien soo wordt dit hout ghevonde(n) ende is daer alsoo ghemeyn als hier zijn dye Eycken boomen / ende die heden van dyen Lande en besighen anders nyet van desen houte dan allen dye bladeren ende seer dunne tacxkens / ende dye stooten si cleyn ende douwen daer tsap uit ende drinckent / ende want het soo verre van desen Lande is soo en connen wijt soo versch nyet ghecrijghen dat wy daer dye groene bladeren af nemen mochten / daerom soo ist noot gheweest datmen dye tacken des Booms heeft moeten besoecken om daer den Patienten mede te moghen helpen inde stede vanden bladeren / ende so ist daer toe ghecomen dat si vanden selven houte Drancken ghesoden hebben ende daer mede soo hebben si dye Siecken ghecureert / maer oock isser van veel menschen inghedwaelt gheweest inder siedinghe des dranckx ende tot inder dieete(n) dat is in spijse ende in dra(n)k ende inden anderen des ghelijcken / dwelck wy altesamen corrigeren ende verbeteren sullen hier na / maer eer wy in desen voort varen soos al ick u eerst openbaren dye natuere ende cracht van desen houte. Die Ouders in anderen tijden hebben dit hout wel gekent ende hem sinen naem ghegheve(n) / hoe wel dat dye sommighe contrarie segghen / meynende dat die Ouders dit hout nyet ghekent

F°16.r.
En hebben / sooseggh ick dat si dwalen / want hoe wel dat het in als niet over een en coemt met Hebena / so segghe ick nochtans dattet anders nyet dan Hebena en is / maer tis een sonderlinghe Specie des selven / Hebenaes / Die Ouders dye segghen dat dat Hebena oft Hebenum niet en drijft / maer gaet te gronde als eenen steen / daerom soo willen die sommighe argueren dattet Pockhout geen Hebenum en is / maer ick segghe dat sulcken nueswijsen den Dioscoriden te rechte eerst besien soude(n) / ick weet wel dat si dye simpel Hof Cruyden oft Coock Cruyden inden selven Diescoridem nau en sullen weten te vinden / want daer zijnder vele dye metter beschrijvinghe nyet over een en come(n) maer by na. Die reden van dyen is dye natuere des Lants dat dye Cruyden daer anders ghewassen hebben dan si in anderen Landen doen / ende somtijts oock doort verplanten soo worden dye Bloemen van anderen verwen ende worden dobbelder van bladeren dan si waren / alsoo ist oock vant Hebenum dat wast in Indien van anderen verwen dant in Griecken pleech te wassen / maer des nyet te min so ist nochtans eens Specie des Hebenums / want het gaet te gronde ghelijck Hebenum ende is oock vander selver cracht ghenesende die selve siecten die Hebenum gheneest.
Als wy nu bewesen hebben dye Ouders dit hout wel ghekent hebben / ende oock sinen naem soo willen wy bewijsen zijn cracht ende operatie / dat is wat dat werct in des menschen lichae(m) alst gheadministreet wort alsoot behoort. Dye cracht van desen houte is verdrooghende meer dan eenighe ander Medicijne / en(de) te verdrijven die opilatien dat zijn verstoptheden der leveren ende der milten alst met openenden Medicijnen ghegheven wort ghelijck wy tselve noch hier na leersen sullen / men macht bi na in allen crancheden besighen alsmen daer by doet tghene dat tot alsulcke(n) sieckte dient als dye Patient heeft / ende soo wort zijn cracht des veel te stercker ende te meerder / hoemen vander Medicijnen daer by doen sal ende mengen dat sullen wy altsamen hier na openbaren in anderen Capittele(n) ende om dat ghy u nyet en verwondert dat wy dit hout so seer prijsen hebbende nochtands in anderen Capittelen dander Remedien vanden Mercurio soo seer ghepresen soo segghe ick dat onder allen anderen Remedien gheen en is dye niet

F°16.v.
Met minder perijckel ghebesicht mach worden dan dese vanden houte / aenghesien dat inden onbereyden Mercurio soo grooten perijckel gheleghen is / ende dat hy soo Fenijnich is / ende datter soo weynich menschen zijn die den Mercurium te recht bereyden connen oft willen om datter soo veel arbeyts in gheleghen is / ende gheenen cleynen cost oft Conste /

Dese ende ander oorsaken sij dye ghene dye ons van desen houte veroorsaken om te schrijven / ende tselve te prijsen als de sekerste ende beste remedie teghen dese leelijcke sieckte behalven de remedien des wel bereyden Mercurij ghelijck wy inden voorgaenden Cepittelen tselve ghementioneert ende gheleert hebben / maer sonder die Remedien soo en isser gheen onder alle Medicijnen die desen houte ghelijck zijn want alst ghebesicht wordt alsoot behoort soos alt sonder alle perijckel ghebruyckt moghen worden in allen complexien soo wel der hittigher / ende droogher mensche(n) als der couder ende vochtigher menschen / ende sal oock groot wonder doen in veel sieckten meer dan wel te ghelooven is / maer tmoet differentelijc ghecooct worden alsoo wijt u in den navolghende Capittelen wel leeren sullen hoemen elcke sieckte bysonder met desen houte aentasten sal om te ghenesen / so dat ghy selve wel mercken sult moghen hoe grootelijck dat si ghedoolt hebben dye in allen sieckten alleleens met desen Dranck gheemeestert hebben ghelijck als eene(n) Schoenmaker die alle menschen op eenen leest schoene(n) maken wilt dwelc onmoghelijc is. Nu wille(n) wy voort gae(n) totter v(er)kiesinge(n) des houts.

Dat Tweede Capittel. Hoemen dat Hout kiesen sal ende dwelck het beste is.
Dit hout salmen aldus verkiesen / ghy sult dye ioncxste dunnen Tacxkens daer die schorsse noch om is daer toe nemen om den dranck te sieden soo verre als si noch versch zijn ende niet lange comen gheweest en hebben maer ist dat ghijse soo nyet ghecrijghen en cont so en suldijse nyet daer toe nemen maer ghy sult dat alder dicxste des houts daer toe nemen oock noch metter schorssen / want al is

F°17.r.
Dat wat outachtich ten verdroocht so volcken niet als die dunne Tacken om dat veel dichter is / ende veel harder dan dye selve Tacken / want waert dat ghy die Tacken daer toe naemt dye souden soo drooghe wesen als een werck / daerom soo ist beter dat ghy de(n) stronc neemt als si beyde out souden wesen / want waert mogelijc datme(n)t groe(n) crijge(n) cost dat waer beter da(n) anders / en(de) wa(n)t dat niet mogelijc en is so moet me(n) neme(n) soome(n) crige(n) ca(n) en(de) behelpe(n) he(m) daer mede en(de) hoe wel dat het seer te v(er)wondere(n) is dat in ee(n) drooch hout soo veel crachten wesen soude moghen dattet dye Pocken verdrijven soude / soo sult ghy weten dactet nyet te ghelooven en soude wesen / ten waer dat wijt alle daghe saghen gheschieden in diverschen persoonen ende van alle manieren van Complexien / daer om soo moghen wijt wel ghelooven want wijt sien voort soo sult ghy noch wete(n) dat het hout dat middelbaer van ouderdom is dat alder beste is / ende desen ouderdom is te verstaen vanden wassen soo dat ick segghe dat den iongen Boom noch niet in volcomender cracht en is ghecomen / ende den ouden boom is oock afghenomen inder cracht / daerom so ist van noode datmen den Boom verkiese die van middelbaren ouderdom is / ende dyen soo versch alst mochelijcken is ende metter schorssen bedeckt / end enoch soo isser een ander sake diemen behoort te aensien alsmen dit edelhout coopen wilt dat is de plaetse daert ghewassen is / dit ende dyer ghelijcken soo moetmen vernemen aen dye ghene die Thout over brenghen / want tghene dat ghewassen is in dat Eylant van Sinte Dominicus en is niet goet tot onser materien / want in heeten ende drooghen Complexien ist seer schadelijck om dye groote hitte ende droochte van dyen Lande soo dat het Hout daerom oock veel heeter ende droogher wordt van complexien dan in anderen Eylanden als daer is dat Eylant van Sint Jan / want dat Eyla(n)t van Sinte Dominicus leyt recht onder en Cirkel Equinoctiael die alsoo gheheete(n) wort van den Astronomijns ende om dies wille soo worden die lieden van Sinte Dominicus Eylant soo seer ghepersequeert vander hitten / ende daerom soo zijn alle vruchten van dien Lande veel heeter dan dye vruchten van anderen Landen / ende daerom soo ist beste Hout dat gevonden wort in dat Eylant van Sint Jan / want dat en is soo seer drooghe oft soo heet nyet als dat in Sinte Dominicus Eylant wast / ende daerom so

F°17.v.
Macht met minder schade ghebesicht worden inden heeten ende drooghen sieckten ghelijc als daer zijn die heescheyt der stemmen Asthma geheeten ende die teeringhe oft Ptisis/ dese machmen met den houte van Sint Jans Eylant wel cureren / dwelck metten houte van Sinte Dominicus Eylant niet goet wesen en soude te beghinnen / want dat mocht den Patient tot noch meerder droochten brenghen / ende ten lesten totter doot / ende hoe wel dat ter sommighe menschen zijn so cout ende vochtich van complexie(n) datse met den houte van Sinte Dominicus Eylant beter souden moghe(n) ghenesen dan mette(n) andere(n) so zijnder va(n) die(n) mensche(n) nochtans seer weynich / ende der gheender die heet en(de) drooghe oft ten minsten heet ende vochtich zijn isser veel meer / want die dese siecte meest crijghen zijn Vrouwen dye ionc zijn ende dyer ghelijcken ionghe mans / ende zijn meestendeel soo cout nyet van natueren datter sulcken heeten Medicijne toe van noode is ende principalijck soo drooghen Medicijne / want door die groote droochte soo verdrooghet dye natuerlijcke vochtigheyt / dwelck den mensche zijn leven seer vercort / maer dat hout van Sint Jans Eylant dat machmen sonder alle sorghe besighen in heeten ende drooghe(n) sieckten alster toe bereyt is int sieden / ende oock des ghelijckx in couden en vochtighen sieckten alster ooc op een ander maniere toe ghecockt wordt / want dat en is niet so drooghe van crachte(n) als dander / ende nochtans soo ist so edel in couden sieckten als eenich ander wesen mach / want dat Eylant van Sint Jan dat leit verscheyden va(n)den Equinoctiael by na acht graden / ende oock soo wordet Lant door veel Fonteynen ende groote Rivieren bevochticht / so dat daerdoor zijn vruchten veel eldelder ende natuerlijcker zijn dan dye vruchten des anderen Lants / hoe ende in wat manieren men het hout bereyden sal / sullen wy hier nae openbaren.

Dat Derde Capittel. Hoemen den Dranck bereyden sal.
F° 18.r.
Als wy u gheleert hebben wat hout dat ghi tot ten Dranc nemen sult so sullen wy u voort ope(n)baren hoe ghy den Dranck coken ende sieden sult. Ick hebbe ghesien dat desen looflijcken Dranck bi na in allen siecten ende voor alle me(n)schen al op een maniere gheprepareert ende bereyt is gheweest van allen menschen oft Meesters / ende oft dat goet is dat moecht ghy mercken / want hoe soude een Schoenmaker alle menschen connen gheschoeyen op eenen leest alsoo ist oock van desen drancke dwelck my seer verwondert heeft dat alle Medicijns alsoo ghedaen hebben / want hoe soudet moghelijck wesen dat eenich dinghen soude moghen ghevonden worden dat in allen sieckten ende dye somtijts malcanderen gheheel contrarie zijn / al evenleens souden wercken ende die sieckte ghenesen ende cureren / maer want wy te voren gheseyt hebben dat het hout ghebesicht mach worden in couden en(de) heete(n) vochtighen ende drooghen complexien soo sult ghy dit aldus verstaen / men macht in zijn siedinghe daer toe bereyden datment in besten sieckten gheven mach als een vercoelende Medicijne / ende alsoo machment ooc bereyden dattet een heete Medicijne worden sal diemen in couden Melancoliosen sieckten besighen mach / ende daer die selve mede ghenesen sonder allen twijfelen / als dit hout in heeten ende drooghen sieckten ende complexien ghegheven sal worden soo salt met meerder quantiteyt van watere ghesoden worden dan alst in couden ende in vochtighen sieckten ghegheven wort soo sal dye sieckte door dye vochtigheyt ende coude des waters ghetempert worden / ende dye duecht die inden houte seer wonderlijck verborghen leyt sal die sieckte voort ghenesen / want ghy sult weten dat dit hout een seer heymelijcke verborgen cracht heeft die sieckten te ghenesen / niet alleen die Pocken maer voort by na alle ander sieckten drijvende door dye vrijne ende door den sweet alle thgene dat der natueren schadelijck ende contrarie is / daerom so suldy wel aenmercken die natuere der sieckten oft si heet is oft cout / op dat ghy daer na uwen Dranck moecht prepareren dat is bereyden / want in couden sieckten soo moet ghy meer houts nemen ende min waters dan in heeten sieckten / ende somtijts moet ghy wijn daer toe nemen ende somtijts nyet /

F° 18. r.
Ende somtijts wordt den dranck alleen ghesoden vanden ghebrokene(n) houte ende somtijts met ander dinghen meer daer by gedaen alsoo ghy hier nae in anderen Capittelen ghenoech hooren sult.

Nu wil ick u leeren hoe ghy te rechte ende sonder corruptie sult moghen den Dranck sieden ende bereyden beter dan hy tot noch toe van velen is ghesoden ende gheprepareert gheweest / ende is aldus. Ghy sult nemen u ghebroken Hout soo cleyn ghebroken als ghijt crijghen cont / ende dat sult ghy doen in een steenen cruycke soo groot dat si niet meer dan half vol en si alsser u hout ende u water oft wijn in is soe als de sieckte eyssche(n) sal / dit suldi te samen setten in eenen ketel met water ende op dat den Dranck zijn cracht behoude die hy heeft ende dat hijse niet en verliese door tcoken soo suldi den mont vander cruycke(n) seer dicht toe stoppen / eerst met eenen grooten wronck doecke / ende daer over een ghevette Glase / den wronck doecke sal soo groot wesen ende soo dicke dat hy met crachten inden mont vander cruycke(n) ghedout moet worden / daer salmen dan dye hevette blasé met crachten over binden twee oft drie dobbelt op datter ymmers gee(n) locht uit en mach / want soo verre als hy locht crijcht soo verliest hy van zijnder cracht ende wort des veel te argher / daerom weest naerstich dat hy ymmers seer dicht ghestopt si / want daer gaet het al aen / als ghy hem nu seer dicht ghestopt hebt soo sedt hem in eenen ketel met water om te sieden / maer ghy moet den ketel met den water soo vol waters doen dat twater van buyten hoogher come(n) dant van binnen inde cruycke is / ende ghy moet oock die cruycke binde(n) teghen het omvallen / want si sal gaerne willen omvallen om dat si niet swaer ghenoech en is / als dan alle dinghen wel gheordineert is soo suldy twater dat inden ketel is doen sieden ende houdent al even diep van water oft de(n) ketel al even vol van water / alsoo suldijt laten sieden ten minsten thien uren lanck ende oft ghy dencken mochte het ghene dat inder cruycke(n) is dat en can niet ghesieden om dattet gheen locht en heeft daer en leyt niet aen dat is tghene dat wy begheren dattet coken sal sonder sieden behoudende alle zijn cracht tsal op der manieren voorschreven wel een ander operatie doen da(n) dat tot noch toe gedaen heeft

F°19.r.
Alsoo open ghesoden opt vier simpelijck ghestopt met een decxselken van houte oft van steene / ende oft ghy sout moghen meynen tsoude oock wel moghen ghestopt wesen ghelijck als ghi mi leert ende dan opt vier ghesoden sonder int water te setten soo sult ghi weten dattet altesamen eer in stucken springhen soude eert siede(n) soude / soo verre alst ghestopt ware ende bleve datter gheen locht uit en mocht / daerom soo moet ment int siedende water setten op dat het voort bersten beschermt si: want alst water inden ketel siet soo sult ghy weten dat dander inder cruycken ock soo wel siedet alst water inden ketel hoe wel dattet hem niet en roert dat coemt daer door dattet gheen locht en can ghecrijghen om wallen / daerom en cant nyet ghewallen / nochtans en siedet dies nyet te min al een wallet niet / ende en heeft dies niet te min crachten ghecreghen door sulcken stillen siede(n) maer veel te meerder cracht dan oft ghesoden oft gebobbelt hadde / ende om dit te proeven so moecht ghy nemen een hoen hinne oft ander vleesch / ende dat doet oock so in eenen Drinckpot oft cruycke / ende ghieter soo veel waters toe als ghy saps hebben wilt / dit doet te samen seer dicht gestopt sieden inden ketel meten watere soo langhe als ghy pleecht u vleesch te sieden dat is drie oft vier uren / so sal die hinne oft ander vleesch so morwe zijn (al en hevet nyet ghewalt alst soude al haddet drie oft vier uren met openen potten ghesoden en(de) met groot ghewelt ghewalt oft ghebobbelt). Ende dese maniere van Coken is een seer sonderlinghe goede maniere om allen siecken mensche(n) in allen sieckten huer spijse te coken als ghy noch hier nae hooren sult inden navolghenden Capittelen daer wy schrijven sullen hoe men den Patient dye den Dranck vanden Houte besicht houden sal met spijse en(de) met dranck.
Alsoo hebben wy u gheopenbaert hoe ghy den Dranck sieden sult in deser sieckten als wi u nu namaels schrijven sullen / ghi sult nemen aldus oft alsoo veel houts ende sullet sieden als voorschreven is / so suldy van deser manieren ende van gheen ander maniere verstaen / want dit is die beste ende dye edelste van allen anderen manieren hoe goet si ooc zijn

moghen / Die mate vanden Houte ende van den watere dat is hoe veel ghy van elckx nemen sult dat sal elck naevolghende Capittel mede brenghen / want den Dranck moet distinctelijck dat is verscheydelijck ghesoden worden

F°19.v.
Ghelijck als die sieckten verscheyden zijn / alsoo sal daerom nu vanden sieden oft bereyden des Dranckx ghenoech gheseyt zijn soo veel als in dit Capittel dient / daerom soo sullen wy daer nu af swijghen ende spreken vanden Regimente des Patients in spijse ende in dranck.

Dat Vierde Capittel. Vanden regimente dat die patiënten houden sullen.
Eerst ende voor alsoo sult ghy wachten dat ghi gheensins den Patienten quelt met stercke abstinencien oft met hongher / maer ghy sult hem geven soo veel als hem nootelijck is tot onderhoudinghe zijns honghers / soo dat hy gheenen grooten hongher en lijde / want den hongher crenckt meer dan eenighe ander sake / ende si verdroocht die natuerlijcke vochticheyt en(de) verdempt dye natuerlijcke warmte / so dat daer door dye mensche zijn leven vercort als hy alsulcken stercken abstinentie hout ende soo grooten hongher lijdt / ende als dan den tijt des abstinerens uit is en(de) dat men hem dan den buyck vol gheeft soo verandert hem datte in een waterachticheyt ende treckt hem totter watersucht ende dyer ghelijcken vuyle sieckten / want het voetsel is hem te spade ghegheven gheweest / ghelijck als een Cruyt dat vander droochten der Sonnen langhe ghepijnicht is gheweest / ende als dan di reghen coemt die te langhe ghebeyt heeft soo is den selven Cruyde den r(e)ghen meer schadelijck dan batelijck / want hy is te spade ghecomen ende en dient hem nyet dan tot een verrotinghe soo dattet door den reghen eer bedorven is om dye vochticheyt die hem te spade ghecomen is / alsoo ist oock in alder manieren met ten mensche als hem dye spijse te lange onthouden wort / daerom soo en salmen hem nyet abstineren van goede spijse ende van goeden dranck / maer men sal hem abstineren van quade spijse en(de) van quaden dranc ghelijc ghy in anderen Capittelen ghehoort hebt daerom soo sult ghy wten dat ghy hem gheven sult hoenderen vleesch / Schapen oft Calfs vleesch ende dat sal ghesoden wesen

F°20.r.
Inder Cruycken inden Ketel metten water ghesedt ghelijc voorschreven is sulcken spijse is hem dalder ghesontste ende profijtelijcxste spijse diemen hem ter weerelt gheven soude moghen / ende alsulcke(n) vleesch en sal oock nyet onghesouten wesen ghelijck als dye ongheleerde tot noch toe ghedaen hebben maer tsal ghesouten wesen ter redelijcker wijs so dat den smaeck door tsouten niet ghecorumpeert oft verdorven en si / maer dat dye spijse lieflijck nae tsout smake ende niet te sout en si maer te passe si. Die redene waer om dat wy tsout consenteren dat hebben wy u op een ander plaetse gheopenbaert inden voorschreven Capittelen / daerom en willen wijse niet weder op een nieu verhalen / want tsoude sonder noot wesen ende verdrietelijc voor den Leser. Die mate hoe veel broots datmen den Patient gheven sal / ende hoe veel vleesch telcker maeltijt dat en mach niet beschreven worden / want deen me(n)sche is sober van eten ende dander is costelijck oft hongherigher daerom en canmen daer gheen sekerheyt op weten / maer men sal elcken Patient gheven soo veel als hi begheert om sinen hongher te stoppen wachtende nochtans dat hi gheensins hem vercroppe met eten oft met dr(i)ncken / maer dat hi altoos met hongher op houde. Ende aengaende sinen daghelijcxschen dranck dat sal wesen vanden selven drancke dye tot zijnder sieckten ghesoden is / daer van sal hy drincken so veel als hem belieft / nochtans altoos te voren waerm ghemaeckt eer hijt drinckt / ende oft geschiede dat hy seer crachteloos / ende flau ware soo en suldy hem gheenen dranck alleen gheven over maeltijt / maer ghy sult hem gheven een half Operken wijns / tsi Petau oft rijnschen Wijn ende dye sal ghewatert wesen met den voorschreven dranck half een half andere / maer hy en sal gheen bier met allen drincken so goet en macht niet wesen / want het bier is hem schadelijc / daerom sal hy tbier moeten laten te drincken tot dat hy ghenesen is. Op deser voorschrevender manieren soo sult ghy alle Patienten spijsen out ende ionck / te weten / datse met sulcker goeder ende soo ghecoocter spijsen ghespijst zijn tot dat huer lieden dunct datse redelijck ghespijst zijn / nochtans altoos met een luttel honghers op houden / op dat dye Medicijne door dye

veelheyt der spijsen huer operatie niet belet en worde. Ende dye ordinatie des tijts sal aldus wesen des morgens als die Patient zijn Medicijne ghedroncken

F°20.v.
Heeft dat sal wesen ten vijf uren des morghens / soo salmen hem soo warm decken met cleeren / ende met cussens dat hy seer wel sweeten mach / ende hi sal stil ligge(n) ende sweeten ten minsten twee uren lanc so verre als hijt so langhe herderen can / en(de) dan sal men he(m) gheven schoon heete doecken om tsweet af te drooge(n) / ende dan sal hi zijn nat besweet hemde uit trecken ende doen een ander drooch aen wel warm / ende dan sal hy gaen sitten voor een schoon Eycken vier ende cleeden hem voort ende als hy gecleet is soos al hy wat gaen wandelen over die camer tot acht uren toe dan salmen hem zijn spijse gheven ende laten hem eten / ende hy sal eerst van tsop vande(n) vleesche suypen met een weynich broots ende dan sal hy voort vanden vleesche zijn maeltijt doen tot dat hy ghenoech ghespijst is / ghelijck voorschreven is / ende nae der maeltijt sal hy gaen spaceren binnen der cameren / oft vermaken hem met eenich ander spel om dye melancolije te verdrijve(n) tot des avonts ten vier uren toe / dan salmen hem weder spijsen ghelijck voorschreven is ende laten hem dan vasten totten seven uren / dan sal hy weder slapen gaen / ende dan so salmen hem weder gheven van sinen Dranck so veel als des morghens / te weten / telcken acht oncen / hier op sal hy weder sweeten ghelijck hy des morge(n)s ghedaen heeft / ende men sal hem oock alsoo tsweet af drooghen ghelijck voorschreven is ende principalijck sal hy zijn hooft drooghen / ende dan salmen hem zijn hemde dat hy des morghens uit ghedaen heeft weder aen gheven maer tmoet wel drooghe ende warm zijn / ende men sal hem oock op twee drooghe slapelaken legghen en(de) laten hem rusten met vreden tot des morghens ten vijven toe / dan selmen hem weder sinen Dranck gheven ende tracteren hem als voorschreven is / op deser manieren van sweeten en(de) spijsen salmense altesamen tracteren die de camer houden mogen en(de) in huys blijven maer dye gaen ende staen moeten byder strate(n) die sullen hueren Dranck moeten laten bereiden met wijn als ghi hier na hooren sult / en(de) si sullen ooc in alder manieren moete(n) sweeten als dandere / en(de) oock tot sulcker tijt huer maeltijt houden / en(de) dan moghen si gaen daer si te doen hebben / hoe wel dattet beter waren en(de) sekerder dat si in huys bleven / ende dat principalijck op stuere daghen alst reghent oft waeyt / want hoe wel dat den wijn den corruptien wederstant doet soo en can hijs nochtans nyet al

F°21.r.
Wederstaen alst so onghetemperden weder is / nyet te min ic hebber veel gaende ende staende ghenesen op der manieren voorschreven / maer ick rade u dat ghy die felle stuere daghen den Patient in huys doet blijven / ende in zijn camer by sine(n) viere. Ende op dat gy in als u sout wten te voegehen soo sult ghy weten dat den herfst en(de) dye lenten dye beste tijden zijn om dye Patienten aen te nemen totter Curen en(de) daer nae den Winter / met den Somer en is nyet profijtelijck ende principalijck voor heete Colerike persoonen / want sulcken siecken is den somer in hem selven contrarie om der grooter hitten en(de) droochten wille / ende daerom soo is hem dan dese Cure noch schadelicker want si noch meer verhit en(de) verdroocht / maer den couden vochtigen en(de) flegmatijcke(n) lichame(n) en is den Somer soo schadelijc niet als hy den Coleriken is / daerom soo moghen sulcken siecken wel in tijt der noot inden winter ghecureert worden. Alsoo willen wy nu swijghen vanden sweeten en(de) vanden tijt en(de) vander ordinancien der spijsen en(de) willen gaen totten Curatien / en(de) eerst totter grooter onlijdelijcker pijnen des hoofts dye huer in deser sieckten dicwils openbaert / dye welcke den siecken gheen ruste en gheeft.

Dat Vijfde Capittel. Vander grooter pijnen des Hoofts dye den slaep beneemt.
Dese seer groote pijne is gheheeten gheweest Cephalea oft Hemicranea / ende is soo groot ende soo scherp boven den ooghen dat schijnt dat dye Patient zijn sinnen sal ghemissen somtijts / en(de) al ist datmen veel raets doet soo en is daerom dye pijne des niet te minder om nu ditte en(de) dyer ghelijcken pijnen des hoofts te ghenesen soo sult ghy eerst aensien oft den Patient Colericus oft Phlegmaticus / melancolicus oft Sanguineus / dan sult ghy aldus leeren kennen der Coleriken vrijne is seer geel gheverwet en(de) dye pijne is scherper

op dye rechte side des hoofts dan elders / en(de) dye Patient is magher van lichaem ende sinen mont is hem ghemeynlijck

F°21.v.
Bitter / is hy Sanguin soo suldy wat vetter van sijne maer niet vele / en(de) hy en heeft gheenen bitteren maer eenen soete(n) mont / zijn vrij(n/v)e geverwet ende dicke. Die phlegmatici zijn ghemeynlijck vet en(de) grof van lichame en(de) trach en(de) huer lieder vrijne is wit ende dicke. Die Melancolici zijn magher ende (dorre) en(de) swaermoedich van gheeste / nijdich ende quaet nyemant goet gunnende / en(de) huer vrijne is bleeck en(de) dunne ghelijck water bycans / en(de) altoos zijnse swaermoedich van gheeste oft van herte(n) daer aen soo machmense kennen / als wy u nu gheleert hebben hoe ghy dye Complexien der Patienten kennen sult / soo willen wy u leeren hoe ghi elcken bysonder zijn Medicijne bereyden sult. En(de) eerst den Colericum en(de) den Sanguijn / want hier in comen si beyde over een / te weten inder hitten / hoe wel dat den Colericus veel droogher is dan den Sanguijn / nochtans soo nemen wijse beyde onder een Cure siende dat si beyde heet zijn / ende daerom so suldijse op deser manieren cureren. Ten eersten so suldy nemen diacarthami en(de) Diaphintconis elckx drie dragma / dit suldy onder een menghen en(de) brekent oft menghen met Grijsecom water dattet een Drankcxken si / dit suldi hem gheven des morghens ten vier uren warm te drincken en(de) laten hem daer op nyet slapen oft eten oft drincken tot dat si huer werck ghedaen heeft / want dat sal een deel vander materie(n) dye de sieckte gemaect heeft uit voeren door den camerganck / en(de) dyen dach sult ghy hem gheven seer goede spijse ghelijck als wy u voor gheleert hebben en(de) alsoo ghecooct ghelijck voorschreven is / des anderen daechs sult ghy hem gheven van desen drancke aldus ghesoden een halft pont dat zijn acht oncen / dit is den Dranck. Ghy sult nemen vanden besten Houte dat ghy crijghen cont en(de) soo cleyn ghebroken alst moghelijck is daer van sult ghy nemen een halft pont / schoon Fonteyn water acht pont dit stelt te sieden ghelijck voorschreven is ende int Derde Capittel gheleert is / ende gheeft den Patient daer af alle morghen acht oncen en(de) dyer ghelijcken oock des avonts telcken acht oncen en(de) doet hem sweeten ghelijck voorschreven is. En(de) oft ghebuerde dat dye Patient niet in huys blijven en mochte so suldy den dranck siede(n) van half Wijn en(de) half water van elckx vier pont / maer alsser Wijn by ghedaen wordt soo moet hy boven maten dicht ghestopt worden / want den Wijn is seer subtijl en(de) doordringhende

F°22.r.
Soo dat hy seer dicht ghestopt moet wesen soude hy nyet vervlieghen oft zijn cracht verliesen / ende als hy soo ghesoden is soo mach hy wel ghegheven worden den ghenen dye gaen willen byder straten nochtans soo sal hy in huys blijven als tweder te seer straf is / maer op schoone clare daghen soo mach hi wel uit gae(n) om zijn affaire(n) te doe(n) als hi des morghens ghesweet heeft en(de) gheten heeft gelijc voorschreven is. Alsoo sullen die Patiente(n) dye heet van Complexien zijn ghetractert worden inder pijnen des hoofts tot acht daghen toe op den neghensten dach sult ghy huer des mo(r)ghens vroech gheven die voorschreven purgatie ende wachten hem van slapen en(de) van eten en(de) drincken tot dan dye purgatie huer werc ghedaen heeft en(de) dat dye Patient gheen pijne oft weedom meer en gevoelt in zijn lijft oft sine(n) buic / da(n) sult ghi hem zijn maeltijt laten doen maer hy en sal des morghens oft des avonts op dyen dach gheenen anderen dranck drincken dan dye purgatie / maer over maeltijt sal hi vanden dranc drincken tot zijn spijse / oft believet u so muecht ghy hem gheven een half uperke(n) Wijns die half ghemengt is metten Dranck half een half ander / dan sal hy des morge(n)s weder vanden d(r)anc drincken en(de) doen gelijc ick u gheleert hebbe in alder manieren tot dat noch acht daghen om zijn / dan sult ghy hem purgeren opten neghensten dach / ende dan sal hy weder drincke(n) ghelijck voorschreven is / dit sal hy continueren tot dat hy ghenesen is / ende dat hem dye pijne gheheelijck verlaten heeft / desen voorschreven dranck sal der hittigher en(de) drooger complexien te baten comen met vercoelinge en(de) sal der siecten die van couder en(de) drooger natuere(n) is tege(n) zijn en(de) verdrijve(n).

Die genesinghe der pijnen d(e)s hoofts inden Phlegmatijcken oft Melancolijcken lichamen.

Den Dranck diemen de(n) Phlegmatijcken oft Melancolijcken menschen gheve(n) sal dye mach wel ende moet meer verwarmen en(de) verdrooge(n) dan den voorschreven / daerom salmen dyen in deser manieren coken. Ghy sult nemen drie vierendeel houts so cleyn ghebroken als ghijt crijghen cont / dat suldy in die Cruycke doe(n) / en(de)

F°22.v.
Ghieten daer op ses pont waters / ende is hy rijck dat hijt te betalen heeft soo neemt ses pont wijns / dit stelt te samen inden ketel met water en(de) latets eer dicht ghestopt sieden thien uren lanc / daeraf sal dye Patient drincken alle morghen ende alle avont telcken acht oncen en(de) teynden van acht daghen soo sult ghy hem purgeren met dye voorsch(r)even purgatie doende in alder manieren ghelijck als voorschreven is met sweeten en(de) anders / ende also doende sal dye Patient sonder twijfel ghesont worden / maer hy moet zijn hooft wel drooghen vanden sweete als hy ghesweet heeft boven alle dinghen / want dat sal hem groote voordernisse in bre(n)ghen. Ende hier sult ghy weten dat die pijne ghemeynlijck meerdert tot dat si ten alder stercksten is / en(de) dan soo vermindert si alle daghe tot dat si ten lesten niet meer ghevoelt en wort / daerom en sult ghy u niet ontstellen al ist dat dye pijne in die cure meerdert / want dat coemt door die cracht des drancx en(de) is een seer goet teeken / daerom en behoort hem die Patient daer niet in te bedroeve(n) maer te verblijden / want this een seker teeken der ghesontheyt. Hier mede soo willen wy dit Capittel van dye pijne des hoofts besluyten / ende spreken vander Inania dat is onsinnicheyt oft ydelheyt van hoofde.

Dat Seste Capittel. Vander rasernijen oft ydelheyt van hoofde Inania gheheeten.
Die Ydelheyt van hoofde oft rasernije dye men in Latijn Inania heet die neemt huere(n) oorspro(n)c uite(n) Fenijnige(n) dampe(n) oft roocke(n) die uiter mage(n) en(de) vander leveren op climme(n) in die herssene(n) en(de) wa(n)t die herssene(n) door die infectie der Pocke(n) oft door eenighe ander oorsake so debil oft teer geworden zijn soo en connen si den selven dampen niet teghenstaen oft verdrijven oft ooc verwinnen / maer si worden daer selve af verwonnen ende seer ghecrenct so dat si huer Officie ende werck vergheten en(de) gaen gheheel uit hueren reghel so dat he(n) die Patient nyet onthoude(n) en can en(de) niet

F°23.r.
En weet wat hi seyt / ende om dese sieckte te ghenesen so wel als si vanden Pocken hueren oorspronck heeft als andersins / sonder alleen als si van oft met een heete scherpe Cortse ghecomen is / wa(n)t die is seer sorghelijck aenden leven / maer anders soo moechdijse met den Dranck van desen Houte wel ghenesen sonder alle gebrec ende ghy sulten in deser manieren coken voor de gene die heet zijn van complexien ghelijc als die Colerici ende Sanguinei zijn. Ghy sult nemen des cleyn ghebrokenen Houts een pont / schoon waters acht pont / dit suldi te samen sieden inde(n) ketel metten water ghelijc voorschreven is / hier van sult ghy hem gheven alle morghen ende alle avont telcken acht oncen ende doet hem wel sweeten / ende droocht hem zijn hooft seer wel vanden sweete / want al dye sieckte leyt int hooft / met spijse ende met Drancke sult ghy hem houden ghelijck int voorgaende Capittel gheleert is / noch(t)ans soo weynich als hy mach / want in deser sieckten is dye volheyt des buyckx seer schadelijc boven maten / daerom so sal hy met een weynich te vreden wesen hy en sal gheenen Wijn drincken / want dye zijnder sieckten ende complexien contrarie is om dat hy soo seer optreckt int hooft / hy sal van sinen Drancke alleen drincken soo veel als hem belie(e)ft altoos wat ghewarmt / ende dit doende soo sal hy ghenesen sonder faute met Gods hulpe.

Den Phlegmatijcken of Melancolijcken salmen aldus cureren.
Ghy sult nemen een pont Houts ende vier pont waters ende twee pont Wijns / dit suldy sieden ghelijck voorschreven is / ende gheven hem alle daghe van desen selven Dranck te drincken des morghens ende des avonts telcken acht oncen onderhoude(n)de tselve tot dat hi genesen is en(de) hoe wel dat den wijn hem int beghintsel gheen hulpe en doet / en laet daerom nyet hem altoos den selven te gheven ende inden Dranck te doen / want hy is zijnder complexien een edel Medicijne als hi matelijck ghebesicht wort

F°23.v.
Daerom siedt hem den Dranck ghelijck voorschreven is hi sal hem opt leste groote ende volmaecte hulpe doen / ghy muecht sulcken Siecken wel min spijsen dan den Colerijcken oft Sanguijnen / nochtans en suldijse niet verhongheren ende dat principalijck den Melancolijcken / ende ghy en sult hem oock niet soo langhe doen sweeten als den vochtighen van complexien want hy is drooghe nochtans soo suldi hem doen sweeten ten minsten onderhalve ure want dye sieckte is door groote vochticheyt ghecomen / daerom soo muecht ghi den Phlegmatijcken wel dapper doen sweeten ist dat hijt verdraghen can / want hi is door zijn eygen complexie seer vochtich ende door zijn sieckte noch veel vochtiger / daerom is hem tsweeten seer profijtelijc want het verdroocht alsulcken overvloedichen vochticheyt / ende gheneest ten lesten zijn sieckte ende brengt hem weder tot zijn verstant / verdrijvende alle buylen opt hooft / soo verre als hy eenighe heeft / ende alle gaten dye hy heeft sullen ghenesen door die cracht vanden Drancke si zijn ghestaen waer si willen / si sullen metter hulpen Godts ghenesen eer dye veertich daghen gheleden zijn dye hy behoort den dranck te drincken.
Hier sult ghi nu weten dat dese Patienten dye ydel van hoofde zijn gheensins en sullen uiten huyse gaen voor dat si ghenesen zijn maer si sullen in die camer blijven ende so stil zijn als huer mogelic is / want dye ruste is huer seer goet ende profijtelijck / soo verre als ghi doet ghelijck voorschreven is soo sal hy sonder twijfel genesen soo verre als God wil.

Dat Sevenste Capittel. Vander Vallende Siecten Epileptia gheheeten in Latijn.
Dese siecte dye me(n) in Latijn heet Epileptia wort vanden ghemeynen Man gheheeten dye besieckteyt oft vallende sieckte / Dese sieckte die neempt hueren oorspronck uit groote vochticheydt der herssenen / waer door tot sekeren tijden door die beroerlijcheyt der herssenen sekere verstoptheyt

F°24.r.
Den herssenen toecomt soo dat dye Patient daer door berooft wordt van alle crachten der zenuen / soo dat hy ter aerden vallen moet / ende nae dat dye plaetse der verstoptheyt gheleghen is / daer nae soo openbaeren huer dye accidenten inder sieckten somtijts met contractie dat is in trecken der leden ende somtijts met schuymen ende vallen ende dyer ghelijcke(n) leelijcke accidenten / het sal den sommighen seer verwonderen dat ich leere ghenesen sulcken swaren sieckte met den drancke des Ligni Guaiaci oft Pock Houte / maer want dexperientie ons dat bewesen heeft / ende dat wy meer als thien Patienten op der navolghender manieren ghenesen hebben vander selver sieckten / soo hebben wy tselve den ghemeynen man willen openbaren / op dat hy he(n) selve(n) in tijt der noot met Gods hulpe genesen mach als wy leeren sullen / al hadde hy dye sieckte thien Jaer ghedraghen ende ist datter geenen anderen raet toe helpen en wilt so en suldy anders nyet besighen dan den naevolghenden Dranck ende purgeren hem ghelijck ick u leeren sal. Inden eersten voor eenen Colerijcken oft Sanguijnen so suldy nemen des Houts een half pont schoon water acht pont / dit sult ghy laten sieden inder cruycken ghelijck voorschreven is / ende daer af sal dye Patient alle morghen ende alle avont nemen acht oncen / ende ghy sult hem seer doen sweeten / want dat is hem een edel Medicijne / als hy dan acht daghen ghedroncken heeft so suldy hem purgeren met deser purgatien. Ghi sult nemen Hiera Picra Galeni een loot / Diacartami drie dragma daer suldy onder laten stooten Epitimi en(de) Agarici Trociscati elckx twee dragma / dit suldy menghen met (B/G)etoni water ende Cuscuta water doende daer toe soo vele waters dat een Dranckxken worde dat sal dye Patient drincken des morghens ten vier uren ende wachten hem van slapen eten ende drincken tot dat die Medicijne huer operatie ghedaen heeft / ende dat dye Patient gheen rommelinghe oft pijne meer en ghevoelt in sinen buyc dan sal hy zijn maeltijt doen / ende dyen dach en sal hy gheen Drancken des morghens noch des avonts dan over maeltijt besige(n) gelijc hi gewoonlijc pleech des morgens daerna soos al hy oock weder sinen Dranck beghinnen te drincken ende doen ghelijck hy dye acht voorleden daghen ghedaen heeft met sweeten ende alle dinghen / dese maniere sal hy onderhouden

F° 24.v.
In allen manieren tot dat die veertich daghen gheleden zijn sodat hy hem alle neghen oft acht daghen eens purgere wel verstaende dat hy hem eer hy dye Cure beghint des daechs te voren oock purgere metter voorschrevender purgatien ende alsoo oock in allen Capittelen / soo suldy verstaen dat hy hem altoos des daechs te voren eer hy de Cure beghint purgere met der purgatien des selven Capittels / ende al ist dat wy eens een Vroucke(n) va(n) deser swaerder sieckten ghenesen hebben inder voorschreven maniere soo dat si gants ghesont was in vijfentwintich daghen. Ick rade u nochtans dat ghy die Cure volherdt tot veertich daghen toe / op dat ghy des te meer versekert zijt voor tweder comen. Op der manieren voorschreven soo moecht ghy in heeten ende drooghen complexien alle manieren van lammicheyt ghenesen ende dye leemten soose den ghemeynen man heet / ende ock dye lammicheyt die ghecomen is vander Popelzijen / al en is den oorspronck niet ghecomen vanden Pocken maer vander influxie der sterren oft die constellatie Saturni et Lune in zijnder gheboorten ghelijck als dye Astronomia leert / dese ende alle ander lammicheyt moecht ghy in Coleriken menschen op der voorschreven maniere ghenesen sonder alle ghebreck si si soo langhe ghedraghen als si wil. In eten sal hy hem matelijc houden op dat hem in die Cure gheen Cortse oft ander accide(n)t toe en come / want dan waer dye ghenesinghe verre te halen daerom sal hy hem seer soberlijck houden metten spijsen alsoo ist ghenoech gheseyt vanden Colerijcken oft Sanguijnen.

Die ghenesinghe der Vallender siecten inden Phlegmatijcken oft Melancolijcken menschen.
Voor dese Patienten soo moet den dranck meer verwarmen ende verdrooghen dan inden anderen complexien / daerom sult ghi hem aldus maken / Ghy sult nemen een pont Houts / schoon water vijf pont / en(de) goede(n) wijn drie pont dit sal gesode(n) worde(n) gelijc voorschreve(n) is seer dicht toe ghestopt

F° 25.r.
Ende hier af sal den Patient drincken alle morghen ende alle avont telcken seven oft acht oncen dat sal hy soo onderhouden acht daghen lanck op ten neghensten dach soo sult ghy hem purgeren met dye voorschreve(n) purgatie / ende hy sal in allen manieren leven ghelijck vanden Colerijcken gheseyt is anders dan dat den dranck op der manieren voorschreve(n) sal bereyt wesen dat hy meer verwarme ende verdrooghe. Hier mede ist ghenoech gheseyt vanden sieckten die uiten herssenen ontspringhen. Nu willen wy spreken van Polipus dat is een ghebreck dat den mensche in den nuese coemt en(de) wordt vele tijts verkeert inden Cancker.

Dat Achtste Capittel. Van Polipus een quaet ghebreck der nuesen daer den Cancker af coemt.
Polipus is een vleeschachtighe Apostematie comende inden nuese / ende gaerne wilter den Cancker af comen oft groeyen / daerom soo en salmen nyet langhe beyden met der Curen op datter den Cancker nyet af en come / want hy is van swaerder Curatien / daerom soo salmen den Patient purgeren aldus. Men sal hem geven vier daghen lanck dit Julep oft Sirope / ghy sult nemen Siroop van Fumo terre een once / Siroop van Cicorea twee oncen / Bernage water / Endivie water / Cicorey water / Fumusterre water / elckx twee oncen / dit salhy ten vier reysen drincken opten vijfden dach soo gheeft hem dese purgatie. Ghy sult nemen confectionis Hamech ende electuarij / de succo rosarum elcx drie dragma / dit suldy hem gheven met Bernage water ende Fumusterre water doende daer toe soo veel des waters datter een Drancxken si / dat suldy hem te drincken gheven des morghens ten vijf uren ende laten hem daer op waken ende vasten tot dat dye purgatie huer werck ghedaen heeft / ende dat dye Patient gheen pijne oft rommelinghe meer en ghevoelt in sinen buyck dan sal hy matelijck eten ende dan sult hy den Coleriken alsulcken Dranck sieden ende gheven hem daer alle daghe af te drincken des morgens

F° 25.v.
Ende des avonts telcken acht oncen ende te wiste dat hy drinct so suldy hem met een Instrument dat overvloedich vleesch uit snijden tot dat ghi siet dat den nuese zijn eerste

openheyt weder heeft dan suldy hem alle uren eens den nuese doen reynighen met een stocxken ghevet in Honich van roosen / ende dat laet hem acht daghen lanck drincken / dan soo purgeerten weder metten voorschreven Purgatie ghelijck voorschreven is / dit is den Dranck / Ghy sult nemen een half pont vanden Houte ende acht pont waters / dit suldy sieden ghelijc voorschreven is / en(de) gheven den Colerijcken daer af te drincken ghelijc voor staet.

Den Phlegmatijcken ende Melancolijcken suldy aldus hueren Dranck sieden
Ghy sult hem gheven den Dranck aldus ghesoden / Ghy sult nemen des Houts onderhalf pont / Angelica / Galigaen elckx een once / hier op ghiet water seven pont / Wijn drie pont / dit suldy sieden seer dicht ghestopt inder Cruycken ende gheven daer af den couden ende vochtighen menschen alle morghen ende alle avont telcken acht oncen / ende ghy sult hem alle neghen daghen purgeren metter voorschreven purgatie / ende daer sal hy den nuese oock wasschen metten Dranck / want hi verteert reynicht ende gheneest boven maten seer / daerom salmen hem den nuese dicwils wasschen en(de) reynighen metten selven Dranc / dit doende so sal hi sonder twijfel ghenesen in corter tijt.

Dat Neghenste Capittel. Vanden Corten adem / hoest / ende verstoptheyt der Borst.
Den Colerijcken oft Sanguijnen salmen maken dusdanighen Dranck. Ghy sult nemen drie vierendel Houts Ysope een handtvol / Daien een vierendeel ponts / Calissie

F° 26.r.
Hout twee oncen / dit sal ghesoden worden in thien pont water(o) seer dicht ghestopt / ende des daechs te voren eer ghi hem den Dranck beghint te gheven soo gheeft hem dese purgatie. Neemt Electuarij indi maioris een loot / doeter toe Agarici Crociscari drie dragma / dit gheeft hem met Buglossa water te drincken ende des anderen daechs soo gheeft hem des voorschreven Dranckx des morgens / ende des avonts telcken ses oncen / ende doet voort met sweeten eten ende drincken ghelijc voorschreven is / purgerende hem alle neghen daghen eens met die voorschreven purgatie soo sal hy ghenesen in cortert tijt / ende sal soo langhen adem crijghen als hi oyt zijn leven ghehadt heeft.

Den Dranck voor den Phlegmaticum ende Melancolicum.
Ghy sult nemen Hout een pont / Ysope ende Dayen elckx een hantvol / Agarici Crociscari twee dragen / hier ghiet op vijf pont waters ende vijf pont Wijns die soet is ende latet in der cruycke(n) sieden ghelijck voorschreven is seer dicht ghestopt van desen Drancke sal dy Patient des morghens ende des avonts telcken acht oncen drincken / doende ghelijck voorschreven is maer voor sinen daghelijcxschen Dranck dy hy op zijn spijse drincken sal soo en sal hy vanden voorschreven Dranck nyet en drincken om des Agaricus wille / maer ghy sult hem desen Dranck sieden / neempt ee(n) pont houts / Ysope Dayen elcx ee(n) hantvol / Calissie hout twee oncen / Water ses pont / Soeten Wijn drie pont / dit suldy hem gheven inden dach voor sinen daghelijcxschen Dranck ende doen voort in alder manieren ghelijck voorschreven is met spijsen sweeten / purgeren / ende dyer ghelijcken saken / soo sal hy met Gods hulpe ghenesen hoe wel dat somtijts lancsaem toe gaet ten mach nochtans ten lesten nyet onghenesen blijven al waert noch soo langhe ghedraghen tsal nochtans ten lesten moeten wijcken ende ghenesen.

Dat Thienste Capittel. Vanden siecten der Maghen ghelijck als pijne der Maghen ende walghinge der spisen ende over geven. (&ce).
Dese sieckten nemen alder meest hueren oorspronc uit overvloedighe coude Phlegmaticke en(de) vochtighe humoren en(de) ooc somtijts door swerte Colera oft Melancolije om dese sieckte te ghenesen soo moet men den Patient gheven desen Dranc om dye Materie te bereyden ende dan te purgeren / Ghy sult nemen Munte / Alssen / Ysope elcx een halve hantvol / Betonie / Buglosse / Cicoreye / Lattouwe / elckx een hantvol / zenue bladeren ende Polipodium elcx twee oncen / dit suldy sieden inder Cruycken seer dicht ghestopt met een pinte waters ende daer af suldy den siecken geven alle morge(n) ses oncen soo lange tot dat dat ghedroncken is / en(de) dan sult ghy hem purgere(n) met Benedicta laxativa ende

stomaticum Lacatiuum elcx drie dragma doeter toe drie oncen Alssen waters ende ghevet den siecken warm te drincken / ende dat hi hem wachte ghelijck ic in anderen Capittelen gheschreven hebbe / des daechs als hy purgeert soo en salmen hem nyet veel teten gheven / oft oock gheen grove spijse / maer men sal hem gheven ghesoden Calf vleesch oft Kiecke(n) vleesch ende des oock nyet vele / ende hy en sal oock nyet veel drincken over maeltijt / ende opt leste vander maeltijt soo salmen hem gheven een schijve van Diacitron dat zijn gheconfijte schellen van Citrons dese conforteren seer dye maghe. En(de) des anderen daechs so salmen hem geve(n) desen Dranc. Ghi sult nemen des houts ee(n) half pont / Water ses pont / Cicorye ende Bruyn heylighe elcx een hantvol / dit suldy sieden inde Cruycke en(de) gheven daer den Colericum oft San guineum af alle morghen ende alle avont telcken ses oncen ende purgeerten alle neghen daghen eens met dye voorschreven purgatie ende gheeft hem des noenens op den dach der Purgatien

F° 27.r.
Een snede Diacitrums / dit aldus onderhoude(n)de soos al hy sonder faute ghenesen.

Door den Phlegmatijcken ende Melancolicum hoemen sinen Dranck bereyden ende hem ghenesen sal.
Ghy sult hem eerst sieden desen dranck om dye materie te bereyde(n) Neemt Savie / Ysope / Mageleyne ende Munte / elckx een hantvol / Cardonis Benedicti / Sulcker ende Endruie elckx onderhalve hantvol / Polipodij drie oncen / Rebarbari een loot / dit suldy sieden inder cruycke(n) met een uperke(n) wijns en(de) een uperken waters / ende daer van gheeft den Patient alle morghen ses oncen tot dattet uit ghedroncken is dan gheeft hem dese purgatie Electuarij Elescoph een loot / Agarici Crosiscati / Rebarbari elckx onderhalf dragma / dit suldy breken ende mengen in twee oncen wijns ende twee oncen Betoni waters / dit gheeft hem des morgen ten vier uren / ende des noenens soo gheeft hem den Diacitrum na die maeltijt ende dat hier nyet op en drincke / daer na so geeft hem desen navolghenden Dranck.
Neemt drie vierendeel Houts / Munte ende Anijs saet elckx een hantvol / Water vier pont ende Wijn drie pont latet sieden ghelijck voorschreven is seer dicht toe ghestopt en(de) geefter den Patie(n)t af alle morgen acht oncen en(de) soo veel ooc des avonts en(de) purgeerten alle neghen daghen eens metter Purgatien voorschreven soo sal hy ghenesen van allen ghebreken der maghen si zijn soo quaet als si willen.

Dat Elfste Capittel. Vanden siecten der leveren / ghelijck als verstoptheyt Aposteme ende water-sucht.

F° 27.v.
Alle die sieckten der leveren ghelijc als verstoptheyt / herdicheyt / Apostematie en(de) dye watersucht moghen altesamen met deser edelder Medicijnen genseen worden also verre als die sieckte niet en is met een heete Cortse wa(n)t dan soo en soude si niet goet wesen maer meer schadelijck / daerom so moetmen sulcken Patiente(n) met vercoelende Medicijnen tracteren soo langhe dat hy gheheelijck vander Cortsen verlaten is ende dan salmen hem gheven desen Dranck.
Neemt Agrimonie / Epatia / Cicorea / Endivia / Acetofa / oft Sulcker van elckx een hantvol / Lacca een once / Meloen saet / Cauwoorden saet elckx een loot / Polipodij twee oncen / Agarici Crosiscati ende Rebarbari elcx drie dragma / dit suldi sieden in een pinte Waters inde Cruycke ses uren lanck / dan nemet uit ende doeghet door eenen doeck / ende doeter een goet deel suyckers in tot dat heel soet si dan doeter in een luttel goeden wijn azijn / dit sult ghy den Patient gheven alle daghe eens des morghens ses oncen tot dat uit ghedroncken is / ghy en dorft hem nyet meer purgeren dan met dien dranck / hy sal hem alle daghe twee oft drie Camerganghen maken en(de) meer en is he(n) nyet profijtelijc om dye teerheyt der leveren ende op der leveren sult ghy hem legghen eenen doeck ghevet in Agrimoni watere ende Cicorey water / ende ghy sult seer nau wachten dat dien doeck altoos al even warm blijve ende vochtich op dat die coude dye sieckte nyet en vermeerdere / want si is der leveren seer schadelijck in verstoptheden oft Apostemacien / daerom soo salmen hem den doeck altoos warm houden. Als hy dan aldus voort ghevaren heeft een veerthien

daghen soo suldi hem gheven den Hout dranc aldus ghesoden. Ghy sult nemen des houts acht oncen / Water thien pont / Cicoreye / Endivie / Agrimonie / Cuscuta elckx een hantvol / Renpontice / Rebarbari elckx een once / dit sal ghesoden worden inder Cruycke(n) seer dicht ghestopt / ende daer af gheeft den Patient alle morgen ende alle avont telcken ses oncen continuerende dese cure tot dat hy ghensen / is / ende oft ghebuerde dat hy soo hert van Camergange ware / dat hy van sulcken drancke niet ter cameren en ginghe soo moet ghy hem alle neghen daghen gheven dese purgatie.

F° 28.r.
Neemt Elecuarij de succo Rosarum een loot / doeter toe Rebarbari electi twee dragma / dit mengt met Agrimonie water tot een Drancxke(n) en(de) gevet he(n) des morghens ten vier uren te drincken en(de) doet ghelijck ick van anderen purgatien geschreven hebbe / maer ist dat den Patient Camerganc heeft vande(n) hout Drancke voorschreven soo en suldy he(n) geen ander Purgatie gheven dan den selven Dranc / want hy purgeert ghenoech in veel menschen / alle tgene dat wy voorschreven hebben suldy verstaen vande(n) Colerijcken oft Sanguinen / en(de) het navolghende voor den Phlegmatijcken en(de) Melancolijcken menschen.

Die ghenesinghe der Phlegmatijcke oft Melancolijcke Patienten in den siecten der leveren.
Eerst ende voor al so suldy den Patient op der leveren legghen Emplastrum de Melilote ghebreyt op een wit Leder / dese Plaester sal hijer op houden acht daghen lanc ende te wijl dat hijse draeckt soo suldy hem gheven desen Dranck. Neemt Steenruyte / Alssen / Betonie / Agrimonie / Cypres / fumusterra / roode Koolen van elckx een hantvol / Cuscuta / Camillen bloemen van elckx een halve hantvol / Calissie hout twee oncen Polipodij drie oncen / Senue bladeren twee oncen / Agarici Trociscati een half once / dit salmen sieden in een pont Wijns ende een pont waters seer dicht toeghestopt inde Cruycke maket soet met suycker ende gheefter den Patient af te drincken alle morghen ses oncen tot dat hy uit is / dan gheeft hem den Hout dranck als hier na volcht ende legt hem een Excicrocium plaester op dye levere nemende dander af ende laetter dye Plaester op liggen tot dat ghy siet dat hy ghenesen is / dit is den Dranck. Neemt een pont Houts ende vijf pont Waters ende vijf pont Wijns dit mengt onder een ende doeter toe Fumusterrea / Agrimonie / Cypres / alfs rancke elcx een hantvol / Polipodij / Senue bladeren elckx drie oncen / Rebarbari een loot dit salmen te samen sieden inder Cruycken seer dicht

F° 28.v.
Toeghestopt ende gheve(n) den Patient daer af te drincken alle morghen ende alle avont telcken acht oncen onderhoudende tot dat hy genesen is / ghy en dorft hem niet ander purgere(n) den dranc sal he(n) wel purgere(n) / ghi sult dese Patiente(n) spijsen met seer ionge hoenderen ende Calijskens dye licht te verteeren zijn en(de) seer veel voetsels gheven / maer hy sal hem soberlijck houden met eten soo dat hy noch grooten hongher heeft al shy vander maeltijt scheyt / want dat is groote hulpe totter ghenesinghe / dese vorschreven Cure en sal u nyet verlaten soo verre als ghy in als doet ghelijc voorschreven is / want si en heeft my noyt verlaten / maer een dinghen moet ic u openbaren dat ist sake datter groote hitte is inder watersucht en(de) dat dye sieckte hueren oorspronc heeft van hitte(n) so en suldijen nyet in dye Cure vanden houte brenghen hy en si te voren ghenoech vercoelt anders soudemen die siecte vermeerdere(n) en(de) niet verminderen / op alsulcken Cure ghelijck voorschreven is so moghet ghy u wel betrouwen / want si is perfect in allen sieckte(n) der Leveren voorghenoemt.

Dat Twaelfste Capittel. Vanden sieckten der Moeder ghelijc als overvloedighen loop des Menstrums oft ophouden des selven ende onvruchtbaerheyt.
Ghy sult dye Vrouwe dye Colerijc oft Sangun(de) is gheven desen Dranck eer ghi huer den dranc vanden houte gheven sult. Neempt Byvout / Venckel / Betonie / elckx een hantvol / Polipodij / Senue bladeren elckx drie oncen / dit salme(n) sieden inder Cruycken in een pinte Waters / ende gheven den Patienten daer alle morghen af vijf oncen / ende als den Dranck uit is so gheeft huer den Hout Dranck aldus ghesoden. Ghi sult nemen een pont

Houts ende ses pont Wijns / ende ses pont waters / dit salmen sieden in der Cruycken seer dicht toeghestopt ende gheven daer der Vrouwen

F° 29.r.
Af alle morghen ende alle avont telcken ses oncen ende alle neghen daghen salmense purgeren met een loot Diarobcum Curbit doende daer toe Mirabolanorum Citrinorum et Indorum elcx twee dragma / dit gheeft huer met Fumusterre water / ende doet ghelijc voorschreven is soo sal den loop op houden ende is hy ghestopt hy sal voort comen tot zijnder tijt / want dye moeder wordt door sulcken Cure gheheel gherenoveert soo dat alle huer accidenten daer door ophouden ende of gheschiede dat dye schamelheyt door den overvloedighen loop ghinficeert besmet oft op ghebeten ware soo sal dye Vrouwe nemen vanden Drancke en(de) wassche(n) huer daer dicwils mede soo sal si van binnen ende van buyten ghenesen in corter tijt / ende alsoo ist ghenoech vanden Colerijcken Vrouwen. Nu willen wy u schrijven vanden Phlegmatijcken oft Melancolijcken Vrouwen dye van sulcke onghemaken oock sieck zijn.

Die genesinghe der Phlegmatijcker Vrouwen inden sieckten der Moeder.
Sulcken Vrouwen sult ghy eerst purgeren met een loot Diaphiniconis doende daer onder Mirabolanorum Rebulorum ende emblicoru elckx twee dragma / dat is een half loot / dan sult ghy sieden den hout dranck aldus. Neemt des houts onderhalf pont / Water ses pont / ende Wijn vijf pont / dit sal ghesoden worden inder Cruycken seer dicht toeghestopt ghelijc voorschreven is / ende daer van sal dye Vrouwe alle daghe drincken ten minsten ses oncen des morghens ende des avonts oock / ende alle neghen daghen salmense purgeren met dye voorschreven Purgacie / dit salse continueren tot dat si ghenesen is ende dye volle veertich daghen lanck soo salse sonder twijfel ghenesen van huerder sieckten / ende sal ghesonder zijn / dan si oyt te voren was.

F° 29.v.
Dat Derthienste Capittel. Vanden Cancker waer hy wesen mach in eenich lidt van mans ende van Vrouwen.
Dese leelijcke ende vreesselijcke siecte en wort met gheenen Medicijnen ghenesen als si geconficmeert / dat is bevesticht is / daerom soo salmen zijn toevlucht nemen totter Medijcine(n) des edelen Houts / want daer door so worter veel ghenesen die door gheen ander Medicijne en hebben willen genesen / daerom so salmen die Vrouwe eerst purgeren met desen Dranck.
Neemt hontstonghen in Latijn Cinoglossa gheheeten ende Agrimonia van elckx twee hantvollen / ghieter op goeden Wijn ende Senue bladeren elckx een half vierendeel / Agarici Trociscati een loot / Ellebori nigri twee dragma / dit suldy te samen menghen ende sieden inder Cruycken ghelijck voorschreven is / ende da(n) maket soet met Suycker ende gheefter der Vrouwen oft andere(n) Patient af te drincken des morghens ses oncen tot dat hy al uit is ghedroncken dan gheeft hem desen navolghenden Dranck aldus ghesoden voor dye Colerijcke oft Sanguijne menschen. Neempt des houts een half pont / Water thien pont / doeter toe des voorschreven Cruyts / Cinoglossa gheheeten ende Agrimonie elckx een hantvol / dit siedt te samen inder Cruycken seer dicht toe ghestopt ende gheefter den Patient af te drincken alle morghen ende alle avont telcken acht oncen ende purgeerten met Confectionis Hamech een half once ende is hi sterck van lichaem so gheefter hem ses dramga met Fumusterre water / dit gheeft hem alle neghen daghen eens ende continueret tot dat hy ghenesen is / zijn vleesch dat hy eten sal dat sal ghesoden wesen ghelijck voorschreven is maer met Lattouwe ende Buglossa daer by ghesoden ende hy sal hem soberlijck houden met eten / ende oft ghebuerde

F°.30.r.
Dat hy binnen dye veertich daghen nyet ghenesen en ware / soo sal hy noch blijven drinckende soo langhe tot dat hy ghenesen is / want dit is dye sekerste remedie teghen dese leelijcke siecte dieme(n) vinden can / daerom en laet niet af ghy en zijt ghenesen / want dat is den rechten wech om ghenesen te worden.

Die ghenesinge des Canckers in couden complexien.
Ghi sult nemen onderhalf pont Houts ende Water ende Wijn van elckx vijf pont / Agrimonie ende Cinoglossa van elckx een hantvol / dit salmen sieden inder Cruycken seer dicht toe ghestopt ten minsten thien uren lanck / maer eerme(n) den Patient daer af te drincken gheeft soo salmen hem purgeren met een once confectionis Hamech ghemengt met Agrimonie water / dit salmen hem gheven ghelijck van anderen Purgatien gheseyt is / ende dan salme(n) hem gheven desen navolghende Dranck / te weten / den ghenen dye ick daer voor gheschreven hebbe / des sal hy alle morghen ende alle avont besighen telcken acht oncen / ende houden hem seer warm dat hy sweeten mach soo sal hi ghenesen met der hulpen Gods al hadde hijen thien Jaer ghedraghen / ghy en sult nyet vergheten hem alle neghen daghen eens te Purgeren met ses dragma Confectionis Hamech soos al hy sonder twijfel ghenesen.

Dat Veerthienste Capittel. Van alle anderen Ulceratien tsi van Pocken oft andersins.
Dander Ulceratien tsi vanden Pocken oft andersins / ghelijck als Fistelen der moeder / ende ander open gaten der schamelhyet beyde van Mans ende van Vrouwen dye met gheen ander Remedie ghenesen en willen /

F°.30.v.
Ende voort alle ander open gaten si staen waer si staen dye salmen op deser manieren ghenesen ende oock alle pijn ende weedom in armen ende in beenen ende alle Pustulen oft buylen over tgheheele lichaem moecht ghi altsamen genesen met den Dranc des edelen Houts voorschreven op deser manieren / eerst sult ghy den Patient purgeren met Pillulas Indas ghevende hem des avonts na den avontmael drie uren / vier schrupel van sulcken Pillen ende des nachts als hy wacker wordt ende ghevoelt groote pijne ende rommelinghe inden buyck soo sal hy hem totten Camerganck voorderen / als hy heeft begost ter Cameren te gaen soo en sal hy nyet slapen hy en hebbe eerst al ghepurgeert ende dat hy gheen crimpinghe oft rommelinghe meer en ghevoelt in zijn lichaem dan soos al hy wat eten dat goet is ghelijck als goet Schapen oft Calfs vleesch / dit sal hy ghesoden eten ghelijck als ick gheleert hebbe inder cruycken / ende dan soo salmen hem gheven desen naevolghenden Dranc die sal ghesoden worde(n) aldus voor den Colerijcken en(de) Sanguijnen.
Neemt hout een pont / Water twaelf pont / dit salmen te same(n) siede(n) gelijc voorschreven is inder Cruycken ende gheven den siecken daer af alle daghe twee reysen ende telcken een half pont dat is acht oncen / ende men sal hem wel doen sweeten / want dat is hem seer goet totter ghenesinghe van zijnder sieckten / ende alle neghen daghen soo salmen hem purgeren met den voorschreven Pillen / maer des avonts als hy dye Pillen neempt soo en salmen hem gheenen Dranc gheven dan over maeltijt / ende dit sal hy onderhouden veertich daghen lanck / ende oft ghebuerde dat hy eer ghenesen ware alst dickwils gheschiet dat si ghenesen eer twintich of vijfentwintich daghen ghepasseert zijn nochtans soo rade ick u dat ghy continueert tot dat veertich daghen ghepasseert zijn / op dat die sieckte niet wederen come als si ghenesen schijnt te wesen / ick rade u dat ghy dye wortel wel uit graeft soos al alle dingen wel comen / maer hout ghy te vroch op so mochtse weder comen / want dye wortel en soude misschien nyet wel uit ghenomen wesen / daerom si beter seker dan onseker.

F°.31.r.
Den Dranck voor den Phlegmatijcken ende Melancolijcken menschen voor alle open gaten.
Ghy sult hem ooc purgeren met Pillulis cochijs gevende hem daer af twee schrupel / dit suldy hem geven des avonts ghelijck voorschreven is / doe(n)de ghelijck vande(n) anderen Pillen gheseyt is / dan gheeft hem desen Dranck. Neemt vanden voorschreven Houte onderhalf Pont / Wijn ses pont / ende Water seven pont / dit suldy sieden gelijck voorschreven is / ende gheven den Patient daer af des morghens en(de) des avonts telcken acht oncen ende purgeerten alle nege(n) daghen eens met den Pillen voorschreven / doet hem ooc seer wel sweeten / die gaten sal hy alle daghe ses oft seven reysen wasschen met den Dranck / want dat is die beste Salve diemen daer teghen besigen mach / want hi

reynicht ende onsoltdeert meer da(n) eenich ander Onguentum oft Salve diemen vinden mach ter werelt en(de) om te besluyten soo segghe ick / ist dat ghi doet nae dinhout va(n) desen Capittel so en sal u gheen gebreck der Pocke oft ander open gat moghen wederstaen / maer ghy sultet al ghenesen i si so quat alst ter werelt wesen mach.

Dat Vijfthienste Capittel. Vander gheschuertheyt hoemen die ghenesen sal.
Tghebuert dat die ghene dye de Pocken hebben gheschuert zijn gheweest ende oock somtijts schueren te wijl datse die sieckte hebben / dese en canmen met gheenen remedien ter werelt ghenesen dan allen met den Dranck van desen edelen Houte ende om den Colerijcke(n)

F°.31.v.
Te ghenesen soo salmen hem eerst purgeren met Pille(n) de Fumulterra / ende als hy ghepurgeert is soo salmen hem gheven desen naevolghende Dranck.
Ghy sult nemen des Houts een pont ende ghiet daer op twaelf pont Waters / dit salmen hem sieden inder Cruycken gelijc voorschreven is / en(de) geven hem daer af alle dage twee reysen telcke(n) een half pont / ende men sal hem alle neghen daghen eens purgeren met den voorschreven Pillen / dit sal hy onderhouden veertich daghen lanck soo sal hy sonder twijfel ghenesen al had hijt twintich Jaer ghehadt ende al waer hy oock vijftich Jaer out so sal hi ghenesen ende die siecte der Pocken sal oock mede genesen so dat hy ghesont worden in alle zijn leden.

Die ghenesinghe der gheschuertheyt in den Phlegmatijcken ende Melancolijcken lichamen.
Dese sult ghi purgeren met Pillulis fetidis daeraf sult ghi hem gheven vier schrupulen ende maken hem daer af neghen Pillen / dese sal hy des avonts nemen ghelijck voorschreven is / ende des anderen daechs soo suldy hem gheven van desen Dranck. Ghy sult nemen Hout een pont Water vier pont / Wijn oock vier pont / dit suldy te samen sieden inder Cruycken ghelijck voorschreven is / ende daer af suldy den Patient gheven des morghens ende des avonts telcken acht oncen ende alle neghen daghen suldy hem eens purgeren metten voorschreven Pillen ende zijn spijse sal ghesoden worden inder Cruycken met Sanickel ende Sonsolida mator doende daer toe Wijn ende Caneel om den smaeck te verbeteren ende op deser manieren so heb ick eenen ghenesen die wel tsestich Jaer out was / ende hy is in een maent ghesont gheworden van alle qualen dye hy hadde daerom soo en wilt den ghenen dye de Pocken hebben / ende daer by gheschuert zijn gheenen anderen raet doen / want allen anderen raet is om niet sonder desen.

F°.32.r.
Dat Sesthienste Capittel. Vanden Podagra dat veel menschen het Fleercijn noemen.
Dese sieckte is van seer wonderlijcker natueren alsoomen siet ende is vanden instortinghen der sterren den me(n)sche eerst aenghecomen door zijn eyghen gheboorte dat is als die mane gheinfortuneert is van Mars oft van Saturnus so causeren si dat dye mensche meer tot sulcken siecte gheinclineert is dan een ander / ende daerom als sulcken mensche dan een onghereghelt leven leyt met oncuysheyt ende met eten ende veel wijns te drincken soo valt hy lichtelijck in sulcken pijnlijcken sieckte / ende hoe wel dat den ghemeynen man seyt / si en mach nyet ghenesen worden soo en is dat nochtans alsoo niet si worden dickwils ghenoech ghenesen maer vallen den meesten tijt daer weder in door huer onghereghelt leven / maer waert sake dat si goet leven leyden si souden wel ghenesen blijven ende principalijck als si met deser Medicijnen ghecureert worden / nochtans soo ist wel waer dat dese sieckte seer quaet te ghenesen is als is soo verre ghecomen is dat si die materie so drooge datse niet wel mogelijc en is te resolvere(n) / oft te doe(n) scheyde(n) / maer alsmense nyet te lange gedraghen en heeft so mach mense aldus ghenesen.
Ten eersten soo salmen den Patient purgeren met Pillen de Hermodactilis / des salmen den Patient gheven een dragma / daer af salmen maken seven Pillen ende ghevense den Patient te middernacht latende hem daer op slapen drie uren / dan salmen hem wecken soo verre als hy selve nyet en ontspringt / ende men sal hem wacker houden op dat dye Medicijne huer werck te beter doen mach ende hy sal hem wachten van slapen tot dat dye Medicijne oft Pillen huer werck ghedaen hebben / dan sal hy eten ende men sal hem des anderen daechs

gheven den Dranc dye int voorgaende Capittel staet voor den Colerijcken / maer int sieden des Drancx salmen daer toe doen een hantvol Cipres dat is een Cruit

F°.32.v.
Dat alsoo ghenoemt wordt ende alle neghen daghen eens salmen hem purgeren met den voorschreven Pillen / ende voort salmen in alles doen ghelijck int voorgaende Capittel staet / maer men sal hem seer doen sweeten / want dat is seer goet ende dan salmen tsweet wel af drooghen oft ten soude nyet helpen dat hy sweette alst hem weder in zijn lijf droochde / daerom soo salmen he(m) tsweet ymmers wel af drooghen met heeten doecken / dit si al gheseyt vanden Colerijcken menschen oft Sanguijnen. Ende om te spreken vanden Phlegmatijcken oft Melancolijcken lichamen / soo suldy weten dat ghy hem oock purgeren sult metten voorschreven Pillen. Ende dan sult ghy hem oock gheven den Dranck die int voorgaende Capittel staet voor den Phlegmatijcken oft Melancolijcken siecken / maer oock suldijer toe doen den Cipres ghelijck voorschreven is ende ghy sult hem oock alle neghen daghen purgeren metten voorschreven Pillen / dit sal hi continueren ghelijck ick voor gheleert hebbe tot dat hi ghenesen is / alsoo is ghenoech gheseyt vanden Podagra oft Fleercijn hoemen dat ghenesen sal ende oock isser ghenoech ghesproken van alle den toevallen der gheenre dye de Pocken hebben met noch veel ander siecten die nyet door de Pocken maer door ander oorsaken ghecomen zijn hoemen alle sulcken sieckten ghenesen sal moghen door dye edele Medicijne des Houts is al ghenoech gheopenbaert. Ende oock soo hebbe ick int eerste deel den verstandighen geopenbaart veel schoone Secreten des Mercurij / maer om dat den meesten deel der Meesters nyet met allen onderrecht en is inder Const der bereydinghen des Mercurij soo hebbe ick voor dye selve dat tweede deel vanden Pockhoute gheschreven op dat dye Patienten nyet ongheholpen en blijven maer al even wel ghenesen moghen worden / hoe wel dat den Mercurius als hy terecht bereydt is schijnt Mirakelen te doen soo cort ende edel is zijn operatie / waer af wy noch tot zijnder tijt meer af schrijven sullen / maer nu willen wi dit Tractaet besluyten metter hulpen des almogenden Gods biddende den selven God dat hy ons ghesparen wille tot dat wy tot zijnder eeren ende tprofijt van onsen even naesten ons voornemen volbracht hebben met schrijven. Hier mede soo bevelen wy u beminde Leser den almogenden God / den welkcen si prijs en(de) glorie inder eeuwicheyt. Amen.

F°.33.r.
Hierna volcht dat Register oft Tafel van desen Boecke.

F°.33.v.
Finis.
Geprint Thantwerpen op dye Lombaerde Veste in onser Lieve Vrouwen Thoren by my Jan Roelants. Int Jaer ons Heeren M. CCCCC. Ende LVII.
Men vintse te coope Thantwerpen op onser liever Vrouwen Kerchof onder den Thoren.